

ItK

2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 198

A TARTALOMBÓL

Kilián István: A minorita iskolai színjáték társadalomkritikai vonatkozásai

Dávidházi Péter: A kritikátörténet korszakformáló elve 1849–1867

Rába György: Indulat és képzelet Füst Milán lírájában

*

Kocziszky Éva: Janus Pannonius: *Ad animam suam*

Szemle

Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi (*Tamás Attila*)

Bitskey István: Humanista erudíció és barokk világgép (*Hargittay Emil*)

Ady Endre: Életem nyitott könyve (*Vargha Kálmán*)

A Vasárnapi Kör (*Lőrinczy Huba*)

„Induló balra” (*Szerdahelyi István*)

Orosz László: A magyar verstani eszmélkedés kezdetei (*Kecskés András*)

Krónika

Barta János nyolcvan éves (*Nagy Miklós*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1981. LXXXV. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc

főszerkesztő

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

- Kilián István*: A minorita iskolai színjáték társadalomkritikai vonatkozásai 137
Dávidházi Péter: A kritikátörténet korszakformáló elve 1849–1867 153
Rába György: Indulat és képzelet Füst Milán lírájában 163

Kisebb közlemények

- Boronkai Iván*: Vitéz János levelei és beszédei 174
Bence Imre: Sóvári Soós Kristóf irodalmi ambíciói 181
Szörényi László: Latin nyelvi Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon 184

Műelemzés

- Kocziszký Éva*: Janus Pannonius: *Ad animam suam* 192

Műhely

- Fried István*: Jegyzetek Bessenyei György *Tariménes utazása* című regényéhez 210

Szemle

- Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi (*Tamás Attila*) 221
 Bitskey István: Humanista erudíció és barokk világgép (*Hargittay Emil*) 223
 Ady Endre: Életem nyitott könyve (*Vargha Kálmán*) 226
 A Vasárnapi Kör (*Lőrinczy Huba*) 229
 „Induló balra” (*Szerdahelyi István*) 231
 Orosz László: A magyar verstani eszmélkedés kezdetei (*Kecskés András*) 235

*

Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből. — Nemzeti Játékszíni Tudósítás. Egressy Gábor válogatott cikkei. — Justh Zsigmond naplója és levelei. — Schöpflin Aladár: Móricz Zsigmondról. — Mórától — Móráról. — Bréter György: Párbeszéd a vágyakkal. — Kiss István: Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. — Gedényi Mihály: Krúdy Gyula. — A túri alma mater. (Balázs Mihály, Fried István, Tidrenczel Sándor, Laczkó András, Kovács Kristóf András, Poór János, Tóth András, Lengyel András, Péterffy Ida) 236

Krónika

- Barta János nyolcvan éves (*Nagy Miklós*) 249

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
 Ménesi út 11–13.
 1118

A MINORITA ISKOLAI SZÍNJÁTÉK TÁRSADALOMKRITIKAI VONATKOZÁSAI

I.

A XVIII. századi minorita iskoladrámákban fellelhető társadalomkritikai tendenciák bemutatása igen merész vállalkozásnak tűnhet, hiszen ismeretes, hogy a minorita drámák java része feltáratlan vagy hozzáférhetetlen, a korban annyira divatozó drámaprogramok kiadatlanok, az iskoladráma-irodalom harmadik forrástípusát képviselő címadatok teljesen ismeretlenek.¹ Bizonyára a minorita drámákra vonatkozó adatok feltáratlanságára is jellemző az egi jezsuita iskola drámatörténete. Takács József mindössze tizenhárom adatot ismer az egi színpad történetéről, egy újabb kutatás révén még kétszázhet drámacímét derítettünk fel.² S ha Hets J. Aurelián kimutatása nyomán tudomásul vesszük, hogy a jezsuiták negyvennégy magyar városban tették rendszeressé a színjátékot, akkor ez egi kétszázhusz drámai bemutató megsokszorozódik.³ A jezsuitákon kívül azonban a piaristák, pálosok, ferencesek, minoriták, valamint más felekezetűek, az evangélikusok, reformátusok és az unitáriusok is mutattak be ebben a században iskoladrámákat. S bár nyilvánvaló, hogy a legtermékenyebbek a jezsuiták voltak, nem szabad azonban elhanyagolnunk más szerzetesrendek, illetve felekezetek iskolászíni múltját sem. Olyan kulturális örökséget jelent ez, amely ha eddigi ismereteink szerint színvonalával nem, gyakoriságával azonban mindenképpen felhívja magára a figyelmet. Irodalomtörténeti kézikönyvünk alig tárgyalja a minorita iskolai színjátékot.⁴ Néhány véletlenszerű lelet, majd a módszeres kutatás révén ma már viszonylag tisztán látható a ferencesek ágából kiszakadt konventuális minoriták iskoláinak drámatörténete. Tudjuk például, hogy a kutatott században Csütörtökhelyen, Eperjesen, Lőcsén, Nagybányán, Egerben, Kantán, Aradon, Nyírbátorban, Lugoson, Pancsován, Besztercén, Kolozsvárt, Nagyenyeden, Miskolcon, Firtoson, Marosvásárhelyt, Szegeden, Szilágysomlyón és Imregen nyitottak rendházat s szinte valamennyiben alsó fokú iskolát azonnal.⁵ Középszintű iskolájuk Eperjesen, Nagybányán, Kantán, Aradon, Nyírbátorban, Pancsován, Nagyenyeden, Miskolcon és Szilágysomlyón volt.⁶ Ezeknek az iskoláknak a története azonban jóformán feltáratlan, s minthogy tekintélyes részük jelenlegi országhatárainkon is kívül esik, kutathatatlan is. Az imént felsorolt városok iskolái közül háromban, Miskolcon, Nagybányán és Kantán mutatható ki a színjátszó hagyomány. Egerben ugyan még felfedezhető az iskolán kívüli, a minorita harmadrend által éltetett liturgikus

¹ A minorita színjátékkal kapcsolatban: KILIÁN István, *Magyar nyelvű iskoladrámagyűjtemény a Kossuth Lajos Tuaeományegyetem könyvtárában. 1761–1779.* In, *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei* nr. 110. Debrecen, 1979. 29–68. A további irodalmat lásd ott.

² TAKÁCS József, *A jezsuita iskoladráma (1581–1773.)* II. (Budapest, 1937.) 36, 39, 41, 43, 77, 100, 114, 116, 129.

³ HETS J. Aurelián, *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*, Pannonhalma, 1938. 17–18.

⁴ VARGA Imre, *A népies katolikus irodalom virágzása*, In, *A magyar irodalom története*. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. II. 494–499.

⁵ KNÁISZ, Michael, *Chronologo Provinciale Ordinis F. F. Minorum S. Francisci Conventualium Provinciae Hungariae, et Transylvaniae.* . . . Posonii, 1803.

⁶ MONAY Ferenc, *A minorita rend a magyar középiskolában.* In, *Magyar Középiskola* III. évf. 1–17. Bp. 1910. Klny. is.

színjáték, a látványos úrnapi vagy nagypénteki processzió némi nyoma, ez azonban iskolához nem kötődik.⁷

A *nagybányai* minorita iskola színjátszásának mindössze egy, nagyon bizonytalan alapokon álló bizonyítéka van: itt írta ugyanis Juhász Máté az 1761-ben Kolozsvárt megjelent művét, ismeretes nagypénteki misztériumjátékát.⁸ Az 1729-ben alapított miskolci iskolában ez a hagyomány már biztonságosan és folyamatosan kimutatható.⁹ Először, 1753-ban Divényi Tibor vitte színre Avancini Pomum Theodosii-jét, s ettől kezdve szinte majdnem minden esztendőben, néha évenként többször is a nagyközönség elé léptek. Jellemző eset, hogy 1777-ben Rezner Korzin darabját a csizmadiaszínben tekinthették meg a miskolciak, ugyanott, ahol Déryné először színre lépett Miskolcon. Tudomásunk szerint 1753-tól 1779-ig harminc alkalommal játszottak a miskolci diákok. Ránk maradt egy teljes szöveg, két töredék, két drámaprogram, kilenc cím és tizenöt csak az előadás tényét ismertető adat. *Kantán*, az erdélyi Háromszék megye legdélekeletibb sarkában, Kézdivásárhely mellett igen gyakran szerepeltek a diákok, s valamennyi magyar iskola színi múltja közül legtöbb drámaszöveg éppen e falucska iskolájából maradt ránk.¹⁰ Ismeretes, hogy a közeli Csíksomlyó obszerváns ferences iskolájában még a század elején kézben tartották azt a hatalmas drámakolligátumot, amely összesen negyvennyolc darab XVIII. századi misztériumot őrzött meg. Ez a kötet, sajnos, ma már elveszett vagy kallódik.¹¹ Ugyanennyi drámát őrzött meg a Kantáról ránk maradt három iskoladráma-kolligátum is.¹² Azaz összesen harminchét szöveg maradt ránk teljesen, tizenegy pedig töredékesen. Eddig csak egy drámaprogram került elő. Tizenöt kantai drámának a címét nem ismerjük, s ötről csak annyit tudunk, hogy egyáltalán valamilyen darabot előadtak. Ez összesen hatvankilenc előadást jelent, s ebből huszonhét latinul, tizenkilenc magyarul, három pedig vegyes nyelven, magyarul és latinul hangzott el. E vegyes nyelvűek egyikéről alább még beszélünk. Húsz kantai darabról nem tudjuk, hogy milyen nyelvű volt.

A kantai minorita iskolában ismert nevű külföldi jezsuiták, Avancini, Neumayr, Masenius mellett ismeretlenek, Gabriel Frölich, Paulus Klimpfinger nevű osztrák szerzők darabjai is színre kerültek.¹³ Színre viszik azonban itt a drámáiról ismert Kereskényi, illetve Illei műveit is. A kantai darabok tekintélyes részénél olvasható a minorita rendező, a kompilátor vagy a szerző neve is. Közülük is Jantsó Ferenc, Kertsó Czirjek és Miklósi Ambrus nevét érdemes megjegyezni.¹⁴

⁷ KOVÁCS Béla, *Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII–XIX. században*. In: *Archivum* 2. A Heves megyei Levéltár Közleményei, Eger, 1974. 47 – 58.

⁸ JUHÁSZ Máté, *Krisztusnak értünk való kinszenvedéséről és némely példákrol, mellyek előre jelentették és árnyékozták jövendő kinszenvedését*, Kolozsvár, 1761; NAGY Iván, Juhász Máté, ItK 1893. 161–166.

⁹ KILIÁN István, *Színjáték Miskolcon a XVIII. század második felében*, In: *Borsodi Levéltári Évkönyv* I., Miskolc, 1977. 11–25.

¹⁰ KILIÁN István, *Magyar nyelvű színjátszás Kézdivásárhelyt a XVIII. században*. Művelődéstörténeti Tanulmányok, Bukarest, 1980. Kriterion Könyvkiadó. 221–231; 297–299. KILIÁN I., i. m. 1979.

¹¹ FÜLÖP Árpád, *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*. Bp. 1897. RMK 3. 3–48.

¹² 1. *Parentum nimius amor. Sript* (!) Lelőhely: Borsod megyei állami levéltár. Minorita iratok. 1711–1841. Jelzet: 8. 2. *Exercitia Scholastica*. Iskolai Gyakorlatok gyűjteménye. Lelőhely: A Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. Kéziratgyűjtemény. Jelzet nélkül. 3. *Liber Scholarum* Lelőhely: A Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. Kéziratgyűjtemény. Jelzet nélkül. Vö.: KILIÁN István: *Ismeretlen iskoladramagyűjtemény a XVII–XVIII. századból*. Borsod-Miskolci Füzetek. Irodalomtörténet. 5. KILIÁN I., i. m. 1979.

¹³ KILIÁN I., i. m. 1979.

¹⁴ Jantsó Ferenc. 1744. Gelencén (Háromszék m) született. Tanult 1768–70-ig Nyírbátorban. Innen Kolozsvárra került. Kantán négy évig tanított. Marosvásárhelyt praeses volt. Meghalt 1800-ban. Nevéhez 12 dráma fűződik. A magyarországi minorita rend névtára az 1882/3-ik évre. (Arad, 1882.) 199.; Kertsó Czirjek: 1744–1806. Eletét l. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái* I–XIV. Bp. 1891 1914. VI. 149.; Miklósi Ambrus: 1744-ben született Csíktapolcán. Teológiát Nagybányán és Eperjesen tanult. 1772–73-ig Kantán volt tanár, innen Aradra került lelkésznek. 1792–96-ig Nyír-

A Nagybányáról, Miskolcra és Kantárról ránk maradt nagyszámú szöveg arra is adott lehetőséget, hogy a XVIII. századi magyarországi dráma témaválasztásának fővonalait meghatározzuk. A témák két nagy csoportra oszthatók: vallásosra és profánra. Az előbbihez tartoznak a liturgikus drámai költemények, a karácsonyi, húsvéti, úrnapi misztériumok, a moralitások, az úgynevezett Lázár-drámák, a vallásos ifjú eltévelyedéséről szóló különféle darabok, a bibliai história és a bibliai példabeszéd, valamint a szentekről szóló és a hitvitázó drámák. Az iskolához kötődnek a didaktikus, az antik mitológiai témájú drámák, az istenparódiák, a társadalmi boházatok, valamint a szerelmi tragédiák. Jellemző a minoriták témaválasztására, hogy az előadott hatvankilenc kantai dráma közül harmincöt profán, huszonkilenc vallásos témájú. Ötről címük híján nem tudtuk megállapítani, hogy melyik csoportba sorolhatók. Miskolcon már közel sem ennyire kedvező az arány. Hiszen tizennyolc darabban nem ismerjük a témáját, s mindössze csak öt profán téma jelent meg a miskolci színpadon.

Iskolai színjátszásunkról eddig bizonyos tekintetben hamis kép alakult ki. Ennek legfőbb oka az, hogy a ténylegesen előadott drámáknak csak egy tört hányadáról van eddig tudomásunk, s így a kutatás a csak nagyon töredékesen ismert erővonalakból próbálta meghatározni a témaválasztás, a nyelv, a műfaj, a forma sajátosságait. S minthogy nem sok szöveg áll a kutatás rendelkezésére, ezért a társadalomkritikai vonásokat eddig csak a boházatokból gyűjtötték össze s e boházatok alapján alakították ki XVIII. századi színjátszásunkról a társadalomjobbító tendenciákat. Itt most arra teszünk kísérletet, hogy a már kiadott vagy teljesen ismeretlen társadalmi boházatok mellett a vallásos drámák ilyen tendenciáit is megkeressük.

II.

A *Pro Nativitate Domini* című karácsonyi misztériumot valamikor 1732 előtt mutatták be Kantán.¹⁵ Szerzője bizonyára nem diákszínpadi előadásra szánta, mert a jeleneteket egymástól nem választotta el. A rendezői utasítás azonban pontosan előírja a szereplők helyét, helyváltoztatását a liturgikus térben. Ez a tény az előadást határozottan bizonyítja. A nagyon szép történeti betlehemes játékot megpróbáltuk tagolni, s ez az alábbiak szerint bontható:

I. Mária és József szálláskeresése

II. A pásztorok jelenete

1. Vitájuk arról, hogy melyikük boldogabb

2. Az angyal megjelenése

III. Jézus jászolánál

IV. Ismét a pásztorok tanyáján

1. Tréfás költögetés

2. A pásztorok megbeszélik, hogy milyen ajándékot vigyenek Jézusnak

V. Ezután Jézushoz mennek és az ajándékokat átadják.

A cselekményváz sejteti az eseménysort. József panasza a szálláskeresés alkalmával egyben a kor szegényeinek közös jajszava is. A fiatal várandós anyát s egyszerű férjét senki sem akarja befogadni, ezért szakad ki Józsefből a vád:

O duras nimium mentes! auroque sepulta
Corda hominum! Patitur pauper ubi repulsam.

bátorban volt lelkész, innen Nagybányára került, majd Nagyenyedre és Bisztrícére. Itt halt meg 1809-ben. MONAY Ferenc *Adatok a magyarországi és erdélyi minoriták irodalmi munkásságáról*. Róma, 1953. 77–78.

¹⁵A szöveg kiadva: KILIÁN István, *Latin nyelvű pásztorjáték a XVIII. század elejéről*. Ant. Tan. 1968. XV. évf. 2. 304–320.

Omnia pauperibus desunt, clausae undique portae,
 Dum rogat auxilium. Solum panduntur ad aurum.
 Divitiae regnant. Multis laudatur egestas,
 Appetitur paucis. Certe Dea nulla per orbem
 Tam multis colitur, quam Diva pecunia votis.
 Paupertate nihil gravius reperitur in orbe.
 Dives ubique placet, pauper ubique jacet.

Vallásos témáink sorába tartoznak a moralitások. Az egyik legkorábbi, a *Jaj én hűt régentén mint virágom vala* kezdetű moralitás szinte teljesen cselekménymentes.¹⁶ A színen a hét főbűn jelenik meg s megkísértik a történeti embert, mint Madách Tragédiájában az örök Ádámot az örök Lucifer. Boldizsár királyt a kevélység, Judást és Avarust a fősvényesség, Philautiust a jóra való restség, Laphistust pedig a torkosság kísérti meg. A megkísértett és bűnbe esett emberek, mint a londoni színen vagy a haláltáncok jeleneteiben szemünk láttára buknak a sírba. A halálban oldódik fel a jó és a rossz között bukdácsoló ember kétsége, hisz akkor már minden bizonyossá válik. Az érdemszerzés ideje lejárt, s a végső ítélet bírāja, az Isten, miként a Dics irac, dics iulla himnusz félelmetes látomásában ítélkezik a bűnös ember felett. Ugyanez a vízió rémlik fel a most tárgyalt moralitás haldokló királyában is:

„Ez előbb jövének hozzám két szép iffiak
 Kik egy szép könyvetskét kezemben adának,
 Jo cselekedetim kikben meg valának,
 De azok megvallom nem sokan valának.
 Az után kárhozot lelek serge iőve,
 Poroncsola ezek rusnya Fejedelme
 Hogy a könyvet ismég adnák kezeimbe,
 Olvasnám el mind azt, a'mi írva benne.
 Valamennyi bűnöm volt, mind benne vala
 Szó, cselekedettel mit véttem valaha,
 Még a szívemnek is kisebb gondolatya,
 Ettől meg ijedtem. Nincs remétségem soha.”

A moralitásjáték ismeretlen szerzője a desperatiót is halálos bűnnek tartja, azt hisszük azonban, hogy a bűncit számba vevő király reménytelenségét igazságosnak tartja, ezért adja szájába az alábbi szavakat

„Bár én királtsággra ne születtem volna!
 Valami iuh pasztor inkab lőttem volna!”

Ez a dráma feltehetőleg a XVII. század végén keletkezett, néhány évtizeddel később, 1738-ban adták elő Kantán a *Parentum nimius amor sui ipsius ultor* című magyar nyelvű moralitást.¹⁷ Az előbbi drámái cselekmény nélkül mutatta be a jó és rossz között ingadozó örök ember esendőségét, a most elemzésre kerülő dráma cselekményessége minden bizonnyal a moralitás egy fejlettebb szintjét képviseli. Kompilátora, Fancsali István drámatémája a mai olvasónak neveléses.¹⁸ Hisz a kolostort apja, anyja kívánságára elhagyó ifjú, Antaerius szinte minden lélektani motiváció nélkül válik apjának gyilkosává. A cselekmény színhelye a való világ és a képzelte pokol. A jót egyetlen személy, Genius

¹⁶ A szöveg kiadva KILIÁN I., i. m. 1967. 75–91.

¹⁷ A szöveg kiadva: KILIÁN I., i. m. 1967. 41–74.

¹⁸ Fancsali István: született Pálosmezőn (Alsó-Fejér m.) 1721-ben. 1745–46-ban Eperjesen tanult teológiát, 1747–48-ban Kantán tanított. A rendi növendékeknek filozófiai előadásokat tartott Kolozsvárt. Meghalt 1755. jan. 14-én. Minorita névtár 1882. 166.

Theophili azaz az egykori szerzetház novicius mesterének a szelleme képviseli, a rosszat pedig a Genius infernalis, Caro és Mundus jelenítik meg. A cselekményt a szerző két szalon indítja el. A valós eseménysor több reális, a társadalmi viszonyokat igen jól elemző jelenetet hagyott ránk. Antaerius apjának, Jobonusnak a jobbágysai így panaszkodnak:

„Nyomorult emberek, se élünk, se halunk!
Melly sullyos és terhes, jaj, Istenem, dolgunk!
Nem is tudhattuk jól mely felé kel kapnunk,
Gyermekink és magunk végre mire jutunk! [. . .]”

A második jobbágysai ugyan megmagyarázza társainak, hogy szenvedésük Ádám és Éva bűnének következménye, furcsának találja azonban, hogy az átöröklött bűn az urakra nem, csak a jobbágysokra szállott. A jelenet végén az ötödik jobbágysai foglalja össze az egész osztály egyetemes panaszát:

„Ejjel nappal futunk és sokat fáradunk,
Még is mellettünk más, nem mi boldogulunk.” [. . .]

A negyedik actus első scenábjában a társadalmi ellentétek ténye még nagyobb hangsúlyt kap. A „szegény paraszt” ember és a „más regulát tartó urak” életét hasonlítja össze az egyik jobbágysai:

„Szegény paraszt ember, ha kezd egy dologhoz,
A míg el nem végzi, szívesen lát ahoz,
Am bátor elméje imit amot kaptoz,
De semmi változást az néki nem okoz [. . .]
Az Urak pediglen más regulát tartnak,
Végig egy dologban nehezen maradnak.
Egy orában egyet, másban mást gondolnak,
Szinten úgy van dolguk, mint változo holdnak.
Már asztalhoz ülnek s mihelt enni kezdnek,
Alig kostolhatták, már tánczra készülnek.
Kezdvén tánczolásához vadakat képzenek,
Alig fordul egyet, ottan pénzt zórgettnek.” [. . .]”

Ezt a moralitást 1762-ben Kantán ismét előadták, s rendezője a most idézett kényes részeket nem hagyta ki, ezeket az ötven évvel ezelőtt megfogalmazott vádakot meg merte ismétetni.¹⁹

Közismert a bibliai dúsgazdag és Lázár története. Egy címtelen úrnapi misztériumjáték ezt a bibliai példabeszédet tárja úgy fel, hogy az eredeti történettől teljesen elszakad. 1778-ban Jantsó Ferenc vitte színre.²⁰ A dráma első részében teológiai témáról, a megtestesülés titkáról, a másodikban a gazdag kegyetlenségéről, a harmadikban a gazdag pokolba jutásáról értesülhetett a néző. A prológyus világosan bizonyítja, hogy a drámát be is mutatták:

„Ez után mutatjuk egy gazdag embernek
Véletlen esetét, ki némely szegénynek
El vette jószágát hamissan ősenek,
És halála után tarsi lett ördögnek.

¹⁹ *Liber Scholarum* 1b 15a. Rendezője. Szabó Konrád.

²⁰ *Liber Scholarum* 161a 170b. Kiadatlan.

Azért játékunkra, kik ide gyűltetek,
Üdvösséges példát, hogy ebből vegyetek,
Végig is csendesen ra figyelmeztetek,
A Szent háromságot tisztelven félyetek! [. . .]

Az első rész teológiai fejtegetések sora, s alig kötődik az egymással összefüggő második és harmadik részhez. A másodikban azonban az első jelenet a magyar valóságról fest hű képet. Dives szemet vetett Pauper kicsiny vagyonára, ezért tüstént ügyvédet fogadott, aki a hamis ügyet előbb nem akarta elvállalni, a zsebébe csúsztatott arany azonban azonnal megnyihította a prókátor szívét és szándékát. Mindjárt fel is hívja Dives figyelmét, hogy a bíróról se feledkezzék el. A gazdag többek között így érvel Procatornak:

„Kodus lévén s nem lesz semmi igassága,
Melyből meg mutassa, könnyű elnyomása. [. . .]”

Feltűnő, hogy Jantsó Ferenc a szegény ember jogainak eltiprását, társadalomból való kivetettségét az azóta már általánosan elfogadott *elnyomás* szóval jelölte meg. Paupert tehát a bíróság elé idézik, s a korrupt ügyvéd így érvel Judex előtt a szegény ellen:

„Erdemes jo Uram! Kiki látya, ezek
Rongyos, haszontalan, együgyü emberek,
Nincsen méltóságok, nincs semmi tisztségek,
Azért az is méltó, ne legyen hitelek. [. . .]”

Azután megvesztegetik Judexet is, s miközben zsebre teszi a pénzt, a hamis ítéletről már magában dönt:

„Én is azt gondolom, hogy szegények lévén,
Egy kis ajándékkal így ingereltetvén,
Hamis tanúságot tettek, pénzt szeretvén,
Én sem teszek törvényt nekik, arra nézven. [. . .]”

A kismizett, jogokkal nem rendelkező Pauper, mi mást is tehetne, mint Justitiához imádkozik, s keserű gondolatai közben egyre határozottabban válik elégedetlenné: „Az igasságnak nints pénz nélkül hitele. . .” Néhány sorral alább még kontúrozottabban fogalmaz: „Midőn erszényed jól s hangosan szólhat, tud meg, te perednek hamar vége szakad.” Majd még egyszer, még határozottabban közli gondolatait:

„Ezer vagy több közzül tsak egy igaz nintsen,
Kinek az ajándék megvetve légyen [. . .]
O Igasság, Igasság! Hova lettél kérlek,
Hogy téged keresvén ma meg nem lelhetlek?
Meg holt Mátyás király, oda az igasság,
Pénzel *elnyomatik* imé a valóság. [. . .]”

A Gazdag azonban hamarosan meghal, s Justitia, akihez Pauper sóhajtozott, a pokolba küldi. Testét Szent Antal temeti el, aki a gazdag bűnét még jobban hangsúlyozza:

„Ti vélitek – szól Antonius a Dives koporsóját körülvevő rokonsághoz – hogy meghalván ő boldogult és dicsőült. De megslaltatok, mert bizony mondom néktek, ez az ember meg holt és eltemetett a pokolban. Mivel ő is gazdag volt és a gazdagságnak örült. Okát adom ennek, mert azt

mongya Krisztus Urunk, kinek hol vagyon kincse, ott vagyon szive is. Mennyetek el tsak a ládához, hol a kincset tartotta! Az ő szívet is ott talályátok meg [. .] ő lelkét és szívet nem Istenben helyhesztette, hanem kincseiben, azért Istenét elvesztette, jutván örök kárhozatra, mivel hogy a szegénynek is örökös jóságát elfoglalta [. .].”

A színpadi orációt a szent Antal szerepébe bújó színész és a szerző természetesen nem a diákoknak szánta, hanem azoknak, akik a nézőtér első sorában ültek, „a nemes Uri rendnek, a mind felső s mind alsó érdemes személyeknek”, azaz a környékről összesereglett valóban nem sok nemesnek.

A vallásos színezetű XVIII. századi drámák erőterében mindig fel lehet fedezni a kétségtelen keresztény jelmezbe bújtatott társadalomkritikai hangot. Amikor pedig Dives lelke felett Angelus, Justitia és Conscientia ítéletet mondanak, a kárhozatra jutott gazdag így átkozza meg önmagát:

„Oh átkozott ora, melyben fogantattam!
Átkozott nap, melyen világra származtam!
O átkozott világ, melyhez ragaszkóttam,
De átkozott vétkek, melyekre hajlottam!
Oh átkozott testem, kit gyengén tartottam!
Eretted ördögnek kezében akattam.
Átkozott kints, jóság, melyen igen kaptam,
Ezek által örök kinokra jutottam [. .].”

Daemon meg is jelenik a színen, s viszi a gazdag lelkét a pokolba:

„Jere, ne sunnyogj itt, lám nem sunnyogsz vala,
Midőn a szegények mennének ajtadra,
Hogy kezed őnekik alamizsnát adna,
Hanem süketséggel fülöd elhalgatá [. .].”

Az Epilógus pedig végképp eloszlatja az olvasó kételyeit. A ferences szent szájába adott szavak, a „kemény beszéd” a nézőknek szólt.

Egy különleges, s itt a földön soha meg nem valósuló társadalom költői képe villan fel a myrai *Szent Miklósról* szóló jezsuita dráma egyik jelenetében. Először 1688-ban adták elő Trencsénben az akkori vágújhelyi prépost, a „prémiumok mecénása”, Lippai Miklós tiszteletére.²¹ A szent élete köré fonódó legendák közül az egyik megválasztásának történetét mondja el. A myrai papok nem tudták eldönteni, hogy kit válasszanak a megüresedett püspöki székbe. Úgy határoztak tehát, hogy az lesz a városka és a környék püspöke, aki a templomba, a választás színhelyére elsőnek lép be. Így választották meg az egyszerű földművest, Miklóst püspökké. Ez a történet már eleve megsejteti a társadalomkritikai vonatkozásokat. A szerző a legendák kódében tartotta meg darabját, van azonban a drámának egy jelenete, amely valamiféle különös, földöntúli, megálmódott világról beszél. Ez az utópisztikus világ Lippai Miklós udvarát jellemzi:

„Hic vita, honores, gloria,
Hic sanitas, voluptas,
Pax, gaudium, bona omnia,
Hic affluunt perenne.
Hic bella, luctus, funera,
Timor, fames, egestas,
Morbus, dolor, mala omnia
Hinc exulant perenne [. .]

²¹ Szövege kiadva: KILIÁN István, *Sanctus Nicolaus episcopus. A magyarországi iskoladráma példája 1688-ból. In, A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1973. Debrecen, 1974. 375–446. Klny. is.

Majd prózában folytatódik ennek a különös, költői világnak a képe: „Hic alter alteri proponitur sine invidia, alter alteri postponitur sine contempta. Hic nemo invidet, neminique invidetur, nemo alium contemnit et contemnitur, nemo laedit et laeditur, nemo offendit et offenditur. Non, qui opibus potentior, corpore praestantior, sanguine clarior, ingenio acutior, sapientia illustrior, dignitate eminentior, sed qui dimissione abiectior, abiectioe vilior [. . .] hic eminet, hic caeteris major est. Hic exaltatur humilitas, gloriantur opprobria, honoratur contemptus, ditatur paupertas, abundat liberalitas, plaudit subiectio [. . .].”

A XVII. század végének jellegzetes társadalmi igényét takarja ez a mennyei utópia. A kor embere olyan világ után áhítozott, amelyben nincs irigység, nincs társadalmi hierarchia. A gazdagság vagy a méltóság senkit nem emel a másik fölé, s éppen ezért nincs alacsony sorsú ember. Ebben a világban a szerénység, az adakozókedv, a türelem és a tisztaság uralkodik.

Korábban már idéztük az egyik moralitás végítélet-vízióját, egy másik darabban pedig a kegyetlen tisztartót mutattuk be. Most egy szent, nolai *Szent Paulinus* püspök életéről szóló drámában mutatjuk be ugyanezt a két képet. A darabot Kantán vitte színre Jantsó Ferenc 1779. május 3-án.²² A Paulinust fogva tartó király látomása a végítéletéről talán még félelmetesebb, mint a korábban idézett vízió:

„Ejjeli álmomban láttam állíttatni
Az itilő székhez s ottan itiltetni
Minden bűnösöket szörnyűségben lenni
És szomorú helyre ő testeket esni.
Hárman ülnek vala a bírák egy székbe,
Vóltak tekintetes, ekes termetekbe
És rettenetesek az ő nézésekre,
Igazak pediglen jó itiletekbe.
Mídön e szörnyű jelt rettegve csudálom,
Bírák eleibe legottan hivatom,
Hogy sok bűneimről legyen számadásom,
Szavaim megfogyván, nem lehet szólnom.
Akkor egyik bíró, ki ül vala körben
El veve az ostort, melj vala kezemben.
Én orczamra esém ottan ejedtemben.
Álmomból serkenvén, fájdalmat testemben
Érzék s most is vagyom félelem szivemben.
Ah, melj nyomorult lám királjoknak ügyek,
Kiknek gondok miatt nincsen békességek,
Ejjeli álmokkal, jelekkel teljesek,
Melyek miatt lehet szörnyű nagy félelemek! [. . .]”

Ez a látomás sokkal teljesebb, sokkal félelmetesebb, s a középkori himnusz képeihez sokkal közelebb áll, mint a „Jaj én hűt régentén, mint virágzom vala” kezdetű moralitás hasonló királyálma. A tisztartó szerepét ebben a drámában Aubertus udvarmester veszi át, aki már megjelenése pillanatában megfenyegeti a jámbor Paulinust:

„Eredgy mert munkadrol majdan számot vésztek!
Gonosz, hamiss ember, hidd el, megfizetek
Suljos csapásokat hátadra eresztetek,
A fejedelemtől, ha viszatérhetek! [. . .]”

²² *Liber Scholarum* 170b 178a. Kiadatlan.

A második felvonás második jelentében pedig már meg is veri az udvarmester a kertészruhában rejtőző püspököt:

„Hát így dolgozol-e? S így engedsz szavunknak,
Te ala valo rab? Nem felelsz uradnak?
Nem mozdul. Szemei ki nyitva állanak,
Kemény nyaku ember, majd meg mozdítottalak! [. . .]”

A XVIII. századi erdélyi valóság hű tükörképei a kantai *hitvitázó drámák*. Már Kereskényi Ágostonának színrevitele miatt is gyanakodtunk, hogy a minorita rendező az Erdélyben különösen aktuális témát nem minden ok nélkül vette elő.²³ Kereskényi „lélektani drámájának”, amely szent Ágoston önmagával való belső harcát majd megtérését mutatja be, egyik főszereplője, Symmachus magas rangú római tisztviselő. Keresztény ugyan, mégis, bizonyos belpolitikai okokra hivatkozva, szeretné megengedni, jóváhagyatni Victoria istenasszony pogány kultuszát. A még meg nem tért Ágostont az alábbiak szerint oktatja: „[. . .] nem vagyok eszefordultt, hogy én több Isteneket hidgyek, mert valamint bizonyos vagyok, hogy vagyon egy Isten, ki e széles világot kormányozza, oly bizonyos vagyok, hogy egy az Isten, kihez más hasonló nincsen”.

Kérdés, hogy ez a kétfelé kacsingató állami hivatalnok nem az antitrinitáriusok szószólója-e, hisz minden templomuk homlokzatán olvasható. Egy az Isten. Ha Symmachus a háromságtagadó irány képviselője, akkor éppen azért vallja a tolerancia elvét, mert a maga felekezete számára, mint a Victoria-kultusz hívei számára is szabadságot akar. Egy későbbi mondata éppen erről győz meg. Ágostonnak az alábbi szavak kíséretében adta át Mediolánium püspökének, Ambrosiusnak a levelét: a tanácson „senki kérésemnek ellent nem monda, sőt nem kevesen helyesnek állíták, hogy az Isteni tisztetben kinek kinek megengedtetne, hogy a többi vallások közül azt hidgye s valya, a mellyik tetzik.” Mi ez, ha éppen nem a XVIII. században annyira szorgalmazott tolerancia elvének irodalmi megfogalmazása? Természetesen a drámaíró Kereskényi, jezsuita lévén, valamint a minorita rendező, Jantsó Ferenc elítéli ezt a magatartást. Kereskényi álláspontját e kérdésben Ambrosius későbbi szavaiban olvashatjuk: „Én bizonyára gyanakodom, hogy Symmachus sem egy, sem más vallásban nincsen, mert mivel azt mondgya, hogy kétséges, mellyiknek ennyé vallások között légyen alkotója az Isten. Ugy vélem, hogy ő egyikre sem állott, a mint sokan cselekszenek. Nem azért, hogy tagadnák, hogy vagyon Isten, hanem hogy minemü tisztelettel kell őt imádni, függőbe hadgyák itileteket, és a mint mondgyák, ebbe a viszáldokásba nem akarják magukat avatni. Onnét vagyon, hogy mindenre készek. Ma Catholicusok, holnap Arianusok, azután Manichaeusok, végtére Pogányok, mint az üdő hozza magával. Ez imé, ez a mindenekre valo hajlandóság [. . .] mostani üdőben okossak hitének neveztetik, melly kevély név már sokakat meg csaltt kiváltt azok közül, kik a köznép között tudatosbknak kívánnak láczatni [. . .]”.

A szerző ezt az akkor szinte mindennél fontosabb társadalmi kérdést, a szabad vallásgyakorlatot most a katolikus vallás oldaláról támadja. A dráma előadására pedig bizonyára azért volt szükség, mert éppen Kézdivásárhelyen Háromszék megyében és egész Erdélyben a protestáns felekezetek sokkal nagyobb szabadságot élvezhettek, mint Magyarországon.

A részegséget pellengérez ki egy másik; ugyancsak Kantán is előadott katolikus hitvitázó dráma, az 1720-ban keletkezett *De Victore ebrioso Bacchanalística*.²⁴ Sztárai komédiájában az *Igaz papság tükörében* Böröck pap a „hályas breviár” mellé a „szotyorba” a „palaszkot” is elrejtí, amikor vitázní

²³Liber Scholarum 112a–120b. KERESKÉNYI Ádám, *Agostonnak meg térése Melly a' személyek közt beszélgetéssel elő adatott. . . Köszögh királyi Városában MDCCLVII Esztend[őben]* Nagyszombat, 1758. Modern kiadása nincs.

²⁴Szövege kiadva: KILIÁN István, *XVIII. század eleji komédia az iszákos papról és a részeges magiszterről. In, A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974. Debrecen, 1975. 794–802. Klny. is.*

indul. Ezzel az egy mondattal a ferencesből protestáns prédikátorrá vedlett Sztárai nevetségessé tette a katolikus papot. Ebben a drámában az ismeretlen katolikus szerző ugyanilyen komikus-szatirikus keretek között mutatja be a protestáns prédikátort. Victor magisztert, amikor az éppen részegen az árokban hortyog, katonák tréfálják meg. Hordóba gyömöszölik, s amikor ébredezni kezd, akkor elhitetik vele, hogy meghalt. A tréfa sikerül, s amikor Victor magiszter már végleg kijózanodott, még akkor sem akarja elhinni, hogy tulajdonképpen él. A szerző nemcsak a magisztert tette nevetségessé, hanem Praedicanst is, aki a dráma szerint nem is pap, hanem popa, minister verbi divini, s aki maga is ugyanúgy iszik, mint a kocsmatöltelék tanító. Ez a komédia tehát már komikus éllel veszi célba minden rossznak az okát, a protestáns papot, aki bűnös életmódjával mutat híveinek rossz példát.

III.

A kor társadalombírálatát azonban leginkább a profán darabokban lehet megtalálni. Egyik ilyen témacsoportunk az *istenparódia*. 1732 előtt keletkezett s a kantai minorita iskolában valószínűleg elő is adták a *Hilaria Deorum in Salacone sartorculo* című komédiát.²⁵ A buta, világlustája szabóinas istenné szeretne lenni. Úgy véli, nem lehetetlen, mert már eddig is jónéhány ember jutott az istenek közé. Az olümposziak pedig tréfából elhatározzák, hogy magukhoz emelik Salacont. S amikor ő Sartor büntetése miatt a tyúkólban tölti napjait, Mercurius és Vulcanus kiszabadítják nevetséges börtönéből, az istenek közé viszik, s hamarosan az égi hadak fővezérségét is rábízják. Az inasisten a gyors siker miatt felfuvalkodik, s amikor éppen harcra készül a szabó mesterek ellen, a fegyvereket gyártó égi kovácsokat ugyanolyan rútúl utasítgatja, ahogyan egykor őt Sartor szokta. Végül megelégedve az istenek a tréfát, meg Salacon felfuvalkodottságát, díszes hadvezéri jelvényeitől a nyílt színen megfosztják.

A komédia nemcsak az úrhatnámáságot, az isteneket, a hadvezetéshez nem szokott szabókat teszi nevetségessé, hanem a barokk egyházban nagyon lényegesnek tartott ceremóniát is. A jól bonyolított cselekményt zenekísérettel énekelt epilógus zárta be:

„Hoc monerit posteritas:
Fallax mundi est prosperitas.
Stant in arduis honores,
Sunt in lubrico favores.
Est tamen, qui pervenire
Huc laborat impete.
Quando credit se tenere,
Pertinaci dextra ferre,
Lubricat pes et ruina
Inopina involvitur.”

A világi témájú darabok sorában a legjelentékenyebb helyet a *társadalmi boházatok* foglalják el. A *Comoedia de Astrologo* darab 1732 előtt keletkezett s sejtethető, hogy a kantai minorita iskolában is bemutatták.²⁶ Főszereplője Astrologus, aki a koldusoknak, a katonáknak és a diákoknak is rosszat jósol az elkövetkezendő esztendőre. Itt a katonák panaszkodnak úgy, mint a fentebb már idézett moralitas jobbágyai: „Totque Domini, quod decaudati canes [...] homines et nos sumus! Nobis quoque debetur portio.” Panaszkodnak a jobb jóslatért esengő parasztok is: „Conduplicatis semper

²⁵ Szövege kiadva. KILIÁN István, *Latin nyelvű komédia a XVIII. század elejéről a Borsod megyei Levéltárban*. In, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve X*. Miskolc, 1971. 404–427. Klny. is.

²⁶ *Parentum numius amor-kolligátumban* 45a–47a. Kiadatlan.

adversis premor. Despero. Tellus sterilis annorum mihi auget dolorem. Quidve Dominorum furor non audet in me pauperem!" [...] Amikor az egyik paraszt asszonyára kezd panaszkodni, már-már a komikus hang váltását érzi az olvasó. Mit is csinálhatnának mást, elhatározzák, hogy elmennek katonának, mert „cuncta militibus licent: rapere, furari, dormire, comedere, haurire, quantum libet. Si vina desunt, bibere cervisiam solent [...]”.

Egy valós pillanatot kaphatunk el a XVII. századi Comoedia generalis egyik intermediumában.²⁷ A feltörekvő paraszt gyenge tehetségű gyermekébe az ábécédárius sehogyan sem tudja a betűket bele-sulykolni, türelme fogytát veréssel pótolja. Emiatt viszont a gyermek anyja rohan a mesterhez s végeláthatatlan szóáradattal kezdi szidni. S mint a katonák, a parasztok és a koldusok az előbbi komédiában, itt a magiszter is számot vet magával, nincs helye a katedrán. Elmegy más állást keresni. Örök körforgás ez. A paraszt a katonák sorsát, a katonák a paraszt biztosabb kenyerét óhajtják. A magiszter inkább katonának menne, csakhogy a buta gyermekektől, az okvetetlenkedő szülőktől megszabaduljon.

Kedvelt vígjátéki figura lehetett ebben a században a cigány is. Kanta környékén, Brassó vidékén bőségesen élhettek. Ezért lett Miskolczy Zsigmond Cyrusa után a Comoedia generalis egyik intermediumának főhőse a telet elpusztítani akaró cigánysereg.²⁸

Eddig is láhattuk, hogy a minorita tanárok a társadalom jellegzetes alakjait figurázzák ki bohózatokban. Miklósi Ambrus műve a *Stolander* (1774) című komédia is, amely egy „paraszt de gazdag ember” magasra törési szándékát, rászédetését adja elő.²⁹ Stolander a buta paraszt előkelő nemesekkel akar kapcsolatba kerülni, s ezért a bál után áhítozik, de még azt sem tudja, hogy mi is az a bál. Ravasz mindentudó szolgája, Dromulus oktatja ki a bál mivoltáról, s arról is, hogy oda „titulus”, „politia” és tudományok nélkül nem mehet. Dromulus tehát felfogadja ura mellé a ravasz diákot, Syntapsiust, aki az „esztelentziás titulussal tőzgerezi” fel. Blictrius a helyes artikulációra, Portius pedig az illemre, a „hármás reverentiára” oktatja ki. Stolander így már nyugodtan elmehetne a bálba, ha lenne, aki meghívna. A negyedik szélhámos diák, „Nonhabeo herceg” vállalkozik erre, s a bálon négyen jól kifosztják a buta parasztot.

Természetesen azonnal Molière Bourgeois Gentilhomme-ja jut eszünkbe. Az alaposabb vizsgálat azonban meggyőzött arról, hogy Miklósi Ambrus csak közvetve ismerte ezt a darabot, hiszen csak néhány párhuzamos jelenetben lehet felfedezni a nagy francia vígjátékának nyomait.

A kantai Molière-adaptáció elsődleges célja az, hogy a nálunk oly korán megjelenő patópálokat neveltségessé tegye. Miklósi Ambrus nagyon jó stílusérzékkel szedi rendbe nézőközönsége okulására ennek a társadalmi rétegnek legjellemzőbb jegyeit. Dromulus a bál fogalmát fejtegetve az egész kisnemesi réteget jellemzi: „A politikus vagy neha tsak tettetett gazdagsága emberek, kiknek számosb az adoza kontraktus ládájokban a fillereknél sokakat magukhoz invitálnak és ottan közönséges nyájaskodás között addig foly az eszem iszom, hogy gyakran az hivatalosak, amit ettek, ittak, a Gazda házánál ki tálalják. . .”

Stolander azonban nem semmittévő hétszilvafás nemes, hanem a paraszti sorból pénzzel, vagyonnal magas polcra emelkedni akaró újjgazdag, aki fel is méri, hogy cím nélkül az életben semmire sem megy: „Látom, Syntapsi – fogadja fel a szélhámos diákok címszerzőnek – hogy a mostani világban semmire nem mehetek, mindenektől utáltatom, szerentsémben hátráltatom es nem tsak gyalázatosan a közönséges nyájaskodásból ki rudaltatom, ki vettetem [...]”.

Természetes, hogy a helyhez és időhöz alkalmazott darab a komikum erejét csak továbbfokozza. A kártyajátékon minden vagyonát elvesztve, mindenét zálogba bocsátva, óriási kölcsönökkel megterhelve még asszonya is kizavarja a házból. Zárómonológiájában azon elmélkedik, hogy koldulni szégyell, a

²⁷ Régi Magyar Drámai Emlékek II. Bp. 1960. 535–540.

²⁸ RMDE II. 531–533.

²⁹ KILIÁN István, *Miklósi Ambrus komédiája Molière nyomán*. Sajtó alatt. Megjelenik a Déri Múzeum Évkönyvében.

szántáshoz nem szokott, földje egyébként sincs már egy tenyérnyi sem, a vargálkodást nem bírja a foga, a lakatosságra meg gyenge a keze. Majd így folytatja: „Futásfalvára kántornak hívnának, de oda nem méreszlek menni, mert ha Karatson napjan de-profundist eneklek, bizonyosan ebrudon ki rudalnak a kántorságból. Petőfalvára bironak invitálnak, de talan oda sem megyek, mert már öreg lévén, hogy győzöm a gyaloglást Domonkos falvára [...]”. Végül úgy dönt, hogy a futásfalvi Szárazpatakat béreli ki, s abban vizákat fog tenyészteni, s a következő bójtre már ő látja el a nézőket friss hallal, de csak akkor, ha az árát már most előre lefizetik.

Stolander, az uborkafára felkapaszkodni akaró, minden vagyonát elherdáló paraszt most sem tagadta meg önmagát. Nemcsak azt árulja el, hogy bármilyen tisztességes mesterségre képtelen, hanem azt is, hogy a környéken néhány községben még bírónak, kántornak is megfelelne. Kifogatva azonban minden vagyonából ravasz módon új vagyon szerzésére is kísérletet tesz.

S néhány hónappal később 1774. május 6-án Miklósi Ambrus már a Stolander komédia folytatását rendezi meg. Ennek az új darabnak a címe: *Stolander procator és négy mester emberek a diétán*.³⁰ A varga, a szabó, a tímár és a fazekas a céhek fölötti vezetői posztot akarják maguknak megszerezni, s a magát procatornak kiadó Stolandert különféle ajándékokkal igyekeznek céljaik érdekében megnyerni. A fazekas egy ócska cserepet, a tímár egy a kecskéktől kölcsönzött báránybőrt, a szabó a maga mentéjéből kihasított posztódarabot ajándékoz Stolandernek. A legértékesebb ajándékkal azonban a varga kenyeretzte le, egy kaptafát adott neki, ezért leginkább neki szeretné az elsőséget megítélni. Bár Camillus herceg a kérdésről semmiképpen sem akar tárgyalást, diétát tartani, gyermekei kérésére azonban engedélyezi a pert.

A minden hájjal megkent inas, Dromulus, valamint a buta procator, Stolander neve azonnal felkelti az olvasóban a gyanút, hogy ez a komédia a korábban előadottnak a folytatása, a darabot elolvasva azután azonnal kiderül, hogy gyanúnk megalapozott. Stolander itt is az „esztelentziás” címre hallgat, az elsősége áhítózó mestereknek itt is Nonhabeo a tulajdonuk, s a darabból az is kiderül, hogy Stolander a címért is a politiáért is sokat fizetett. Az egyik epizódjelenetben Rustica Mulier pedig így panaszkodik a personalis öltözetébe bújt Stolandernek – őt fel sem ismerve: „Az az átkozot Ur el adá fársangba a’ Ladia hegyit, s már nintsen honnen erdőlyünk, az almási hidat őszve rontá, száraz patakat a Bállal le gyaláza, futásfalvát vizével be mocskolá [...]”. Ezek az utalások egyértelműen kötik a mesteremberek peréről szóló komédiát a Stolander című bohózatához. . .

S mint már több darabban is, ebben is a kor bírósági gyakorlatát állítja pellengérré Miklósi Ambrus. Nem is csodálkozunk Stolander egyik mondatán, amely szinte közmondásszerűen tömör: „aki ingyen gazdagulni kíván, annak leg kisebb gongya az igazságra [...]”. S hogy mennyire korrupt lehetett ebben az időben minden bíró, ügyvéd, erre ismét csak Stolander szava a biztosíték, aki szolgáját Dromulust így küldi el a mesteremberekért: „Kiki a maga Causájával megjelenyen. De üres kézzel meg ne próbállya senki, mert ingyen valami jott tenni sullyos és terhes dolog [...]”. Nevetségessé teszi Miklósi az elsősége, a vezetőposztra törő mesterembereket is.

A történet azonban ismét csak folytatódik egy harmadik darabban, amelyet 1774. május 12-én vitt színre Jantsó Ferenc. A darabnak címet egyik későbbi kutató adott. *Kincses Naso fősvény öreg ember*.³¹ Azonnal Molière Fősvényének valamelyik magyarországi variánsára gondolnánk. A francia Harpagonhoz azonban a komédiának semmi köze nincs. Kétségtelen, hogy megjelenik benne Kincses Naso, aki élete folyamán sok vagyonra tett szert. Fia Amantius. A másik gazdag, Tornynos Pál, akinek pedig Pikardusnak hívják a fiát. A két fiatal, míg a szülők a háztól távol vannak, a vagyont eltékozte. S a hirtelenében bajba jutott ifjakon csak a minden hájjal megkent inas, Zsákosi tud segíteni. Hazugságot hazugságra halmozva úgy, hogy közben a kárvallott szülők is egyre komikusabb helyzetbe kerülnek, a bonyolult ügyet valahogyan rendbe szedi.

³⁰ A szöveg kiadva: SZABÓ J. Dániel, *Két minorita iskolai dráma*. ItK 1918. 403–420.

³¹ *Liber Scholarum* 68b–77b. A szöveg kiadatlan.

A szerző ismét csak nevelésessé teszi a bírósági procedúrát. Tornyos Pál pert akar indítani, s már terítetteti is az asztalt a procatornak, az assessornak, magának és szolgájának. Zsákosi azonban így világosítja fel gazdáját: „Te egy, az én gazdám, Tódor Uram kettő, a Procator három, az assessor négy, a Procatorral három Patvarista, az assessorral négy scriba, ezekkel majd mindennel egy-egy szolgál. Mennyire mégyen, ezt jól vedd eszedben, hiszem te, Uram, jó Arithmeticus vagy. Gondold meg, hogy ezek mind jó appetitussal szoktak comparálni! Hát akik jó szerentsét kívánnak a perhez, az accessisták s a többi? Ámbár tsak per, kérlek. Ha nem akarsz vallani vagy három negyvenest tsak furass meg az első intrádára, mert ma csak comparitio lesz, holnap az acceptio, öt napi a processus, meg végre az appellata. Hát a via novi? Hát a transmissio s meg az quindena? [. . .]” Az ügyvédekért elküldött Zsákosi végül is jól jellemzi a kor jogi gyakorlatát: „Uram, a Procatorok be vett szokások szerint mindég törvént jóvállanak, hogy jobban dagadgyon erszények [. . .]”.

A szolgál, a szegény ember a perben sem tanú nem lehet, sem meg nem nyerheti a pert éppen úgy, mint a már korábban ismertetett Lázár-drámában: „Parumper, Uram, Parumper! – csillapítja egyszer Zsákosi Tornyos Pált –, ne hirtelenkedgyél, mert a szolgálkót, minthogy interessátusok és sine voce meg nem halgattyák, hanem ki léptetik. De ha meghalgtatnának is, mi igazat szóllani nem mernénk, mingyárast katonaságba ragadnának. [. . .]”

Naso monológja az epilógus helyén összegezi a komikus tanulságot: „Urak, Uri Asszonyok! Se fiaitoknak, se leányaitoknak, se szolgálkának, se tollú fosztó Őreg Asszonynak házatoknál sokat ne [hidgyetek]! Szalonna csipdeső, zárokat próbáló, láda nyittogató, erszényeket üresítő, vaj nyaló, téjfel kostonló kis férges most is elegen taálattanak. Éljetek és Játékunkból víg oktatást vegyetek, melyben ha néktek tetszettünk, tsak ne légyen üres, kérünk, azon fáradságunk! Amen.”

A ránk maradt szereposztásból derül csak ki, hogy a tékozló Amantius szerepét Apor Péter valamelyik oldalági rokona játszotta. A téma eredetét több egymástól messze elűtő motívumban kell keresnünk. Az alapmotívum kétségtelenül a kincsgyűjtő kijátszása. Az örök Harpagon jelenik meg ebben a darabban is. Tornyos Pál monológja hasonlít Harpagonéhoz, amikor az állítólagos katonáknak átadandó váltságdíjat leszámolja Zsákosi tenyerébe: „Jaj! Jaj! Zacsóm! Jaj, ládám! Jaj, sok faratsaggal gyűjtött keresményem! Oh, mennyi esztendőkbéli usoráknak gyűjteménye! S több is gyűlt volna, de az átkozott tisztartok ők is magoké mellé lopták [. . .]”.

Később ugyanígy siránkozik „Jaj! Kényen tartott Aranyaim! Jaj, szívemnek lako helye! [. . .] Kincses Naso ugyanígy jajgat, amikor fia kiváltásáért lefizeti a pénzt, s ezek a siralmak Plautus Aululariája óta, Molière Fösvényén keresztül szinte napjainkig öröklődnek minden hasonló témájú drámában.

A másik két móvum az előbb tárgyalt fősvénység mellett az ismert bibliai példabeszéd, a Lázár történet bibliai tanulsága vagy a tékozló fiú históriája. S végül kétségtelen, hogy a bohózat szerzője Menandros, Terentius Adelphoi című komédiájából is vett ötletet.

Mint fentebb láttuk a Stolander, a Stolander procator és négy mesteremberek a diétán valamint a Kincses Naso tematikai tekintetben összekapcsolódik. Az első kettő egészen szoros szállal, a harmadik valamivel lazábban. A kantai tetralógia negyedik darabja a *Kincses Naso bált rendez* című bohózat.³² Rendezője Jantsó Ferenc 1775-ben vitte színre. A szakirodalom ezt a drámát eddig Kereskényinek tulajdonította, minthogy azonban a kantai előadás majdnem másfél évtizeddel megelőzte a komédia megjelenését Kereskényi neve alatt, s más, már más helyen is elmondott érvek alapján a bohózatot Jantsónak tulajdonítjuk.³³ A kincses Naso szerepnév az imént tárgyalt Jantsó-darabhoz, a téma pedig Miklósi Ambrus Stolanderéhez kapcsolja a „tetralógia” negyedik darabját. Ebben a komédiában a „buta, feltögzerezett paraszt”, Stolander már maga is bált akar rendezni. Még Zsákosi neve is ismerős. Így hívják a minden hájjal megkent szolgát. A főszereplő, Ventifak pedig jellemében hasonlít Stolander

³² A szöveget Illei neve alatt kiadta ALSZEGHY Zsolt, *Illei János Tornyos Péter*. Bp. 1914. RMKt 33. 25–73.

³³ KILIÁN I., i. m. 1979. 38–39.

szélhámos garabonciásához, Blictriushoz. A darab kereskedőjét Fitodinak hívják, ez a szerepnév azonos az Erdélyből Sárospatakra és Székesfehérvárra is elkerült Ként kapáló komédia egyik inasának a nevével.³⁴ A Pikuli szerepnév pedig az egyik itt nem tárgyalt kantai minorita istenparódiában is megtalálható. Egy olyan témakapcsolatról van tehát szó, amely ha talán nem is egy szerzőt, de legalább egy műhelyt tételez föl. S minthogy Miklósi Ambrus szerzőségében semmi kételyünk nem lehet, ezért az utóbbi két darabot is minorita drámának tartjuk.

A *Kincses Naso bált rendez* című komédia cselekménye egyszerű. Kincses Naso felismeri, hogy eddig feleslegesen koplalt, takarékoskodott, s ezért elhatározza, hogy most kitesz magáért. Ebédet készített és ötvennégy személyt hív meg asztalához. Mivel azonban inasának, Zsákosinak az ebéd költségeire egy krajcárt sem ad, hitele pedig Fitodi boltosnál semmi nincsen, ezért a lakomához még a legszükségesebb terítéket sem tudja előteremteni. Zsákos, aki Fitodinak még a boltjába sem léphet be, jobb híján húzza, halasztja a boltba menést. Találkozik a szélhámos „gerebontziással”, Ventifakkal, aki azt ígéri, hogy kitanítja a garabonciás mesterségre, s így bosszút állhat gazdáján, Kincses Nason. Ventifak be is férközik a zsupori Naso bizalmába, s megígéri neki hogy a bugyellárisba helyezett pénzt majd meg fogja sokszorozni, s azt is megteszi, hogy a gyűlölt inast, Zsákosit a vendégereg szeme láttára sárkánnyá változtatja. Nasonak akkor majd nem kell mást tennie, mint a vendégereglet előtt meg kell lovagolnia. Zsákos a bosszú kedvéért hajlandó sárkánnyá változni, majd ahogyan megbeszélték, leveti hátáról gazdáját, s ő lovagolja meg. Naso tehát jól megszegyenül a lakomára hívott vendégek előtt.

Kincses Naso, most az egyszer ki akar magáért tenni: „Ma meg ismeri a világ – morgolódik – ki légyen Kintses Naso, mert nagy szegény borította bé orczámot, hogy mindenütt majd minden háznál, még a Vargáknál is tsak bál, és én Uri renden lévén még semmit sem! Tsak ki tészek már egyszer magamért [. . .]”.

Zsákos szavai még inkább rávilágítanak a fősvény Naso leendő báljára: „Jol van! El várhatod a míg én neked asztalt teritek! Másoknak készített vendégséget és nekem kell laknom minden nap kétzer háromszor is a nagy Mendörgős Kantsukával! Bubos bokkrétás lovakat fogjak bé és még pedig frantziáson, holott egy árva csitkonál nints több az egész házánál [. . .]”.

A kézdívásárhelyi Harpagon tehát a lakomára nem adott semmi pénzt. Jantsó azonban nemcsak a Fősvényből vett ötletet, hanem az Úrhatnám polgárból is. Ventifak ugyanúgy tanítja Nasot a helyes artikulációra, ahogyan Blictrius Stolandert.

A nézők egy-egy komédia cselekményére hónapok, talán még egy-két esztendő múlva is emlékeztek. Erre a ritkán adódó élményre, annak maradandóságára gondolva, a minorita szerzők Miklósi és Jantsó a négy komédia cselekményét, szorosabb, lazább szállal egymáshoz kötötték. Bár mindegyik komédia önmagában önálló egész, egy-egy utalás azonban köti a bemutatott darabot a korábbiakhoz.

Ez a négy részes, társadalmi mondanivalója tekintetében nagyon sok pozitív tartalommal töltött komédia a kantai színjátszásnak csak egyik szintjét jelenti, s nem a csúcst. A következő lépcsőfok a *szelermi csúfolódó bohózat*, a színpadról is kitiltott szerelem nevetségessé tétele. A szerelmi tragédiák mellett Kantában néhány szerelmi komédia is színre került. A *Comoedia generalis* két szerelmi témájú közjátékot örökölt meg. Az egyik címe *Juvenis senem mulierem ducit, molitor molabit. Nuptam faciendo ei tradat*.³⁵ A néző a kárvallott ifjú panaszából értesül arról, hogy vénasszonyt vett feleségül, s hogy vénségét ne fedezze fel, a házassághoz még itallal is kedvet csinált neki az asszony:

„Egyszer a vén Bosa csak kezdi mondani,
Uramot mind holtig akartam gjaszolni,
De készebb volnék én a gjaszt is le tenni
Csak ilyen Legényre tudhatnék szert tenni.

³⁴ KILIÁN István, *A XVII–XVIII. századi iskolai színjáték Sárospatakon. In, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973.*

³⁵ RMDE II. 540–543.

Sok bort el hordata számomra a Dosa,
A bor ital közben mellém ül s azt mondja,
Ha szeretnél, lelkem, lennék lánczod rabja,
Ugy köté rám magát a törött pozdorja [. . .]”.

Az iszákos, házárto öregasszony, mint azt már Busa Margit, Dömötör Tekla is kifejtették, az iskolai bohózatok jellegzetes alakja.³⁶ Az ugyancsak ferences, s a XVII. század harmincas éveinek végén keletkezett Tékozló fiú egyik intermediumában is egy hasonló részeges öregasszony lép színre.³⁷

A Comodia generalis negyedik intermediumában pedig a férjét színleg gyászoló, de a szerelmet nagyon kívánó özvegyasszony a főszereplő. Sopánkodik, sopánkodik mindaddig, amíg a férje halálhírért hozó Mileshez gyorsan férjhez nem megy.³⁸

Valamennyi vénlányt, vénasszonyt, özvegyasszonyt csúfoló bohózat közül azonban – véleményünk szerint – a legsikerültebb a *Borka asszony és György deák*, a Leoninus és Leonina című kantai tragédia közjátéka, amely „az első keserves Játéknak ött végzésihez alkalmaztatva vannak.”³⁹ Azaz egy-egy felvonás témája az intermedium egy-egy jelenetével van némi tematikai kapcsolatban. A diák után áhító vénlány, Borka asszony hűen követi a mátkaság reményében György deák utasításait. Előbb csávába ül, mert csak így tud friss asszonnyá lenni, s így írja elő György deák nagykönyve. A második próbatétel szerint meg kell reszelni a vénlány fogát és egy macskát kell vele etetni. Borka állja a szerelem reményében a fájdalmat: „No, már úgy meg értele György deák Uram, hogy olyan vagyok, mint a jó nyüves, turos. Fogamat is megreszelé, a matskát is megéteté. Már talán nints bennem semmi hiba, a mely miat férhez nem mehetnek [. . .]”.

György azonban talál újabb hibát is, mert „itt azt írja ama Híres Galenius a Leányok természetiről – mutatja könyvében Borkának –, hogy „amelly Leány férhez akar menni, és szép Asszony kíván lenni s Asszonyságban mint Urának, mint másnak teczeni, annak festéssel kel élni [. . .]”. Borka tehát vállalja azt is, hogy számító diákgavallérja csúfságból korommal fesse be az arcát. Nincs azonban még vége a vénlány megszégyenítése sorának, mert a konty nem megy semmiképpen Borka fejére. Nincs más választás, minthogy a fejét kell a kontyhoz köszörülni. Borka pedig még ezt is elviseli, s mint a molnár garatján megifjodott vénlány, ő is megfiatalodva boldogan énekei:

Most ám bánnyák, kik nem kérttenek,
Sírnak, tudom, kik ell nem rettenek
Látván szépségemet,
Frissült termetemet. [. . .]

A XVIII. század végi diákköltészetben annyira ismerős vénlányparódia, csúfoló komédiává változott. Az iskoladráma-irodalomban azonban találhatunk más hasonló témájút is. A sátoraljaújhelyi pálosok iskolájában került színre a Kocsonya Mihály házassága című bohózat, amely szellemesen ötvözi a vénlánycsúfolót a becsúgyó, buta kurta nemes parodizálásával. A kor egyik patópátljának, Berbenze uramnak vénecske lányát veszi el feleségül Kocsonya Mihály.⁴⁰ Elbeszélő költészetünkben a témát igen magas szintre emelte nyilván a kéziratossá válására Csokonai a Dorottya megalkotásával, később Petőfi A helység kalapácsa szemérmes Erzsókjának megteremtésével. Az özvegy Cziberéné, a malom garatján megifjított vénasszony, Borka, Berbenze Kati, Dorottya, szemérmes Erzsók egyívású hősök. Első alkotójuk a jókedvű, s a társadalmi jelenségekre nyilván azonnal és érzékenyen reagáló diákság.

³⁶ BUSA Margit, *Egy ismeretlen színjáték*. Itk 1956. 2. sz. 187–196. DÖMÖTÖR Tekla, RMDE II. 548–549.

³⁷ A szöveg kiadva: DÖMÖTÖR Tekla, RMDE II. 25–26.

³⁸ RMDE II. 545–547.

³⁹ A szöveg kiadva: SZABÓ J. D., i. m. Itk 1918. 323–343.

⁴⁰ A szöveg kiadva: BAYER József, *Pálos iskola-áramák a XVIII. évszázadból*. Bp. RMKt 2. 23–40.

A kantai minorita iskolában a társadalom majd minden rétege és osztálya színre kerül. Az iskolához természetesen legközelebb a diák áll. Nemcsak a buta, még az ábécét is nehezen elsajátító, a parasztportártól a hivatal felé kacsingató bikkfafejúek válnak nevetségessé, hanem a garabonciás hírre szerzett, gyógyítással, bűvészkedéssel, úgynevezett tanítással is nagy pénzt szerezni akaró ügyeskedők is. Jót nevetünk a tél ellen hadakozó cigányokon, a rászédett részegen, a bálba vágyakozó paraszton, vagy a már az „esztelentiás titulussal is feltzögerezett” vidéki patópálokon, a lefizetett buta bírákon, a kincset gyűjtő gazdagon, akinek vagyonát gyermeke prédálja el. Parasztok, katonák, házsártos vénasszonyok, szerelmet kívánó vénlányok, szélhámos bohócok, magukat hercegnek kiadó vagyontalan fajankók, részeges buta papok, tanítók jelennek meg az erdélyi kisvároska iskolai színpadán.

Kantán a minorita iskolában javarészből profán tárgyú komédiákat, tragédiákat és közjátékokat adtak elő, a vallásos témában pedig nagyon gyakran lehet felfedezni a profánumba hajlás különböző fokozatait. A bibliai példabeszédek, a moralitások, a szentekről szóló szomorújátékok cselekmény-elemeiben minduntalan felbukkan a társadalmi valóságot kritikusán szemlélő szerző álláspontja, s hiba lenne, ha ezeket valamiféle konvencionak, tematikai sablonnak tartanánk. Valamennyi mögött valós, a társadalmi ellentmondásokat érző, azokban a lehetőségekhez, világnézetükhöz, vallásos meggyőződésükhöz mértelen realisan tájékozódó és tájékoztató szándékos véleményeket kell látnunk. A darabok közül néhány jezsuita szerző munkája, nyilvánvaló azonban, hogy a minorita rendezők csak olyan jezsuita darabokat vittek színre, amelynek eszmeisége, szándéka a rendi szellemnek megfelelt.

István Kilián

LES RAPPORTS DE CRITIQUE SOCIALE DES PIÈCES SCOLAIRES DES MINORITES

Au XVIIIe siècle, les minorites conventuels se sont établis dans plusieurs villes de Hongrie et dans leurs écoles de Nagybánya (Baia Mare) de Miskolc et de Kézdivásárhely (Tîrgu Secuiesc) ils ont présenté des pièces scolaires aussi. Une seule pièce peut être liée à Nagybánya; à Miskolc, de 1753 à 1780, leurs élèves sont montés sur la scène à 30 reprises; quant à Kézdivásárhely, nous avons 37 textes de drame complets, 11 en fragments et des données se rapportant à 21 représentations.

Dans la plupart des drames des minorites, on trouve une sorte de critique sociale. Au cours de la préparation de l'édition des textes, nous nous sommes convaincus de ce que cette tendance se trouve dans presque tous les drames religieux et dans quelques drames profanes aussi.

Le Joseph des mystères de Noël cherchant un gîte, les serfs des moralités, le saint Antoine du seul drame de Lazare formulent, avec une intensité égale, leurs accusations contre les riches qui oppriment les pauvres. Dans les visions du jugement dernier, les souverains tirent la même conclusion' il aurait mieux fallu ne parvenir jamais au trône. Les minorites soulignent le devoir et la responsabilité des souverains et des riches. Dans la pièce sur Saint Nicolas de Myra, représentée pour la première fois par des élèves jésuites en 1688 à Trencsén l'auteur inconnu constate qu'à la cour de Miklós Lippai il n'y a pas de différences sociales et de fortune. C'est une expression utopique de l'exigence sociale naturelle de l'homme.

Dans les pièces ayant un sujet profane, on voit paraître des valets grimpants, des artisans plaidant pour leur rang, leur titre, des mendiants querelleurs, des étudiants pédants, des bourgeois stupides, aspirant à un titre de noble, des pères avarés, des vieilles filles amoureuses trompées.

Il est évident que cette intention d'améliorer la société était consciente de la part des minorites arrivant des couches sociales plus basses et travaillant parmi ces mêmes couches, qu'elle n'a manqué jamais son but et qu'il reflète fidèlement la réalité sociale du XVIIIe siècle.

A KRITIKATÖRTÉNET KORSZAKFORMÁLÓ ELVE 1849–1867

1849: a szabadságharc bukásának éve; 1867: a kiegyezés; vizsgálódásaink két időbeli határpontját tehát a politikai történetből kölcsönöztük. Látszólag jogos az ellenvetés: a politikai történet mégoly nagy horderejű fordulópontjai is önkényesen tagoló, illetéktelen határkővé merevednek, míhelyt a kritikátörténet korszakbeosztásához próbáljuk felhasználni őket. A nagy történelmi sorsfordulók befolyásolhatják a kritika útját, ez azonban áttételeken keresztül, fáziseltolódásokkal és nem feltétlen szükségszerűséggel következik be; a történelem korszakai nem okvetlenül a kritikátörténet korszakai is. Mi igazolja tehát, hogy a szabadságharc és kiegyezés közti időszakot a kritikátörténetben korszaknak tartjuk; van-e lényegi különbség kritikai teljesítménye és a megelőző, valamint a rákövetkező kor kritikai munkássága között; s van-e az időszak kritikai műveiben olyan közös mozzanat, mely összetartó erejével képes legalább nagyrészt egységbe foglalni, fölismerhető közös jelleggel ellátni, egyazon motívum variációiként értelmezni a különböző irányzatok és egyéniségek egymással vitázó, hallatlanul differenciált gondolatvilágát? S ha találunk ilyen mozzanatot, akkor az vajon immanens módon csak a kritikátörténetre korlátozódik-e, s csak mintegy véletlenül esik egybe a történelmi fordulópontok által kimetszett periódussal, vagy a társadalmi élet más övezeteit is áthatja s a történelmi sorsfordulókkal szerves összefüggésben áll? S egynemű-e ez a jellegformáló elem, ahogy a tárgyalt időszakban Eötvös nagy elméleti műve állította, amely a tisztavonalú „korszakokra szaggatás” nehézségét elismerve úgy véli, hogy „(. . .) polgárosodásunk összes fejlődését bizonyos korszakokra oszthatni, melyek közül mindenik különös jellemmel bír, s (. . .) tisztán meg lehet uralkodó eszméinél fogva különböztetnünk a többiektől (. . .)”,¹ s így a jellegadó mozzanatot egyöntetűen eszmei természetűnek tekinti; vagy különféle eredetű és természetű mozzanatok összjátékából születik meg az a korszakformáló kristályosodási mag, mely a történelemből kölcsönzött évszámok között a kritikátörténet viszonylag önálló fejezetévé avatja? Ezekre a kérdésekre keressük most a választ: fölvet korszakunk lényegét igyekszünk meghatározni, hogy azután az értelmezés rendező elveként alkalmazhassuk, azaz egyrészt a kor kritikai anyagának földolgozásában segítségünkre legyen, másrészt a kritikai anyaggal való szembesítés során autentikusságát és teherbíróképességét ellenőrizhessük.

A korabeli anyag vizsgálata arról győz meg, hogy *van* ennek a csaknem két évtizednek ilyen jellegadó kristályosodási góca, méghozzá olyan, amely a közvetlen politika övezetétől az irodalomkritika övezetéig a társadalmi élet úgyszólván minden jelentős tartományát viszonylagos egységbe képes foglalni. Minden övezet sajátos kontextusában fölismerhető és a különböző közegek egyedi természetűnek tetsző problémavilágához egységes magyarázó elvet kínál. Látszatra egyedi, esetleges és heterogén adatok tömkelegére nyomja rá bélyegét, csak hogy ezt a rejtőzködő és igénytelen összekapcsoló elemet, bár korán megsejthetjük, sokáig elfödi a felszíni különbségeket kitermelő széttagoltság jobban szembeszökő, gazdag formavilágú és megejtően színes, dús vegetációja. Fölismerését az is megnehezíti, hogy hol a tudatosság különböző fokáig eljutott attitűdként, lelki beállítódásként jelentkezik, hol politikai magatartásformák mögött húzódó meggyőződésésként, hol filozófiai álláspontok közös nevezőjeként, hol a tudományok módszertani vitáinak sarkalatos kérdésekként, hol

¹ EÖTVÖS József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra I–II–III*. Bp. 1902. 3. köt. 119. vö. NÉMETH G. Béla, *Fejezetek az irodalomkritika történetéből a kiegyezés után* In: NÉMETH G. Béla, *Létharc és nemzetiség* Bp. 1976. 241.

művészetelméleti alapelveként, hol kritikai eljárásmodok közös előfeltevéseként, hol pedig irodalomkritikai alpnormaként, melyből teljes normarendszer fejlődhet ki. Mihelyt azonban sikerült fölismerni, tudatosítani, felszínre hozni, kiviláglik hatásugarának és teherbíróképességének meglepő nagysága, sőt érthetővé teszi a kor néhány zavarba ejtő, rejtélyes paradoxonát. Ezt a szűk két évtizedet s belső alkorszakait nagymértékben egyneműsítő mozzanatot a *tényfelülbírálás* attitűdjének fogjuk nevezni. A lappangó pszichikai igénytől a kidolgozott elmélet szintjéig számos fokozatával hatja át a politika, filozófia, tudomány és művészet övezeteit, létrejötté mélyen összefügg 1849 történelmi eseményeivel, háttérbe szorulása 1867 történelmi fordulatával, olyan művelődéstörténeti korszakot teremt, mely jellegében eltér az 1849 előtítől és az 1867 utánitól egyaránt, s mely az irodalomkritika felvirágzásához igen kedvező szellemi éghajlattal járul hozzá.

A tényfelülbírálás attitűdjének lényege, hogy mindig fenntartással fogadja a valóságot; számára létező, nem feltétlenül jóváhagyandó is egyben. A Sein világlágval szemben mindig fenntartja az ítéletalkotás jogát, s értékítéletét a Sollen világlágval alapozza. Logikailag többnyire arra az előfeltevésre épül, hogy ami van, vagy volt, s már nem változtatható meg, lehetett volna másképp is,² vagy legalábbis elképzelhető volna másképp is. Ezt ismeretelméletileg alátámasztandó igénybe veheti azt a gondolatot, melyet legtömörebben Kant fogalmazott meg: „Nun lehrt mich die Erfahrung zwar, was da sein und wie es sei, niemals aber, dass es notwendigerweise so und nicht anders sein müsse.”³ Ez az attitűd nem tartja értelmetlennek megvalósulatlan, de lehetséges, képzeletbeli változatokkal összevetni a létrejöttet. A létezőt az elképzelhetővel, a valóságost az ideálissal (mely az elképzelhető egy kitüntetett esete), a meglévőt az értékkritériummá avatott, normává emelt lehetőséggel hasonlítja össze, s az utóbbiak alapján ítéletet formál az előbbiekről. Számára a létezés, megvalósulás, „ottlevés” önmagában még nem igazolja, azaz nem teszi jóváhagyandóvá a tényeket. Elismeri ugyan, hogy a valóságot el kell fogadni, de csakis abban az értelemben, hogy nem szabad illúziókkal helyettesíteni, számolni kell vele, elemző munkával meg kell ismerni, ám úgy tartja, hogy nem kell, sőt nem is szabad automatikusan jóvá is hagyni. Még akkor sem, ha megváltoztatásuk nem áll hatalmunkban, ha az elutasító ítélet csak belső különvéleményünk megfogalmazásában merül ki. A tényfelülbírálás attitűdjének mélyén az a fölismerés húzódik meg, hogy a tények előtti teljes és feltétlen behódolás, a megvalósulásért küzdő lehetőségek mindenkori győztesével való készséges azonosulás, a bármilyen szűken vagy tágan értelmezett, politikai vagy akár ontológiai „status quo” vakon engedelmes, érték-szembesítés nélküli kiszolgálása, akármilyen indítékból történjék is, szellemi önmegsemmisítéshez, az emberi lényeg kiiktatásához vezet. A tények trónfosztása, megalapozatlan presztízsiük lerombolása az emberi lényeg megóvásáért történik: az embert lényegileg éppen az „adott” tények felülbírlásához választott tudatos értékrendszer különbözteti meg a többi létezőtől. (Ezzel szemben a tények pusztá tudomásulvételére és kihasználására szorítókozó, s ismét: bármilyen szűken vagy tágan értelmezett, politikai vagy akár ontológiai „reálpolitika”, mely kritikai értékrendhez nem ragaszkodik, hanem vitális érdekét szolgáló tárgyilagos megismerésre törekszik csupán, olyan világképet sejtet, mely nem lát lényegi különbséget az ember és a többi létező között.)⁴ A *tényfelülbírálás attitűdje*, mely tehát mindig a *tények számbavételére s egyben meghaladására ösztönöz, a számbavételre sohasem öncélúan, hanem épp a meghaladás érdekében kerítvén sort, a szabadságharc és kiegyezés közt sokkal több volt, mint esetleges válasz bizonyos konkrét jelenségekre: a tényfelülbírlás követelménye a legkülönfélébb kontextusokban vilásképszerzővel következetességgel fogalmazódott meg. Fölismerhető a politikai gyakorlatban, a szabadságharc előtti korszak illúzióinak elvetésében és az ún. passzív rezisztencia magatartásában, a politikai elméletben, például a doktrinárság vádjának elvszerű vállalásában, a filozófiában, a kor legérettebb magyar ismeretelméleti gondolataiban és a vulgármaterializmus majd szociáldarwinizmus ellen felvonultatott érvanyagban, a társadalomtudományok módszertani vitáiban, a művészetelmélet eszményértelmezésében, az alkotótól elvárt minősítő élménymegformálás számon-*

² Erre az előfeltevésre vall például, hogy Gyulai külön kiemeli, ha valamely „tény” egyszersmind „szükségképi tény” is; a kiemelés nélkül a tény nyilván nem jelentené számára automatikusan, hogy másképp nem is lehetett volna. Ld. GYULAI Pál: *Polemikus levelek* (PN 1857) In: GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Bp. 1908. 245.

³ Immanuel KANT, *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik* Leipzig. 1979. 47.

⁴ Más szempontból érintettük már ezt. Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Gyulai Pál történelemszemlélete* ItK 1972/5 6. 580, 586–587.

kérésében, az irodalomkritika előfeltevéseiben, alpnormáiban, valamint a „kelmeiség” elleni harcában, tehát a korszak társadalmi és szellemi életének úgyszólván teljes keresztmetszetében.

A tények, vagy ahogy a korban szerették mondani: a „bevégzett tények” minősítő meghaladásának korszakteremtő törekvése Csengery Antal és köre korabeli jelentőségét domborítja ki; ezt a törekvést ők szívták föl mindenfelől, ők egyesítették, erősítették föl és ők vitték szét újra, a társadalmi élet számos fontos posztját átszövő gyökéretükkel. Maga Csengery főleg Deák gondolatvilágából emelte át és terjesztette szívósan ezt a motívumot. Jól látható ez *Deák Ferenc emlékezete* című nagyszabású esszéjében, ahol az 1849 utáni helyzetet Deák terminológiájával és szellemében értelmezi. Az osztrák államférfiaknak sikerült engedelmességre szorítani a magyar népet, de nem sikerült szolgálásra, írja. „Nem vesztette el a nemzet méltóságérzetét, (...) nem hódolt a sikernek; nem hajlott meg a bevégzett tények előtt; nem adta lemondását a hatalom kezébe. Az erős nemzetiségi, és az erős jogéret mellett, a melyre mint látjuk, nem ok nélkül helyezett Deák oly nagy súlyt, nem kis mértékben folyt be az eredményre a munkásság, a melyet a nemzet értelmisége azon időkből (...) kifejtett (...)” A passzív rezisztencia külsőleg tehetetlenségre kárhozottatott, de belső ellenálláshoz ragaszkodó magatartásának méltóságmentő kettősségét, a jogtalan siker megvetésének és a tények fölülbírálásának alapmozzanatát biztos kézzel emeli ki Csengery. A szellemi élet, s azon belül is az Akadémia munkálkodott hatékonyan a belső függetlenség folytonos átmentésén a megmásíthatatlan, túlerőben lévő tények e nehéz korában. Az eseményeket közelről szemlélő Csengery egy anekdotát is idéz Deákról, amely számunkra ismét a tényfelülbírálás egyetemessé növevő attitűdjének politikai forrásvidékére utal. „De csak nem kívánhatja Deák, mondá egy osztrák miniszter, hogy annyi bevégzett tény után, újra kezdjük Magyarországon a dolgokat! – Pedig, úgymond Deák, a ki rosszul gombolta be kabátját, mégis kénytelen újra kezdeni.” A kiegyezés a megvalósult tények kritikájával jöhetett csak létre: „Annyi bevégzett tény után, föl kellett ismét találni a múltat, bizonyos egyensúlyt kellett tartani a főenykített mozgó jelenben és új alkotással is kellett biztosítani a jövőndőt.” Csengery Deákot látta erre a „nagy föladata” leghivatottabbnak.⁵ A Deák által meghirdetett passzív rezisztencia, az értékek melletti kitartás, amíg a tényeket nem lehet hozzájuk igazítani, a tényfelülbírálás attitűdjének egyik legkorábbi, s a konkrét politikai helyzetben gyökerező megtestesülése volt.

A tényfelülbírálás attitűdjét terjesztő Csengery azonban korántsem csupán a deáki eszmények szócsöve, merít ő más forrásokból is. Kiderül ez például abból, ahogy Szalay Lászlóról írott tanulmányában a kiváló történész szabadságharc előtről vett eszmefuttatását a droktinéség fogalmáról helyeslően idézi. A Pesti Hírlap egykori szerkesztője ugyanis büszkén vállalta a „doctrinair lap” vadját. Az ilyen lap először is „nem pusztán empirikus”, hanem arra törekszik, hogy „(...) felsőbb elvek világosságában láttassa a tényeket (...)”, s nem akar „(...) tárgyat tárgyhoz enyvezni, hanem egyet a másikból kifejleszteni (...)” Tehát nem reked meg a tények regisztráló és távollattan egybehordásánál, hanem meghaladásukat is megkísérli, rendező elvet fölvéve értelmezni is próbálja őket, összefüggések föltárására is törekszik. A tényfelülbírálás korának tudományos módszertani vitáihoz, melyekből Csengery fontos részt vállalt, becses adalék ez, de szempontunkból még döntőbb Szalay második fogalomértelmezése. A Pesti Hírlap igenis doktrinér, „(...) azaz: nem az expediensek lapja, hanem olyatén lap, mely nem kiált hozsánát a bevégzett tényeknek, csak azért, mert bevégzettek, mely a hatalmasok paripái alá nem hint virágokat, tudván, hogy az ünnepi díszmenet magában még nem úrnappa.” A tényfelülbírálás attitűdjének lehető legvilágosabb megfogalmazását veszi át ezzel Csengery. A harmadik definíció a jog- és államtudomány kontextusában fogalmazza újra az egyedi tények meghaladásának eszményét, ráadásul a normához mérés és a normaképzés kettős követelményét is megpendíti: a doktrinér lap „(...) nem barátja oly institutióknak, melyeket csak önmagukkal mérhetni, nem az emberi és polgári jogok mértékével, s nem a minden idők és minden alkotmányos népek közéletéből elvont státus-philosophia nehezékével.” Végül negyedszerre: a doktrinér lap az „ésszerű haladás” elkötelezettje, s nem a „pallum ad omne tempus aptum” elvtelen ügyeskedését gyakorolja. Rendszerben gondolkodás, elvekhez való hűség, s a tények mindenkori felülbírálásának megvesztegethetetlen belső függetlensége jellemzi itt a doktrinér magatartást. Elismerően idézi mindezt Csengery, s így fűzi hozzá azt is, hogy a centralisták egyformán törekedtek „(...) hatni az eszmék

⁵ CSENGERY Antal, *Deák Ferenc emlékezete* In: *Csengery Antal összegyűjtött munkái* (A továbbiakban: CSAÖM) I–V. Bp. 1884. III. 88–89, 93, 98–99.

tisztulására, s az azután is fennmaradásra méltó intézetek tisztítására, számba vevén a historiai előzményeket is, de nem felejtve a mellett: hogy a jogeszmé fölötté áll minden esetlegességnek." Egyetért Szalayval abban is, hogy a múlthoz mint „holt testhez” kötő gúzsok lerázása után juthatunk csak el a múlt szellemében történő alkotó továbbépítéshez.⁶ A tények számbavétele és meghaladása tehát egyaránt fontos, az előbbire az utóbbi érdekében van szükség. Deák passzív rezisztenciájából, Szalay elvszerűen kifejtett és vállalt doktrinéségéből, valamint a centralisták reformértelmezéséből Csengery egyforma érzékenységgel szűri ki és közvetíti a „bevégzett tények” felülbírási követelményét.

Ez a követelmény központi helyet kap a Csengery szerkesztésében újra meginduló Budapesti Szemlében is: már az 1857-es első évfolyamból tisztán kihallható. Ezúttal részben francia hatásra, hiszen a *Revue des deux Mondes* volt a folyóirat legfőbb mértékadó mintaképe, de az idegen inspiráció vagy akár átvétel csak meglévő, lappangó tendenciákhoz szolgáltatott batorító példát. Már a második füzetben fölbukkan a tényfelülbírási szorgalmazása, az irodalmi szemlerovat *Historia* című be-
köszöntő programcikkében. A névtelen cikk Planche fejtegetése nyomán abból indul ki, hogy a történetírás a természettudományokhoz képest sajnálatosan háttérbe szorul, s ez a polgárosodást helytelen irányba tereli, az anyagi jólét felé, az erkölcsi érzés rovására. „A siker aratja a világ tetszését; ki gondol a tettek erkölcsi értékéül? A sokaságnak eszébe sem jut kárhozthatni, a ki jogtalan eszközökkel boldogul. A » bevégzett tényt «₁ a jog rangjára emelik.” A történelem elmélyült búvárlása segíthetne túljutni a siker, a megvalósult erőviszonyok, a jelen ilyesfajta kizárólagos és alantas bálványozásán, mert megismertet jogainkkal és „(. . .) az emberi cselekvéseket tanítja megítélnünk.” Az anyagias közfelfogást azért nem vonzza ez a stúdium, mert azt hiszi, csupán a kémia és mechanika törvényei „kormányozzák” a világot s „(. . .) nem azon erkölcsi törvények, melyeket a philosophia és történetírás fejt föl!” A történelem tanulmányozása ezeket az erkölcsi törvényeket olthatná a sokaságba, megtaníthatna „(. . .) az elveket az érdekek fölött becsülni (. . .)” Ehhez szükséges volna, hogy „(. . .) egyszerűen jellemezze a tényeket, a midőn előadja; csak így szolgálhat tanulságul.”⁷ A világban érvényesülő, a történelemből kibontható erkölcsi törvények ehhez hasonló hite tartotta még magát Magyarországon is,⁸ a gondolatmenetből számunkra most mégis a bevégzett tények meghaladásának igénye a fontosabb. Az, hogy a siker önmagában nem igazolhat semmit, a megvalósulás még nem jog, a cselekedetekről ítéletet kell formálnunk, a tényeket nem elég csupán felsorakoztatni, hanem „jellemezni” (azaz alighanem: értelmezni és értékelni) is kell őket. (Itt még nem fogalmazódik meg az a fölismerés, hogy az értelmezés, sőt értékelés minimuma nélkül nem is lehetséges leírni a tényeket.)

Siker és megvalósulás értékelő felülbírási követelményének hasonló igénye szólal meg, bár ezúttal melléktémaként, Eötvös cikkében is, mely a Budapesti Szemle első évfolyamának éppen soron következő, harmadik füzetében látott napvilágot. A cikk tulajdonképpen tanulmányra bővülő ismertetése Tocqueville „*L'ancien régime et la Revolution*” című művének, itt azonban csak annyi lényeges belőle, hogy Eötvös fölismeri és rokonszenvenvel fogadja Thiers szemléletváltozását, amint „(. . .) minden bevégzett tény és győzelmes politika (. . .)” tiszteletét lassanként elnyomja benne a kétely, mely az átértékelést készíti elő. Melléktéma, felhang, alig kifejtett motívum ez ebben a tanulmányban, de jelentőssé erősíti fel, hogy a tényfelülbírási alapkövetelményének korabeli főmotívumával teljes összhangban szólal meg. A francia kontextus pedig itt is, akár az előző, Planche nyomán írott cikkben, valószínűvé teszi a gyanút, hogy a 1. orsz. kritikái gondolkodásának sokrétűen használt kulcsfogalma, a „bevégzett tény”, francia mintára vezethető vissza: a „fait accompli” kifejezést még a mai magyar nyelvben használatos idegen szavak szótára szerint is a „befejezett, megmáshíthatatlan tény” jelölésére vesszük igénybe.⁹ Elgondolkodtató és jellemző azonban, hogy a mai magyar használat konnotációja többnyire elsősorban a lezárt megmáshíthatatlanságot domborítja ki, hallgatólágoosan sugallván, hogy

⁶ CSENGERY Antal, *Szalay László In: CSAÖM*, II. 327–329.

⁷ BpSz 1857. 2. füz. 289–290.

⁸ Vö. GYULAI Pál, *Bírálatok Cikkék Tanulmányok* S. a. r. BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár. Bp. 1961. (A továbbiakban. BCT) 23–24, 195–196, 271, 324, 440., valamint GYULAI Pál, *Kossuth levele Deák halálakor In: GYULAI Pál, Emlékbeszéd* I–II. Bp. 1902. II. 38.

⁹ EÖTVÖS József, *A francia forradalom okai* BpSz 1857. III. füz. 323–324.; BAKOS Ferenc (szerk.), *Idegen szavak és kifejezések szótára* Bp. 1976. (Harmadik kiadás) 248. A „bevégzett tény” valószínű francia eredetére Kecskés András hívta fel figyelmemet; ezért s több, későbbi munkámban gyümölcsöztethető értékes tanácsért ezúton mondok köszönetet.

nincs már mit tennünk: a változtatás lehetetlenségének hangsúlyozása mintegy implikálja, hogy a szemlélet a pusztá felülbírálás lehetőségét már azért sem veti föl, mert irrelevánsnak, terméketlennek, kézzelfogható eredményben meddőnek tekinti. A korabeli használat ezzel szemben a *bevégzett tények* idézőjelbe tételével, az „ügynevezett” szó elírásával, a szövegekörnyezettel vagy a gondolatmenet alaptendenciájával gondosan elhatárolta magát ettől a szemlélettől.

A tények számbavételének és meghaladásának együttes igénye, a különböző közegekben más és más alakot öltve, megfogalmazódott a kor filozófiai és tudományos vitáiban is,¹⁰ legdúsabb természet azonban az irodalomkritikában hozta meg. Habár a tényfelülbírálás attitűdje korántsem minden korszakban és kritikátípusban kap szerepet, s a magyar kritika történetére sem mindig jellemző, ezúttal kritikaelméleti előfeltevésé szilárdult, alpnormává küzdötte fel magát, normarendszerek ihletőjeként és rendező elveként a kor kritikai világméskének kialakításánál bábáskodott. A kor legjelentősebb kritikusainál sorra kimutatható, de legközvetlenebb megfogalmazását Greguss Ágost kis írása, a *Meddő költészet, termékeny bírálat* (1863) kínálja, mely a tekintélyelvi magatartás és a kritikai attitűd egyik alapvető különbségét lényegre tapintóan formulázza meg: „(. . .) az egyik szerint a meglevőben meg kell nyugodni, mert éppen megvan, a másik szerint meglete csak annyiban tekinthető érvényesnek a mennyiben igazolható (. . .)”. Ezt a pontos megkülönböztetést azonnal szembesíti tekintély és kritika történelmi eszéyeivel: „amaz a valóság erejével, ez az óhaj gyöngeségével, amaz a gyakorlat, ez az elmélet fegyverével száll sikra, s míg amaz többnyire győz, mégis folyvást alább száll, ez leverve is folytonosan emelkedik (. . .)”.¹¹ Már ez a cikk is elemzi a kritika politikai és irodalmi funkciójának analóg szerkezetét, még tömörebben és számunkra még tanulságosabban szól azonban erről Szatmáron, 1864. szeptember 25-én, Kölcsey szobra leleplezésekor: „(. . .) akadnak-e még, a kik a kritika szükségét tagadják? a kik át nem látják hogy egészségesen fejlődő irodalomban a kritika szintoly műhatlan kellék mint – hogy a köz életből vegyek példát – az alkotmányos létben a nemzet képviselőinek, az országnak gyűlése? Hisz az országgyűlés szava nem egyéb mint a kormány kritikája; s valamint neki föladata ellenőrizni a földi hatalmasok tényeit, úgy az irodalmi bírálatnak föladata ellenőrizni a lelki hatalmasokét. Korlátlan uralom, szolgálai hódolás az ügynevezett bevégzett tényeknek, az irodalomban szintoly kártékony, mint az országban: s míg a vak elfogadás annyi mint hátramaradás, a kritika annyi mint haladás; míg a bálványozó a zsarnokság tömlőcstartója, a bíráló a szabadság önkéntese – de, fájdalom, gyakran vértanúja is.”¹²

A tényfelülbírálás korának kritikaelméleti alapgondolatára s annak történeti gyökereire egyaránt fényt vet ez a kis bekezdésnyi teória. Irodalmi és politikai élet, kritika és országgyűlés, kritikátlanság és zsarnokság sokatmondó analógiái sejtetik, amit idézetek egész sorával erősíthetnének meg, hogy az irodalomkritika szükségességére nemcsak az irodalom elvadult állapotának fölmérése ébresztett rá, hanem a kritikai attitűd egyetemes fontosságának fölismerése is, ezt a fölismerést pedig a politikai élet tapasztalatainak általánosítása sugallta. Az abszolutizmus jogtalan, de „bevégzett” tényeit megváltoztatni nem volt mód, gondolati visszautasításukra, ítéletbeli felülbírálásukra azonban igen; az egyik legsajátosabb deáki tanítás éppen elfogadás és jóváhagyás különbségének tudatosítása volt. Deák a jogtalan tények szentesítését látta a status quo jogi követelményeinek elismerésében, s munkásságával Csengery körén át úgyszólván az egész magyar szellemi életet fogékonyra tette a *megvalósult* és a *jóváhagyható* eredendő különbségére. Ő ugyan, szemben az „opportunitás” politikusaival,¹³ a jóváhagyható rendszerint a jogszerűben látta, de az egész problematikát, a rá kidolgozott válasszal együtt, könnyű volt más területre, így az irodalomkritikára átvinni. Hiszen, mint azt a kor kritikusai meg is fogalmazták, az ő kritikaértelmezésük szerint minden egyes irodalmi bírálat egy már elkészült „tény” értékelése, melyet pusztá létezése a kritikus szemében még nem igazol. Az abszolutizmus kori politikai cselekvés akadályoztatása és válaszkérésére irányította tehát a figyelmet a kritikai attitűd leg-

¹⁰ Ezekről egy-egy külön tanulmányban igyekszem majd képet adni.

¹¹ GREGUSS Ágost, *Meddő költészet, termékeny bírálat* (1863) In: *Greguss Ágost tanulmányai* I. II. Pest 1872. II. 397.

¹² GREGUSS Ágost, *Kölcsey Ferencről* (Kölcsey szobrának leleplezésekor mondott beszéde Szatmáron, 1864. szeptember 25-én.) In: Uo. I. 61–62.

¹³ Vö. Deák Ferenc beszédével, amely a képviselőház 1866. február 21-i ülésén hangzott el, *Az opportunitás politikájáról*. In: *Deák Ferenc munkáiból* I–II. S. a. r. WLASSICS Gyula. Bp. 1906. II. 129–154. különösen jellemző 136.

általánosabb alapszerkezetére és egyben fontosságára, s ezt az attitűdöt vitték át az irodalom sajátos területére is. Az átvitel többnyire homályban maradó mozdulatát világítja meg Greguss idézett két eszmevuttatása.

A kapcsoló láncszemet, ha nem is mindig a Gregusséhoz hasonló kidolgozottsággal, a kor szinte minden jelentős kritikusanak egy-egy megjegyzésében fölismerhetjük. A költemény mint bevégzett, megmásíthatatlan tény, amelynek azonban valamiképpen igazolnia kell létét a kritika előtt, a kor irodalomkritikájának vissza-visszatérő gondolatai. Salamon Ferenc 1860-ban, a Szépirodalmi Figyelőben, Csokonai *Dorottya*jának értékelésekor pendíti meg, hogy „(. . .) a költemény már örökre úgy marad a mint van, eredendő és külső hibáival, de egyszersmind oly fényoldalakkal, melyek ha ki nem mentik, megbocsáttatják a hibákat (. . .)”.¹⁴ Gyulai 1862-ben ugyanitt fejtegeti, hogy „(. . .) a műköltemények úgy maradnak, ahogy írjuk írta, örökre, minden hibáikkal együtt.”¹⁵ A tény azonban, bár a kritika nem változtathat már rajta, pusztá létrejöttével nem igazolhatja létezési jogát a kritika előtt. „Sok mű nem felel meg a célnak, melyért léteet nyert (. . .)” – implikálja a felülbírálás jogát és szükségét Kemény, itt történetírói művekre gondolva, de alighanem kiterjeszhetően.¹⁶ *Malvina költeményeit* bírálva Arany azokat a verseit utasítja el leghatározottabban, amelyekben „(. . .) minde hevülés, eszme, eredetiség, vagy bár csak egy vonás is hiányzik, mely az illető darab lételetét igazolná.”¹⁷ Szerkesztői üzeneteiben pedig ezzel utasít vissza egy közlésre beküldött verset: „Új költeményben valami újat keres az ember, miáltal annak létezése igazolva legyen. Máskint mihaszna?”¹⁸ A regisztráló és a kritikai attitűd különbségére épül Erdélyi megjegyzése is, mely az irányköltészet elmarasztalását ezzel egészíti ki: „(. . .) az irány irodalmilag tény, de az ítéset sohasem hagyta helyben.”¹⁹ S épp a kritika jogait és kötelességeit tisztázó polémia során mondja Gyulai 1862-ben: „(. . .) csak tények felett ítélem (. . .)”.²⁰ De még egy-egy irodalom fejlődésének bizonyos nagyobb tendenciái is felülbírálhatók szerintük; az irodalomtörténet mehet tétútra is, fejlődési iránya nem igazolhatja önmagát automatikusan. Másutt kifejtettük, hogy 1848–49, a korforduló sűrített történelmi változása sűrítetten, fölnagyítva, már a felszínen kitapinthatóvá tette a változásban mindig ott lappangó elidegenítő tendenciákat; a történelmi élmény mintegy közelebb hozta, előhívta, hozzáférhetővé tette a létidegenség metafizikai élményét, melyet e konkrét történeti megtestesítés nélkül legföljebb néhány, metafizikai élményekre és problémákra érzékenyebb alkat élt volna át.²¹ Ehhez hasonlóan ébresztette rá a kor politikai tényeinek tehetetlenségére kárhóztató megmásíthatatlansága s a velük szembeni belső függetlenség megőrzésének vágya a korabeli magyar művelődés szinte minden övezetét, s különösen az irodalomkritikát, kényszerű elfogadás és belső jóváhagyás, pusztá megvalósulás és értékszembesítő igazolás, általában tény és érték különműségére, értékszembesítés nélküli azonosításuk mindenkori veszélyeire.

E különműség kiiktatásának veszélyeit segített fölismerni a kor egy másik torz vonása is. Ezt az összefüggést a tényfelülbírálás logikai ellenpólusának ismeretében érthetjük meg. A tényfelülbírálás elve nem teljesen vág egybe a tények és értékek közé logikai választalat építő elmélettel, mely egészen

¹⁴ SALAMON Ferenc, *Csokonai Dorottya*ja Szépirodalmi Figyelő, 1860/1. Kötetben. SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok I–II.* Bp. 1889. I. 290.

¹⁵ GYULAI Pál, *Két ó-szekely ballada* Szépirodalmi Figyelő, 1862. II. évf. II. félév, 12–16. sz. Kötetben: *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904* (A továbbiakban: Kdugy) Bp. 1927. 109.

¹⁶ KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék Szalaynak „Magyarország története” című munkája fölött* In: KEMÉNY Zsigmond, *Elet és irodalom* Szerk. TÓTH Gyula. Bp. 1971. 264.

¹⁷ ARANY János, *Malvina költeményei* In: *Arany János Összes Művei I–XV.* (Kritikai kiadás. A továbbiakban Krk) XI. kötet. S. a. r. NÉMETH G. Béla. Bp. 1968. 355.

¹⁸ Szépirodalmi Figyelő, I. évf. 23. sz. Kötetben: ARANY János: *Krk.* XII. 200.

¹⁹ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* PN 1855. szept. 13.–nov. 24. Kötetben: ERDÉLYI János: *Válogatott művei* S. a. r. LUKÁCSY Sándor. Bp. 1961. 302.

²⁰ GYULAI Pál: *Polémiai* Szépirodalmi Figyelő, 1862. II. évf. II. félév. 26. sz. Kötetben: Kdugy, 165.

²¹ Részletesebben ld. DÁVIDHÁZI Péter *Régi udvarház: történelem és elidegenedés* It. 1972/4. sz. 888–903. Vö. KOVÁCS Kálmán, *Gyulai Pál szépprózája.* Studia Litteraria. XIV. Debrecen. 1976. 61–87. (*A realizmus diadala: Egy régi udvarház utolsó gazdája (1857)* című fejezet.)

a közelmúltig David Hume egyik bonyolult, de sokáig egyértelműnek hitt gondolatmenetében kereste igazolását.²² Az az elmélet ugyanis a tényállásnak saját objektív értékszerkezetet, tehát pozitív és negatív értékeket tulajdonít. „naturalistic fallacy” cáfolatára törekszik, azt igyekezőn bizonyítani, hogy az érzelmi tapasztalat csak tényekről tudósít, amelyek viszont nem zárják magukba, logikailag nem implicálják az értékeket. A tényfelülbírálás elve viszont a naturalistic fallacy egy szűkebb változatát támadja meg, mely a tényeknek csakis pozitív értéket tulajdonít, azaz a megvalósultat feltétlenül jóváhagyandónak fogja föl. A létezés már önmagában és feltétlenül értéknek tekintő szemlélet nemcsak egyféle világnézet közegében alakulhat ki. Így végső soron ebbe a szemléletbe torkollik az a meggyőződés, hogy a világ dolgai minden esetben lehetőséget adnak Isten igazolására (teodicea), a rossz csak rész szerint, a teljes kontextus ismerete híján rossz, valójában az egyetemes jó nélkülözhetetlen építőköve, hiszen, ahogy a XVIII. század deista áramlatának egyik reprezentatív költői műve összefoglalta, minden, ami van, jól van: „Whatever is, is right.”²³ Ugyanide torkollik, de egészen más világnézeti forrásvidékekről indulva, a pozitívizmus egy változata, mely a pusztá túlélésért és adaptációért folytatott küzdelemre összpontosítván a fennmaradást elősegítő mozzanatokot tekinti értéknek az emberi világban is.²⁴ A 19. század közepének magyar kritikái gondolkodása kímélte a teodicea meggyőződését, de szívós harcot folytatott a merő adaptáció mindinkább lábra kapó kultusza ellen, sőt a tényfelülbírálás attitűdje nagyrészt ezekben a harcokban edződött teherbíró elvvé. A kor irodalmi élete hemzsegett az elvtelen ténybálványozás jelenségeitől, amelyekkel szemben csak a mindenkor tényfelülbírálás szükségességének beláttatása vehette föl eséllyel a harcot. Arany, Erdélyi, Kemény, Gyulai alaposan kivették a részüket ebből a küzdelemből.

Kemény már 1853-ban, amikor a művészeti élet küzdelmeinek termékenyítő hatásáról ír, megállapítja, hogy az ilyen küzdelem nemcsak értéket teremt, hanem mindig rombol is, s ez érvényes a francia romantika felülkerekedésére is a klasszikusokkal szemben. A külön bekezdéssé emelt tömör megjegyzés, amelyet ezután szövegébe illeszt, a nosztalgia sóhajával ítél a korabeli magyar irodalmi életéről: „De legalább mindez elvből, öntudatosan történt.”²⁵ Harcot, versengést láthatott ugyan eleget, ha körülpillantott, de nem az elvek harcát, hanem a nagyobb falatért folyó gátlástalan és elvtelen marakodást. Arany is arról panaszkodik mindkét lapjában, hogy nem a szellem fegyvereivel, s nem szellemi célra törekszenek az alkalmilag és pusztá érdekből összeverődött csoportok; mindenkinek egyetlen fő gondja van: „(. . .) a megélhetés vagy ami ezzel rokon; fő erény, mely után kiki törekszik: az élelmesség.” Ő is, akár Gyulai, vagy akár a fiatalabbak közül Zilahy,²⁶ azt fájlalja, hogy mindez az irodalom nemes versenyét „(. . .) üzletszerű kapkodássá süllyeszti le (. . .).” Még a jobbak is arra kényszerülnek, hogy „(. . .) lassanként habnak eresszék előbb egy, aztán más elvöket, mint akadályozó lomot, ha a víz színén fönn akarnak lebegni.” Az élelmességből s az adaptáció képességéből erény lett, a megvalósulásból, fennmaradásból máris érték; az irodalomkritikát ez nehéz helyzet elő állította, hiszen némi bátorsággal és kitarással „(. . .) pár év alatt, merő *usus* által, némi költői hírre lehetett vergődni.” Az újdonsült író ebben a közszellemben maga is elhitte, hogy tehetséges, s a kritikának ilyenkor „(. . .) édes – s a megszokás által féligmeddig jogosult – ábrándokat kell eloszlatnia.”²⁷ Az

²² David HUME, *A Treatise of Human Nature* (1739–40) Harmondsworth, Middlesex. 1969. 521. A különböző értelmezéseket rendszerezi és elemzi W. D. HUDSON, *Modern Moral Philosophy* London és Basingstoke. 1970. 249–264. Az álláspontok összecsapásából kibontakozó termékeny vitára ld. *The Is-Ought Question* Szerk. W. D. HUDSON. London. 1969.

²³ Alexander POPE, *An Essay on Man* (1733) Epistle I.; vö. még SHAFTESBURY, *An Inquiry concerning Virtue, or Merit* (Első kiadása. 1699) In: *Characteristics* (Első kiadása: 1711) H. n. 1714. II. kötet, 9, 11, 20 21.

²⁴ Vö. NÉMETH G. Béla, *Létharc és nemzetiség* Bp. 1976. 58, 126, 214–215, 246–248, s főleg 297–301.

²⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Színművészetünk ügyében* PN 1853. okt. 28.–nov. 19. Kötetben: KEMÉNY Zsigmond, *Elet és irodalom* 286–287.

²⁶ GYULAI Pál, *Dalok könyve*, Koszoru, 1863. I. évf. I. félév. XIX. sz. Kötetben. Kdugy, 174 175.; GYULAI Pál, *Ujabb magyar lantosok* Koszoru, 1863. I. évf. II. félév. 22. sz. Kötetben: Kdugy, 190.; ZILAHY Károly, *Kölcsey Ferenc* In: *Zilahy Károly válogatott művei* Bp. 1961. 195–196.

²⁷ ARANY János, *Egy szó, mely kell de nem tetszik* Szépirodalmi Figyelő, II. évf. I. félév. 22. sz. Kötetben: Krk. XI. 368.; ARANY János, *Tulipiros bokréta* Szépirodalmi Figyelő, I. évf. I. félév. 10.

„usus”, a rendszeres publikálás megszokása az adaptációkultusz fokozatos kibontakozásától mintegy jelentőségteljessé duzzasztva mindinkább az érték jelenlétének mutatója, majd bizonyítéka lett, végül pedig már – maga az érték.

A közvéleménynek ezt a szellemi inflációját Arany pontos diagnózisával teljes összhangban, de még általánosabb érvénnyel Erdélyi János fogalmazta meg, amikor *A legújabb magyar líra* (1859) című tanulmányában szembefordult a közmegegyőződéssel, melyben a gyakorlat, a megvalósulás sikere aránytalan tekintélyre tett szert. „Gyakorlatinak hitt idő azzal foly be károsan az eszmeiség világára, hogy a tények erősebbek, mint a tételek a közvélemény előtt (. . .)” – ebben a mozzanatban látja Erdélyi minden „gyakorlatosság” lényegét. A közvélemény pedig úgy fog körül minden szellemi tevékenységet, mint tárgyakat a levegő; ezáltal ez a levegő „kóros”, s ha a közélet, ellenálló erő híján, magába fogadja, akkor „(. . .) a gyakorlatosság gyarlósággá megy által, és mert a tények egyszer, az igazi gyakorlat: a közvélemény mennél többször szeret izgatni és izgattatni, s a sokírás napjainkban nem kis érdem, hogy hasznos is, ki merne róla kételkedni?” A kérdés persze ironikus; a „sokírásnak” Erdélyi hasznosságát is tagadja: a tehetség felhígulásához, művészete lelketlenülé válásához vezethet. A tények erejébe vetett naiv hittel szemben ő az elmélet által kimunkált értékekhez ragaszkodik, az értékek jogát bitorló tények bálványozóival a művészet és „a tiszta józan érzület” követelményét állítja szembe.²⁸ Látja, hogy az üres tények indokolatlan presztízse hova vezet Lisznai, Szelestey költészetében, látja a költemény anyagi részleteinek, tájjellegű nyelvi anyagának öncélú kultuszát, s a tehetségtelen zsenijelöltek élményeinek kezdetleges, otromba, de „spontán” és „ösztönös” kiadását. Az élmény tényeinek értelmezését, szemléleti egészbe illesztését, összefüggéseik és értékvonatkozásaik föltárását, a mű teljes, saját világát hiányolja; erre utal Zalár költészetével szembeni kifogása is: „(. . .) Zalárnak, mint minden költőnek, vagy írónak is általában, ki a tényeket, legyenek valóság vagy képzelődés tényei, szakadozottságukban méltányolja, nincsenek, nem lehetnek *gondolatai*, hanem csak *ötletei*.”²⁹ Erdélyi kritikus munkássága, akár jelentős társaié, a tényfelülbírlás sokoldalú követelménnyel emeléséből, végső soron a korszak összetartó kultúrtörténeti magvából sarjad ki.

Ez az összefüggés segít megérteni azt a rejtélyes ellentmondást, mely e nyomasztó politikai korszak és az irodalomkritika, sőt mindennemű kritikai jellegű értekező próza között húzódik a korban. Azt is megérthetjük itt, miként hagyhatott korunkra ez a szűk két évtized olyan gazdag és elmélyült kritikai gondolatvilágot annak ellenére, hogy „1849 után (. . .) előbb a nemzeti ellenállás, 1867 s még inkább 1875 után (. . .) a nemzeti állam integritásának védelme kiszorított, illetve magába szívott, egyszerűsített és kanalizált minden szellemi-bölcséleti impulzust és nyugtalanságot (. . .)” s ez a kanalizáció „roppantul elszegényítő” hatásának bizonyult.³⁰ A fojtogató politikai légkör azért nem tudta megakadályozni a kritika fölvirágzását 1849 és 1867 között, s a kanalizáció azért nem lehetett közel sem annyira sorvasztó 1867 előtt, mint 1867 után, mert éppen a politikai elnyomás elleni passzív rezisztencia, s a tényfelülbírlás belőle leszűrhető, általánosítható és kritikai világképszerző elvvel avatható attitűdje bizonyult a kritikai tevékenység hajtóerejének. Az értelmiség kiszorulása a közéletből csak a külső okok közé tartozik; lényegesebb, belső ok a kor történelmi, politikai helyzetére választ kereső nemzedék megmásíthatatlan tények közé zártsága és az őket belülről feszítő méltóságigény, a belső függetlenség kinyilvánításának, az értékválasztás lehetőségének sarkalló vágya. A külső változtatás lehetetlensége vezette el őket kényszerű elfogadás és belső jóváhagyás méltóságmentő különbségének fölismeréséhez, tény és érték logikai kettősségének érzékeny tudatosításához és állandó szem előtt tartásához, a kritika fontos társadalmi hivatásának belátáshoz, sajátos problémavilágának lankadatlan feltérképezéséhez. Az 1849 utáni szörnyű politikai elnyomás, paradox módon, úgyszólván előhívta a kritika nagy korszakának kibontakozását. Igaz, a nemzeti ellenállás táplálásának igyekezete sokféleképp, s nem is mindenben üdvös módon hagyta rajta bélyegét a kor kritikai gondolatvilágán, a kritika egészében mégis kivétel maradt a „kanalizáció” elszegényítő hatása alól: az ellenállásprogram

sz. Kötetben: Krk. XI. 63. Vö. még ARANY János, *Irodalmi hitvallásunk* Koszoru, I. évf. I. félév. I. sz. Kötetben: Krk. XI. 404.

²⁸ ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra* (1859) BpSz 1859. Kötetben: *A magyar líra 1859* címmel, ERDÉLYI János, *Tanulmányok* Bp. 1890. 42–45.

²⁹ ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra* (1859) In: Uo. 139.

³⁰ NÉMETH G. Béla, *Ideológia és irodalom a kiegyezés után* Vság 1979/3. 7.

nemcsak magába szívni vagy önnön szűk határai közé préselni nem tudta, hanem egyenesen legfőbb elméleti előfeltevésére ébresztette rá, melyből azután természetesen fejlődött ki sokoldalú alapszabványja, magában hordva egy egész kritikus normarendszer csíráját. A kor irodalomkritikai világgépét közvetve a történelmi helyzetre adott hallatlanul igényes válaszként értelmezhetjük.

1849-ben tények és igazságosság, tények és jog, tények és érték olyan fokú széthajlása jött létre, mely önként kínálta a magatartások és szemléletformák polarizálódását, elvette a kettő naiv azonosításának lehetőségét, s vagy a pusztá fennmaradás amorális kultuszában, azaz botcsinálta terminussal: ténypártiságban, vagy a hajlíthatatlan tényállással szembeni passzív rezisztenciában: értékpártiságban fejeződött ki. Az előbbi a feltörekvő pozitívizmussal volt összhangban, az utóbbi az idealizmus szívos utóvédharcával.³¹ Az irodalomkritika, szinte teljes egészében, az utóbbiból táplálkozott, s az előbbi-től megvetéssel fordult el. Jelképe lehet ennek Arany megsemmisítő ítélete azokról, akik az üres túlélést minden körülmények között, önmagában, minden értékvesztéstől elvonatkoztatva, kárpótlást nyújtó nyereségnek tartják. A felszínes hazafiaszkodás kortünetére jellemzőnek érzi, amit egy versben olvasott: „veszve minden, még a szabadság is” mond a költő, de legott vizsgatja magát: „csak a haza éljen!” Imhol a tíz év növendéke, ki a haza életét külön tudja választani a szabadságtól és mindentől a minnek elvesztését siratja.” A szabadságharcot követő tíz évről van itt szó, melyre visszapillantván Arany a lehangoló tünetekért „a lélekölő rendszer nyomását” teszi felelőssé, majd hozzáteszi: „Adja Isten, hogy a kezdődni látszó politikai élet mihamar végét vesse ez állapotnak is.”³² Ez a remény nem teljesedett be, sőt néhány évvel később, a kiegyezést követő politikai életben már egy újabb tényező zárta el az Arany által remélt szemléleti változás útját. A kiegyezéssel tény és igazság, tény és jog, tény és érték korábbi mérvű, szembeötlően áthidalhatatlan divergenciája megszűnt, sőt az új tényállás fenntartása már a birtokosság osztályérdekének és a nemzet egészének más nemzetiségekkel szemben érvényesített érdekének megőrzését is jelentette. Az értékszembesítő tényfelülbírlás korát fölváltotta az érdekigazoló ténykihasználás. A kor összetartó művelődéstörténeti magva többé nem a tényfelülbírlás attitűdje volt; a tényfelülbírlás korának normakészlete egyre reménytelenebb, bár olykor szívós küzdelmet folytatott a ráburjánzó új ideológiával. Hiszen most már, intra dominium, könnyebb is volt a tényekben értékeket, a létező rendben annak igazolását látni; érdek és érték különeműségét mindig nehéz elismerni, most ráadásul tény és érdek is egybeesett. Az új politikai helyzet tény és érték azonosítására csábított, az érdek mozzanatának félig vagy akár egészen tudatos elkendőzése révén. A társadalmi elméletnek kapóra jött a szociáldarwinizmus gondolatvilágának megismerése, s a jelenségeknek az életerő szemszögéből történő megítélése. A Sein rátelepedett a Sollenre. A ténypártiság irodalomban és irodalomkritikában egyaránt létrehozta jellegzetes formációit, a naturalista élménykultusztól és amorális esztétizálástól az egyetemes normákról lemondó, relativáló impresszionista bírálatig, vagy az értékelést eleve kiiktatni vágyó, semleges leírásra törekvő „deskriptív” kritikáig. 1849 és 1867 ebben az értelemben eseménytörténeti és egyben kultúrtörténeti korszakhatárok, melyek a magyar kultúrtörténetnek, s ennek abban az időben általános kritikai hangoltsága révén a magyar kritikátörténetnek is viszonylag önálló, különlényegű, korszakformáló periódusát fogják közre.

³¹ Utóvédharcokról, a korszak gondolkodástörténeti képét megrajzolva, R. Várkonyi Ágnes írt előttünk, de ő szűkebb értelemben használta: az ötvenes évek gondolkodási normáinak egyik jellegformáló összetevőjét „a hegelizmus elszigetelt utóvédharcai” adták szerinte. Ezt elismerve, mi itt a hegeli változatnál sokkal tágabban értelmezett idealizmusnak az egész 1849-től 1867-ig terjedő időszakban megívott utóvédharcára gondolunk. Vö. R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitívista történet-szemlélet a magyar történetírásban* I–II. Bp. 1973. II. 337.

³² ARANY János: *Bulcsu Károly költeményei* Szépirodalmi Figyelő, I. évf. 19. sz. Kötetben: Krk. XI. 108.

LE PRINCIPE DE PÉRIODISATION DE L'HISTOIRE DE LA CRITIQUE 1849 -1867

Le commencement de la période examinée de l'histoire de la critique est l'année de la chute de la guerre d'indépendance, sa fin est l'année du compromis de 1867, tous les deux sont des dates empruntées à l'histoire politique. L'étude cherche la réponse à la question pourquoi la période entre ces deux dates politiques peut être considérée, dans l'histoire de la critique aussi, une époque relativement indépendante dont la production critique diffère fondamentalement de celle de l'époque précédente et suivante aussi. Ce moment caractéristique et homogène peut être trouvé, selon l'auteur de l'étude, dans une attitude spéciale visant à contrôler les "faits accomplis". Cette attitude stimulait toujours à tenir compte des faits et, en même temps, à les surpasser; mais ce n'était jamais une attitude autonome, elle travaillait toujours en faveur du progrès. C'est cette attitude qu'on peut reconnaître, bien que sous des formes toujours changeantes, dans la pratique et dans la théorie politiques, dans la philosophie de l'époque, dans les discussions méthodologiques des sciences sociales, dans la théorie d'art et dans la critique littéraire, c'est-à-dire dans presque toute la coupe transversale de la vie sociale et spirituelle de l'époque. Pourtant c'est la critique littéraire à la floraison de laquelle elle a contribué le mieux, où elle s'est incarnée dans une présupposition commune des procédés de la critique et est devenue une norme fondamentale, de laquelle un système de normes s'est évolué aux mains des meilleurs critiques. L'étude examine l'attitude du contrôle des "faits accomplis", elle en éclaire la structure logique et en esquisse les conditions historiques.

INDULAT ÉS KÉPZELET FÜST MILÁN LÍRÁJÁBAN*

Művészi elveit 1946-ban megkezdett egyetemi előadásainak gyűjteménye tartalmazza. De a *Látomás és indulat a művészetben* (1947) születésekor Füst Milán már elsősorban prózaíró, és a dráma is jobban foglalkoztatja, mint a líra, ezért ítéleteinek, példáinak java része nem érinti a költészetet, mint ahogy eszményképe is Tolsztoj és Shakespeare. Másrészt Füst problémaföltevései mindenekelőtt esztétikaiak, a vers élettanáról ritkábban és keveset szól. „A saját műhelytitkait leplezi le” – írja a II. kiadás előszavában Bóka,¹ ennek ellenére a könyv csak itt-ott ad kulcsot egy-egy műve keletkezés-történetéhez. De módszere is, ha van ilyen, annyira szubjektív és heterogén, szemlélete pedig főként hatáslélektani természetű, hogy igencsak keresnünk kell benne az alkotáslélektani fogódzókat, s még inkább áll ez a poétikára. Hanák Tibor filozófiai mérlege eufémizmussal utal a mű módszertani disszonanciáira, mondván, „a szépíró választékos szavaival, mesélőkedvével a nagyközönségnek” íródott; fontos észrevétele még, „Füst az élményeket valóságként kezeli”, s bár e felfogás mögött Avenarius, Mach, Vaihinger kétes tekintélyét is megnevezi,² az alapelv ősenek mi Dilthey-t tartjuk, akit a könyv szóba is hoz.

Erősebb nagyítóval mégis föllehetünk a *Látomás és indulat*. . .-ban néhány poétikai hitvédelemnek minősülő, ezért Füst költészetének jobb megismeréséhez alkalmas művészet-, illetve költészetelméleti állásfoglalást. Bármennyire furcsa, legfőbb törvényadója az esztétikatörténetnek inkább külön elvei miatt számon tartott egyénisége, az a Johann Georg Hamann, akit a 18. század második felében „Észak mágusá”-nak tiszteltek. Hamann esztétikája mitikus, minthogy észleleteinket s foglalatát, a nyelvet a képekben megnyilatkozó természet megjelenési módjának tekintette. Vezéreszméjének mondásszerű kitételeit Füst szó szerint idézi, többek közt ezt: „Mélyebb álmom volt a mi őseink pihenése. . . A tűnődés vagy csodálkozás néma hallgatagságába merülve ültek hét napon át, – s mikor megszólaltak – szárnyalóak voltak a szavaik.” Meg is magyarázza: ez az eszményi ihlet hallucinatív, de érzéki is, azaz képzeleti, és „a szervezet beszéde”, tehát a vulkanikus indulatok formálják művészi külszínét.³ Így lesz a költészet – Füst is – „belső szemlélet” dolga: „A belső szemlélet a világ tapasztalati szemléletében sokszor naiv. . . filozófikusan azonban mindennel tisztában van, s gyakran ad reflexiót, lírát.”⁴ A „naiv” Füst szótárában gyermeket, ösztönöset jelent, márpedig ez a jelző az animisztikus világképek s az ősköltészet kísérőjege.⁵

Poétikájának szemléleti elve, „objektivitása” a művészet ősi, naiv, archaikus felfogásának következménye, – más szóval fő tendenciája az egyénfölöttiség. Első, igazi kézjegyre valló alkotásához, a már fantaszitikumával expresszív, személyfölötti világképű *Objektív kórus* füzéréhez csatolt lábjegyzetében olvasható: „E kórus alatt a drámai vers egy fajtáját értem, melyet az elképzelt kar vezetője társai zenekísérete mellett elszavalna nagy tömeg nevében, tehát objektíven szólván.”⁶ A mitikus világképet

*Verseit Füst Milán ismételtelen átdolgozta. Idézeteink a *Válogatott versei* (Nyugat, 1934) c. kiadásból valók.

¹ BÓKA László, *Füst Milán tanítása*. In: *Látomás és indulat a művészetben*. II. kiad. Bp. 1963. 18.

² HANÁK Tibor, *Füst – mítosz – valóság*. MMűhely 1967. VI. 23–24. 58.; 63.

³ *Látomás és indulat*. . . , i. m. 142.

⁴ Füst Milán, *Önvallomás a pálya végén*. In: *Emlékezések és tanulmányok*. Bp. 1956. 265.

⁵ Vö. *Látomás és indulat*. . . , i. m. 294.

⁶ L. Nyug 1910. I. 158.

tehát jelentős mértékben karvezetői magatartás alakítja. Füst Milán első verseskötete kompozíciójának fontosságára először Bori Imre figyelt föl. A *Változtatnod nem lehet* csakugyan ódák, epodoszok, kardalok és elégiák ciklusából áll, és „sorstragédia” rekeszti be. Valamennyi görög műfaji megjelölés közösségi rendeltetésű beszédhelyzetre utal, „személyes személytelenség”-re⁷ és ezt a magatartást átható szemléletnek szövegelőtti mozzanatát az archaikus rácsodálkozás vagy éppen elragadottság jellemzi. *Hős, ki a láthatár peremén a sötétbe zuhantál, | Mint csúcsokról a mélybe kód-görgeteg gomolyog. (Objektív kórus: II. Naenia egy hős halálára)* Kozmikus érzékenysége, mely a „naiv” közösségi szituáció egyik vetülete, beleillik Németh Andor magatartásrajzába: „igazi misztagóg”-nak nevezi.⁸ Karvezetői beszédhelyzetének mintaképe a görögség, mint ahogy naplójában saját poézisét Babitsénál görögobbnek vallja, mégpedig a következőért: „Élő szellem lüktet benne. Csak az él, ami fejlődik, változik, mozog: valami aktivitást kell kifejeznie annak, ami az élet látszatát akarja keltetni.”⁹ A görög drámaírók és költők azonban belső realitásnak élték át a mítoszt, nem is érezték olyan poétikai elv alkalmazásának szükségét, ami étellel telítendő történeteiket, jeleneteiket vagy leírásaikat. A kívülről látott antropomorfizmus, mely gyakran animisztikus látományokba csap át, panteizmust feltételez. Füst önéletrajzi visszapillantása „a lélektanban Georg Groddeck badeni pszichológust” hirdeti mesterének.¹⁰ De költőnk csak 1928-ban került Groddeck szanatóriumába, s az év nyaráról ránk maradt levele azt közli, a badeni lélekbúvár eszméiben nem talált semmi olyat, amit korábban ne tudatosított, és részben magáénak ne tudott volna.¹¹ A személyes találkozás ráismerésként hatott, ami annyit is jelent, Groddeck műveit előbb nem ismerte, akkor pedig mindenekelőtt vezéreszméit találhatta rokon természetűnek. A badeni pszichológus lélektanának gyökerén csakugyan panteista eszméket észlelhetünk: a „Gottnatur” elvét, a természetbe olvadás léttörékvését, valamint a paradicsomi gyermekség álmát: azonosulást tárgyakkal, személyekkel, más élőlényekkel,¹² tehát animizmust. Ez a valóság szemlélet közel áll Goethe panteista nézeteihez, és rá Füst esztétikája ismételtelen utal, s ezzel a világszemlélettel összhangban áll a művész naiv, gyermeki állapotáról vallott nézete. Ezért írhatja, *mint a fák, | Az ég felé fajongok. . . (Messzi fény) vagy ezt: Csak az út dohog, nem nyughatik, a nappalok kínjáról álmában beszél. . . (Óh, nincs vigasz).* Az édeni állapot érzékeltetéséül üti meg ótestamentumi zsoltárok vagy középkori himnuszok versmagatartását idéző hangját, s használja frazeológiájukat; az előbbit példázza mindkét *Zsoltára: Most megtörtén s hajadonfövel állok Eléd | S ahogy teremtetél, búskomor tekintetemmel, – | Gondjaim terhén merengek, – barna hajam eső veri | S Feléd tárom ki két karom. . . (a Zenét és nyugalmat kezdetűből), – az utóbbit *Az igaz bíróhoz* egyik paralelizmussal nyomatékosított invokációja szemléltetheti: *Téged fennhangon nevezünk, téged elképzelünk. . .* (Vö. Sz. Hilárius *Hajnali éneke: Te leonem legimus. . .*) A *Szállj meg, nagy látomás* nyitánya valóságos zsoltár-parafrazis: *Ellenségeim öröme | beteljesedék énrajtam, Uram. A Kántorbőjt beszédhelyzete viszont mintha profán fohászkodás volna: Uram, ez az éved is de furcsa! | Úgy látszik rosszul bőjtölünk.**

A *Látomás és indulat. . .* a babiloni zsoltár „ciklopi monumentalitására” ért lelkesedik,¹³ és ez a kitétel az expresszivitás archaikus, egyszersmind hieratikus légkörének magasztalása. A közösséget visszhangzó, sokszoros Én elvével rendkívül rokon Groddeck legsajátabbnak ismert elve, az „Es-Symbol”, Freudnak a felettes Ént jelző „Es”-étől különbözően az ember egyszerre és szervesen többarcú, felnőtt és gyermek, sőt férfi és nő létmódját fontos összetartozásban egynek, azonosnak feltételező jelképe.¹⁴ Füst szerepjátszó álarcai, sőt valamennyi versét stilizáló gyermeki lelkendezése Groddecktől függetlenül, de vele egybehangzóan személyiségének eme lappangó Énjeire vallanak, s Énjének ez a többarcúsága is az „objektív” líra egyénfölötti világszemlélet sarkall. Szemléletformája és költői maga-

⁷ BORI Imre, *Az avantgarde apostolai. Füst Milán és Kassák Lajos*. 1967. 15.

⁸ NÉMETH Andor, *Füst Milán: Szellemek utcája*. Fórum 1948. 409.

⁹ FÜST Milán, *Napló*. S. a. r. PÓK Lajos. Bp. 1976. I. 108.

¹⁰ *Füst Milán önéletrajza*. MMűhely I. h. 5.

¹¹ Füst Milánné szíves közlése

¹² „Kerek a világ és én vagyok a középpontja” – többek közt ezt mondja Groddeck, – „olyan adomány ez, melyet az embernek a természet juttatott. . . De az élet élet, amennyiben törekvéssel egyértelmű, küzdelmet jelent ezzel az ajándékkal. . . egy világgá kell tágulnunk” – fűzi még hozzá. L. GEORG GRODDECK, *Hin zu Gottnatur*. S. Hirzel. Leipzig. 3. kiad. 1912. Főként: 28–56.

¹³ *Látomás és indulat. . .*, i. m. 273–74.

¹⁴ Vö. GRODDECK, *Der Mensch als Symbol*. Intern Psychoanal. Verl., Wien. 1933. I. 17.

tartása ennek az összefüggésnek az erejéig szimbolikus, ahogy Groddeck is a sokarcú Ént jelképben élőnek tartja. Az „Es-Symbol”-al analóg gyermeki beszédhelyzet húrját hangolja mindjárt a másik Zsoltár nyitánya: *Ó Uram, engem bántanak. . .* A zsolnározó dikció tónusát meg-megtörök „profán” érzéseket keltő, nyers képzetek disszonanciái (*mért, hogy ebszájjal magamtól mindenkit el nem marhatok?*), ez azonban, mint látni fogjuk, magasabb stílusműve, új konzonzancia bélyege.

Füst szándéka szerint tehát költői világképe archaikus, szemlélete naiv, magatartása alakváltó, és úgy objektív művész, hogy mintegy kórusvezetőként szól.¹⁵ Lírájának ezeket az ösköltézzel analóg vetületeit jellegzetesen és nagymértékben a mintázó képzelet nemzi, s ahogy korábban kimutattuk, a bibliai (ószövegségi) és görögösnek látszó versmagatartásnál is inkább az *Ezeregyéjszaka* modellje nyomán alakulnak képzetei, sőt a Füst-vers belső formájának gyakran létfontosságú szervei a keleti regegyűjtemény átszabott motívumai, situációi, esztétikai minőségei, – olykor egész költemények szervezetének születésében is közrejátszanak.¹⁶ Tény, hogy az *Ezeregyéjszaka* Füstnek pályája kezdetétől végéig nyomon kísérhető, mélyre ható élménye. Már a Nyugat 1911. évfolyamában Aladdinról szóló története tárgyát az arab regék e könyvéből vette, illetve formálta át, és kései esztétikája három ízben is hivatkozik az *Ezeregyéjszaka*ra, közülük a legfontosabb a műre vonatkozó szónoki kérdése: „Értelmünkhez szólnak-e ezek a mesék, nem inkább naivitásunkhoz, lelkünk eredendő és ősi tulajdonságaihoz?”¹⁷ Másutt nyíltan megvallja, az *Ezeregyéjszaka* gyakorolta rá a legnagyobb irodalmi hatást: „Ennél megdöbbentőbb könyvélményekről, sorsdöntőbb reszketésekről nem tudok beszámolni. . .”¹⁸ Költészete a személyiség fő összetevői közül elsősorban a képzeletből táplálkozik, mert a teremtő fantázia, ahogy esztétikája hirdeti, kijavítja tökéletlen élményeinket, és Hamann nyomán a hallucinációkat és víziókat a gondolatokkal szembeállítva az előbbieket minősíti szervezetünkre intenzívebb és elementárisabb hatásúaknak.¹⁹ Az *Ezeregyéjszaka* motívumait éppúgy fölismerhetjük sok költeménye tovább ösztönző, részleges mintájával (*A részeg kalmár, Szőlőhegyen* stb.), mint némely beszédhelyzetének ezekre a regékre ütő frazeológiáján, így akár a rábeszélő óda műfajában (*Óda a fejedelemhez*), akár gnómikus stílusfordulatain, melyeket a mesés történetek mondásteremtő betétei ösztönöztek, pl. az „érc-város” sírfeliratai (1. 340. éj, Delarue-Mardrus feldolgozása, magyarul Kállay Miklós fordításában). *Élek és kiáltok, hogy halld. . . (Egy egyiptomi sírkövön)*, vagy: *Élő Isten, mért haltam meg ártatlanul. . . (Halottak éneke. I. Mi bűnöm volt a csend? . . .)* Mégis elsősorban a „kijavított” élmények világrendjének modelljét kölcsönzi az *Ezeregyéjszaka* Füst képzelgéseiben és éberálmaiban megnyilatkozó „objektív” költészetének. Ebben a vonatkozásban karvezetői beszédhelyzete azonos a „misztagóg”-éval, aki tapasztalatfölötti jelenségek rendjét nyilvánítja ki, – így *A részeg kalmárban* akiknek *lelke vízfénéken alszik, mint a hal az Ezeregyéjszaka* halként vízfénekre bűvölt népeinek motívumából ered (23–31. éj), s a magyar líra történetében emlékezetes, merészen asszociatív látományát a köd fölött lassan haladó szép szekerről (1. uo.) a repülő szőnyeg, repülő ágy (250–270. éj) ihlette, mint ahogy az *Arménia* háztetőn őrködő, baljósan *zord ércakonája, a változások öre*, akit csak természeti erő, az esti sötétedés töröl le szemhatárunkról, szintén nem rajzolódhatott volna elő az 57–58. éj mágneshegye dómján álló, és a rontást megtestesítő érclovag nélkül.

A fantázia azonban Füst költészetének csak egyik fő ihletformája, a másik az indulat, – Hanák Tibor az előbbi a tárgyi, az utóbbit az alanyi tényezőnek nevezi, „vagyis a művész személyiségét, vérmérsékletét, érzelmeit.”²⁰ Mindamellet úgy látszik, az indulat – poétikai szempontból – az objektív formaelvhez szervesülő ihletforrás: a kivetített jelenéseket hol nemző, hol alakító, hol meg éppen felhangokkal színező költői tényező. Esztétikája az indulat ihlető szerepéről legelőbb azt hirdeti, „ha lírikus természet is valaki. . . ,mouvement-jaira, a lelke mozgalmaira figyel mindenekelőtt.” Ezek összefüggését az alkotó képzelettel így fogja föl: „Bár az indulatok szervezet-létrehozó, legfőbb alkotói a művészeteknek, a látomások legfőbb életetői, de önmagukban, látomások nélkül nem lélegességek.” Ám az indulat is az „Es-Symbol”-nak Groddeck által hangsúlyozott vetülete az „Ich”

¹⁵ Karinthy Frigyes írja le először: „Füst Milán lírája. . . objektív.” Nyugat 1911. II. 63.

¹⁶ L. RÁBA György; *Füst Milán lírája, mint az Ezeregyéjszaka utóhangja*. Je 1978. 7–8. 726–34.

¹⁷ FÜST Milán, *Aladdin atyja sírjánál*. Nyugat 1911. I. 45–46.; *Látomás és indulat. . .*, i. m. 160.

¹⁸ FÜST Milán, *Emlékezés az Ezeregyéj barátságos szellemeire*. L. *Emlékezések és tanulmányok*. 1956. 163.

¹⁹ *Látomás és indulat. . .*, i. m. 64., ill. 159.

²⁰ HANÁK Tibor, i. m. 59.

ellentételül, – megragadottság, a szenvedély hajtóereje. Mivel az indulat már Füst első verseinek formaszervező elve, gyanúnk ébred, ismerhette 1928 előtt is Groddeck tanait, legalább hallomásból.²¹

Korábbi tanulmányunk indulat és látomás poétikai kölcsönhatását, mint a Füst-vers megjelenési módját szemlélte az *Arménia* formaszervezetében. Előre bocsátva a költemény keletkezés-történetét, egy állítólagos örmény festő elbeszélést szülőföldjének kolostorain (a valóságban templomai fölött) örökődő, érceel is ékesített márványkatonákról meg a háttérben égő petróleumforrásokról, kiemeltük a motívum kontaminációját az *Ezeregyéjszaka* előbb jelzett meséjével, eljutottunk a költeménynek indulat és látomány egymásra épülésén sarkálló szervezetének megvilágításához: a fantasztikus képek megjelenített lelki állapotot az objektiválás tudatosítása, majd a nyelvi alakjukban is szabadon föl-föllángoló kitérések követik.²²

A Füst-vers e „szervezet-létrehozó” két fő tényezőjének az a legkiteljesedettebb megjelenése, mely az *Arméniában* megvalósult. Kétségtelenül nem egyedülálló formaépítmény a költő versei közt. Az *Objektív kórus* II. darabja, a *Naenia egy hős halálára*, ha nem is ennyire meghökkenítő képszerűséggel és kevésbé telt zengéssel, ugyanezek a formaszervezeti lépcsőfokokon halad a végkicsengésig, legföljebb belső arányai valamelyest a szimmetrikusabbak:

- I. Hős, ki a láthatár peremén a sötétbe zuhantál,
Mint csúcsokról a mélybe köd-görgeteg gomolyog,
Mint csúcsokról a fenyő lezuhan és gyökérkoronája
A sivár és szomorú égre meredve megáll. . .
- II. Hős, szívem, szakad, ki látom drága homlokod a síró templomi kincsek
Ódon fénye mögül s ki nem tudom, mi tartson vissza itten
Ifjút, még töretlen életút, míg eltörődve végre menni kell. . .
- III. S mért élni, élni, jajgató tömeg falatján még tovább
S mély sírba majd leszállani végül? !

A számozott három rész rendre a kirajzolódó látományt, az egyértelműen tudatosításának, majd az indulatkitörésnek mondható réteget jelöli; hasonló, bár az indulati elem javára eltérő arányviszony sorrendjét figyelhetjük meg az *Álmatlanok karában*. De észlelhető a *Naeniában* a képi látásnak az a hatásfokozó, képzetársítást serkentő jelensége is, melyet a *vízió megtapadásának* nevezhetnénk: a föl villanó látomást nemcsak hasonlat, hanem gondolatrítmusos ismétlés mélyíti el (*Hős, ki most egy finomabb s komoly közegben szállasz, szállasz. . .*), s ami ennél is fontosabb, a gyökérkoronáját égre mereszve kidőlt fa olyan naturális tragikum képzetét kelti, hogy a figyelem fönnakad rajta, s visszaható érvénnyel a látomány mögöttes jelentését kinagyítja. Füst Groddeck lélektana mellett Theodor Lipps esztétikáját nyilvánította vezérfonalának,²³ és egyetemi előadásaiban épp e század eleji esztéta tragikumelméletéből olyan példát hoz, mely nemcsak a fenti versrészlet, hanem lírájának más hasonló, hatáslélektani célzatú eljárásainak elvi alapját is megvilágítja. A sérült váza – példázza Lipps nyomán –, minket jobban érdekel az épnél csak azért, mert „veszélyeztetett”.²⁴ A *vízió megtapadása* a tragikum naturális részletén fölöttébb egyéni s állandó színt kever, amint ezt több példa is igazolhatja, Füst költői spektrumába.

Indulat és látomány egymást erősítő formaszervezete azonban nem szükségszerűen az eddig idézett versek arányviszonyában és sorrendjében jelenik meg. A jelenés tudatosítása és a kitérés stílusalakzatai közül gyakran kimarad vagy az egyik vagy a másik formaszervező réteg, s ezek szerint mindkettő Füst terminológiájával élve indulat: egy ihletforma, személy fölötti megragadottság különböző természetű, de azonos értékű vetülete. A *Tavaszi dal, vándordal* c. kis remekében az ódon színezésű látományt

²¹ *Látomás és indulat. . .*, i. m. 391., ill. 461.; a Groddeck értelmezte „indulat” Freud felfogásától eltérő vonásairól I. GERŐ György, *Az én freudi lélektana*. Korunk 1927. 12 844–45.

²² L. részletesebben: *Füst Milán lírája, mint az Ezeregyéjszaka utóhangja*. i. m. 730., ill. 732.

²³ *Füst Milán önéletrajza*. I. m., i. h. 5.

²⁴ Vö. *Látomás és indulat. . .*, i. m. 132.

refrénszerűen visszatérő indulatszóval berekesztett, két sóhajtásnyi érzelmkitörés követi, és csupán az utolsó előtti sort gazdagítja röpké eszmélkedés:

- I. Tavasz szél fújja már a varga kötényét,
Ki görbe utcában, kicsi boltja elé
Kiült, kirakta műhelyét is és alkonyi órán
Lámpafénnyel a sötétet melegíti.
- III. Hej, szeszélyes még az idő s a lányoknak pajkos
Szél hulláma mossa csiklándó nyakát! . . .
Hej, elfeledem én is búskomorságomat. . .
- II. Föltettem életem egy lenge levélre
És én is elmegyek, hová a szél sodor! . . .

A rendkívül festői *Nyilas havából* teljesen hiányzik az elmélkedő tudatosítás mozzanata, az *Intelemben* megvan mind a három formaszervezeti szint, csak fordított sorrendben: fölfohászokodó hévvel kezdődik, meditációval folytatódik, mely fantázia-képbe csap át, hogy a befejező két sor ismét önmegszólitást, kérdést és tűnődést sűrítessen össze. A fantázia párját ritkítóan erős változatával, hallucinációval indul az *Óh, nincs vigasz! | Nehéz szekerek dübörögnek éjszakai órán. . . | Álmában éjjel így zúdul fel a tó és elnyugszik. | S az idő sűrű, bizonytalan, fekete vízben lomhán továúszik. . .*, de a meditáció és lírai közbeszólás ívét egy lappangó, feltételezett romantikus történetre tett utalás elsőkélyesíti. A *szólóműves* zavartalan festői hatását elégikus tudatosítás teljesíti ki, mely az érzelmek fodrozódását már magába olvasztotta. Itt rögtön a nyitány (*Lám, a Medve ragyog s fiát veri: csöndre tanítja*) jellegzetesen animisztikus, sőt mitologizáló képből váratlan képzettársítással a *vízió megtapadását* idézi elő.

A *Látomás és indulat. . .* az író kíváncsi vizualitását a gondolkodó összegező szemléletformájával állította szembe, s a vízió és gondolat „antagonizmusát” részletesen taglalta.²⁵ Füst Milán ezért sem nevezhető intellektuális lírikusnak, – „a tárgyilagosság sztoikus költője, aki sorra ölte érzéseit”, de amit Komlós Aladár itt „tárgyilagosság”-on ért,²⁶ ugyanaz, amit Kassák „antiimpreszionistá”-nak nevez.²⁷ Ébren álmodva, képzelegve fantasztikus képekbe, jelenésekbe vetíti ki belső realitásait; a személytelenített fölismerések, igazságok megfogalmazása ezért lehet a mű egyénfölötti, „objektív” megjelenési módja, – akár megnevezett, akár megnevezetlen kórus-helyzetben szólal meg. Megnevezett kórus-helyzet az *Álmatlanok karé (Ó ha most, ha most aludni tudna égő két szemünk. . .)*; és megnevezetlen az ódáké, – a Füstnél gyakoribb magasztaló változaté (pl. *Az igaz bíróhoz*) éppúgy, mint a szónokié: ezt a *Kántorbójt*, s ennek is már a nyitánya szemlélteti. De a legfüstmilánibb beszédhelyzet a leírásban érvényesülő, objektívált összefüggésben nyilvánul meg: *Épp egy rigó fűtyölt a téli fán. | Gyönyörű volt a téli világ s én eltöprengtem éppen: | Ki égeti vaj' a havas útak sárga tűzét? (Egy bánatos kísértet panasza)*

A karvezetői situáció és a rendszerint fantasztikus vagy kozmikus víziók alakját öltő látomány a lírai monumentalitás összehatásának tényezője. Poétikájának igazolását ismertük föl a babiloni zsoltár „ciklopikus monumentalitásának” eszményítésében, „félíg kötött, félíg kötetlen, tág lélegzetű” szabad verse a görög tragédiák dikciójának hangulatával erősíti föl a természetfölötti képzetek amúgy is emberen túli arányait. Ritmustervére jellemző, hogy legszívesebben egy soron belül párosít kötött metrumot (pl. trimeter iambicus) élőbeszéddel. Pl. *De ennek vége már. . . s ezért, ki szobrászi kalapácsért, régi kovács. . . (Az új szobrászhoz)* „Az indulatok születését átvevő verstani vetülete” – irtuk volt ritmusának expresszív rendeltetéséről. Szintakszisa hasonlóképpen a vers jelentés-rendszerének „naiv” megrendültségét öregbíti. Ezt főként a természetes beszéd folyamatát stétiláló

²⁵ *Látomás és indulat. . .*, i. m. 395–98.

²⁶ KOMLÓS Aladár, *A hallgatag költő*. Nyug 1926. I. 11. 1014. A tanulmány elsősorban Peterdi Istvánról szól, de Füst Milánt költői némaságba torkolló fejlődése miatt rokon alkatnak tekinti, s az idézett kijelentést kettejükre együttes érvénnyel írja.

²⁷ KASSÁK Lajos, *Füst Milán*. Nyug 1927. II. 16. 279.

indulat grammatikai leképezése érzékelteti, vagyis azok a „merész szórendi fogások”, melyeket Lator László „súlyos elemeket görgető, látszólag szeszélyesen össze-visszadobált” versmondatai jellemzőjének ítélt.²⁸

„Nagy csöndesség volt és nehéz sötét eső után,
S egyszerre, mint az átkozottak látomása,
Úgy került elő az Alpések mögül
S a békességet menten felkavarta s boros lelünkét, mely rég pihent:
Az órjás hold,—

Levél az ifjúságról

A nagyszabású, meglepő közlésformákat viszont nem egyszer épp különös kontrasztokkal, vizuális vagy esztétikai mozzanatossággal mélyíti el: ezek a képi megjelenítések a *vízió megtapadásának* sajátlagos megvalósulásai. Füst méltatói közül többen kiemelték vakmerő képi asszociációit, melyek a konkrétumnak már nem is különös, hanem regébe illő (csodás) változatai. „Az ősz, zöld hideg almákat hoz s ő is eszik”, vagy: „a köd felett lassan haladt egy szép szekér”, vagy: „a halott is halkan sírt” – példázza Kosztolányi, és „egy lélek régi homályából” vett vízióknak tartja elsősorban,²⁹ a gyermekkorénak, – mi a „paradicsomi gyerniekség”-gel és a naiv ösköltő versmagatartásával rokon objektíválását ismerjük föl benne. A versekben kirajzolódó figurákat Kassák meg így látja: „A felületes olvasónak felismerhetetlen alakzatok: *botra támaszkodva várnak. . . vaskosan ülnek* a nyájas holdvilága mellett vagy meghalnak *részegen* Szilveszter éjjelén.”³⁰ Az idézetekben előforduló valamennyi fantasztikus konkrétum egyúttal baljós metaforikus előrejelzés, de Füst lírája máskülönb is bővelkedik bizarr, naturális vagy fenyegető mozzanatosságban:

Bizarr

Bársonykalapba' lépderek, tollam fülem mögött
S az ajkamon önhitt mosoly, – ez egyszer végre megnézem a tornyokat. . .

Kívánság

Naturális; morbid

Utánam jönnek, üszkösbotl szúrkálnak szörnyű módon,
Fázékony testemmel jeges vízbe rántanak. . .

Mért, hogy ebszájjal magamtól mindenkit el nem marhatok?

Zsoltár

Ti élők sírom fölött pedig
Gondoljatok reám, hogy testem már a haragos és tisztelni való
Romboló erőknék rossz hatalmát sýnyli itt alant. . .

S hogy bár itt mélyen rejtezem, pudvás és elkorcsosult alak. . .

Halottak éneke: I. Mi bűnöm volt a csend?

Fenyegető

Indiában a városokra ráfekszik az éj, s a pestis
Szörnyű dúlása most elpihen talán. De lám, de jaj, a vad, vérengző koldusok
Rémes csoportja máris vonítani kezd az ég felé. . .

Szüretelők dala

²⁸ Lator László megállapítását l. *Füst Milán franciául*. Vita. Magyar PEN Club 1974. 23; 1. még: *Füst Milán lírája, mint az Ezeregyéjszaka utóhangja*. I. m. 733.

²⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Füst Milán*. Nyug 1922. I. 6. 400.

³⁰ KASSÁK Lajos, i. m. 281.

A fantasztikus konkrétumok minden egyes változatának közös vonása a festőiség. Füst önéletrajzában Grünewaldot vallja kedvenc festőjének. 1928-ban csak azért zárandokolt el Colmarba, hogy *Isenheimi oltár*-ban saját szemével gyönyörködjék, esztétikájában pedig pontosan megmondja, miben látja Grünewald művészeti leckéjét. „A Gyermeke-Jézus éjjeliedénye a Matthias Grünewald colmari oltárképén nem tökéletes éjjeliedény-e?” – teszi föl a szóközi kérdést, majd kijelenti: „A nagy remekművön egy külön kis remekmű ez. . .”, de szóba hozza a „rothadó, hullafoltos” tetemet is, mint az idealizálatlan valóság hallucinatív funkciójú esztétikumát, az extázis megnyilatkozását pedig „az iszonyat monumentalitása”-nak nevezi, mondván, a kint örömökre kell váltani, majd festőiségét „lázas, szinte már túlvilági látomás”-nak, valamint „óriásira, monumentálisra méretezett gyötorem”-nek tiszteli, és a „darabosan-hatalmas” jelzőt az „ünnepélyes”-sel társítja.³¹ Füst *vízijának megtapadása* a különös, természetes, fantasztikus, olykor morbid részletek festőiségén a maga ízlése szerint találóan fölfogott grünewaldji pikurális mozzanat elvét értelmezi át a költészet formanyelvére. De a grünewaldji eszmény érvényesítése a költői kép expresszivitásában mint az érzelmek tárgyasításának poétikája nyilvánul meg, s ha ennyire szélsőséges érzelmeké, annál nagyobb poétikai leleménnyel. Az érzelmek ilyen nem-intellektuális metamorfóziisa a romantikus lelki táj szemléletformájának újabb, a naturalizmus eljárásainak uralmán átvádolt ízlés alakváltozata, melynek még érzelmileg színezett előképét Vörösmarty elbeszélő költeményeinek (*Délsziget, A Rom*) regés tájkivágásaiban, viszonylag intellektualizáltabb világirodalmi előzményét, melyek már szimbólum felé vezetnek, Coleridge *Kubla kán*-típusú verseiben (hasonló szövevű részben a *Christabel, The Wanderings of Cain*, s főként *The Rime of the Ancient Mariner* látományossága), s még inkább Aloysius Bertrand fantasztikus, baljós jeleneteiben (*Scarbo, A bolond* stb.) leljük meg. Mégis elődeihez képest Füst azért teremt új változatot, mert vizualitásának konkrét festő példaképei vannak, és nemcsak Grünewald, hanem a jelenetezésben az idősb Breughel,³² továbbá ahogy korábban kifejeztük, versmagatartását az *Ezeregyéjszaka* feltételezett dalnoka tudatos szerephelyzetének fogja föl, s ezt maga Füst beszédes önszemléleti költeményének már címében is (*Egy hellenista arab költő búcsúverse*) programjának hírelé.

De tudata korunké, a legújabb koré, s éppen a vízióba, jelenetbe, képbe objektíváló gesztusának lappangó kifejezéstartalma jelent többletet a romantikus látomással szemben. A romantikus vízió leírásának valóságstartalma lehet akár fantasztikus (Vörösmarty, Coleridge), akár groteszk (Aloysius Bertrand), grammatikai szintakszisa vagy lírán túli szemléletének valamely formaszervező eljárása egyaránt a legtágabb értelmű s nemegyszer félálami vizualitás epikájának, ritkább esetben „egyes idézet”-ének határai közt marad. Ezzel szemben a *Változtatnod nem lehet* (1914), sőt még *Az elmúlás kórusa* (1921) kötet költője az önéletrajzi lét szerkezeti szintaxisát az ódai és elégiai pólusok közt váltakozó vers expresszív élettanában fejezi ki korszerűbb jelentéstani többlettel, melynek múltba vetített motívumai, figurái, környezetei és helyzetei sugallnak az alkalom ihleténél átfogóbb üzenetet. Ez a szimbolika nem metaforából nőtt ki, és képi teljességének morfológiai helyén áll az indulat és vízió pulzálásának szerkesztő elve. Költeményeinek ez a két, egymást fokozó vagy kontrapunktáló szerkezeti elve olykor az objektívet deformálva jelzi az alany fölfedett jelenetét.

A lírai Ént föl-fölfedve rejtő magatartást nyilvánítja ki a karvezetői beszédhelyzet egyik-másik stilisztikuma, pl. a maximák, gnómák. Szemléletformájukat az archaikus költő „naiv” tudatával analógnak ítélve, ezeknek a stilisztikumoknak az előképét korábban egyrészt a görög tragédiákban, másrészt az *Ezeregyéjszaka* betéteiben (dalok, epitáfiumok stb.) mutattuk ki.³³ Mindez a versek poétikai vetületében a formaszervezet deformálásaként jelenik meg: az indulati szillogizmusok az elégia általánosító, romantikus szemléletformájából eredő kijelentésekkel összhangban, de rendező elvük nélkül is ontológiai érvényességű tanúságtételek. A gondolkodás őskora konkrét tapasztalatainak vallja esztétikájában Füst Milán ezeket a szillogizmusokat, és előadásmódjuk patetikus változatát az indulat redukciójának nyilvánítja.³⁴ A Füst-versek „szillogizmusai”, azaz maximái általánosak és személyesek egyszerre, – *stilisztikai alakjuk* pedig legtöbbször a hagyományos logikai szerkezet szerint rendezett:

³¹ *Látomás és indulat*. . . , i. m. 255.; 266.; 284.

³² Breughelinek mondja vizualitását már Komlós Aladár, de Füst maga is példaként hivatkozik rá. *L. Látomás és indulat*. . . , 255.

³³ L. Füst Milán *lírja*, mint az *Ezeregyéjszaka* utóhangja, i. m. 733, ill. 730.

³⁴ *Látomás és indulat*. . . , i. m. 492.

Jobb nem beszélni, – erről is hallgatni kell. . .
. . . Sok ember örök fájdalomban süllyed el!!

Kívánság

Az idézet is szemlélteti: itt nem az egyensúlyát élvező értelem fejt ki, hanem a zaklatott, mert kívülről átélt „naiv” állapot kinyilatkozásai hangzanak fel. De a „redukált” indulat szillogisztikus formái épp a logikával ellentétes *eredetük* miatt, mint poétikumok, föltáró (heurisztikus) értékűek.

Taníts meg rá, hogy újra áldjalak,
S feledjem el, hogy nem találtalak. . .
Oh add, hogy elfeledjem ezt az életet!

Zsoltár: Zenét és nyugalmat

Ezek a poétikai szillogizmusok legtöbbször a versek kódjával olvashatók, és értékfokukat meghatározza, milyen jelentésrendszer részei. Mivel egy „misztagóg” költői üzenetének összetevői közé tartoznak, szerepük így is heurisztikus, ám szöveg előtti létükben determinált, ezért viszonylag kevésbé értékhorozó.

Füst Milán poétikájának történeti helyét keresve több stílusterékvesével rokon jelenséget fedezhetünk föl az „elő-expresszionizmus”-nak nevezett költészetben. De miféle előzményről van szó, kérdezhetjük a német lírára vonatkoztatott célképzetét a meghatározást ugyancsak ironiával és kritikusan megkérdőjelező Gottfried Bennel együtt.³⁵ Mindenesetre ha a meghatározást munkahipotézisül elfogadjuk, egyszersmind azt bizonyítjuk, Füst nem sorozható be az expresszionisták csapatába, s épp saját egyéniségére szabott költészettana miatt kell olyan költőkkel társítanunk, akik maguk sem csatlakoztak iskolához, irányzatokhoz vagy programokhoz. De Füstnek ez a határhelyzete azt is jelenti, féllábbal vagy legalább egyik lábujja hegyén még a szecesszió tartományában áll.

A század első éveinek művészei tekintik mintájuknak az archaikus művészetet. Picasso kubizmusára az 1900-as párizsi világkiállítás óta mind ismertebbé vált néger szobrok és maszkok gyakoroltak stíluscsere ösztönző hatást, és az ő nyomán Apollinaire verseiben szintén megjelenik a nézőpontváltásos vagy éppen szimultanista versszerkesztés elve. (*Les Fenêtres*, ill. *Le musicien de Saint-Merry*) De a néger plasztika, sőt általában az ősi, mitikus művészet a német expresszionizmus eszményképe is, és itt nemcsak tematikus modellekre gondolunk, mint pl. Mombert esetében (*Abende. / Asia erschien: vergoldet von Blumen. / Ganz draussen tanzten Reiter ihre Rosse* stb.) vagy Else Lasker-Schüler orientális szerepjátására (*Die Nächte Tino von Bagdads, Der Prinz von Theben*), hanem leginkább Theodor Däubler *Das Nordlicht* (1910) c. verses kozmonógiájára, melyben etióp haláltáncóénektől Ekhnaon történetéig a keleti tárgykör emberentúli himnusza csendül föl. Ám Däubler kozmogóniái, bármennyire célzatosan archaikus színezetűek, a romantika utóéleteként misztikus didaktikával egyértelműek, Füst viszont belső életének előképét lelta meg az *Ezeregyéjszaka* és a görög antikvitás egymásba üsztatott modelljének színkeverésében, ami szemléletére, motívumaira, látásmódjára egyaránt vonatkozik. Däublertől s nemzedéktársaitól eltérően látomásainak jelenetszerűségéhez az expresszionizmustól meghatározásszerűen idegen kifejezőmódot lelt. „Az expresszionizmus lírai kényszer, drámai inger, nem epikai folyamat” – mondja Albert Soergel.³⁶

Az *Ezeregyéjszaka* csodás birodalma August Wilhelm Schlegeltől a dán Oehlenschlägeren át az új formakeresés korszakáig sok alkotót vonzott, de Füstnek a végső ösztönzést, úgy látszik, Hugo von Hofmannstahl adta, aki *Tausend und eine Nacht* című, programmal fölerő esszéjében gyermekkori élményt továbbdédelgető és szakadatlan képzettársításokra szító „költői világ”-ot lát benne, melynek ősi gyökerei közül, úgymond, az első „érzékeny, primitív, tömény és hatalmas”, aztán a szókészlet ősi csengésétől a többértelmű kifejezésig terjedő jelentésskáláját, majd „titokzatosan átsugárzott sejtelemvilágát” magasztalja, ahol a kavargó „emberi, állati és démoni” elemek fölé feszülő napsátor vagy a

³⁵ Vö. Gottfried Benn bevezetését a *Lyrik des expressionistischen Jahrhunderts* c. antológiához. III. kiad. Limes Verlag. Wiesbaden. 1966. 7.

³⁶ Id. KOCZOGH Ákos, *Az expresszionizmus*. 1964. 73.

csillagos égbolt alatt Isten jelenlétét érzi.³⁷ Mennyi, Füst világgépéből ismerős képzet: a „naiv” életszemlélet dicsérete, a „Gottnatur” panteizmusához hasonló mitikus látásmód s kiváltképpen ugyanarra az irodalmi előképre vonatkoztatva. Csakugyan Füst, amikor 1911-ben az osztrák író *Elektrájának* budapesti bemutatója alkalmat ad rá, „egyik legkedvesebb költő”-jének vallja, és ahogy stilizált antikvitását dicséri, saját önarcképéhez is tesz hozzá vonásokat, noha az ő ódon vagy épp „antik” képzetei nem a tárgy földszítéséből kerekednek ki: „A görögségnek távoli szemléletéből, szép szokásai elképzeléséből különös vegyületű stylizáltság származott: egy lágyabb és szándékosan bonyolult lélektanú neo-grecizmus. (Szándékos: mert a régi keret mai érzések kifejezésére szolgál.)”³⁸

Hofmannstahlnak azonban az *Ezeregyéjszaka* közvetlen forrása: a fölhasználás és befogadás módján érzékelhető Füst művészi egyéniségének lényegi eltérése az övétől. A híres arab regegyűjteményből ered a *Das Märchen der 672. Nacht* c. elbeszélés tárgya, s e vonatkozásban sem egyetlen példa Hofmannstahl életművében. (L. például *Die Frau ohne Schatten* c. novelláját.) Már a műfaji különbség ékesszólo: Hofmannstahl az egyik meghatározott „éjt” értelmezi át, és epikus valóság szemlélete az expresszionista önkifejezés lírai vagy drámai felfogásán innen marad. Füst viszont sosem összpontosít egyetlen „éj” történetére, hanem egy-egy központi jelentésű költeményének világgépi motívumát erősíti föl vele. A 16–17. éjszakának zsákmanókat erőszakosan eltemető, kutyafejű számszárjai derengenek át az *Epilógus sorain: mérgesen ugatnak / féltik a zsákmanót, akit elragadtak s rám vicsorítanak csúnya kutyafejekkel*. Hofmannstahl ugyanakkor a 672. éj történetét parabolának mintázza át: ahogy Marcel Brion kifejti, a hős viszontagsága a labirintus, négy szolgája közti helyzete a négyzetbe zárttság, bukása a pokolra szállás analógiája,³⁹ s ebben a kettős jelentésrendszerben a *Blätter für die Kunst* ízlésformájának a George-körtől távol álló szimbolizmusa érvényesül, jóllehet túl kigondolt és allegorizálabb história, mint a szimbolizmus jelképlátó válfájának vérbő életfestése. Ellentétben áll vele Füst idegenkedése az egyneműen didaktikus magartartásformáktól, és vonzódása a nyers mozzanathoz: *víziójának megtapadása* a realiztikus részleten.

Füst vizualitásának ez a poétikai eljárásaként alkalmazott sajátága mutat tipológiai azonosságot ha nem is az expresszionizmussal, de az irányzat eszményeivel. Az expresszionizmus szálláscsinálójának tekintett művészi torzításra idézi példának Grünewaldot Koczogh Ákos, „János apostolának szinte kétszeresére nagyított ujját” juttatva emlékezetünkbe.⁴⁰ De köztudottan zsinórmérteke az expresszionizmusnak mind a primitív művészet, mind a gyermekrajz, és mindkét példakép egybevág Füstnek a „naiv” felfogás iránti rajongásával.

Az *Ezeregyéjszaka*knak, mint a „naiv” világgép legkiteljesedettebb megvalósulása modellül választására minden valószínűség szerint költőnknek Hofmannstahl adta meg a végső bátorítást. Ezen az úton azonban már Vörösmarty nyomán járt. A szemléletre és vizualításra egyaránt tarka, talányos remek, *A Rom* hőse, az ifjú vándor sorsa az *Ezeregyéjszaka* 14. éje Sina királyának történetét követi, melyet épp Vörösmarty ültetett át magyarra,⁴¹ a négy természetfölötti kérés a négy égtájról nyíló ablaknak felel meg, és az élet változandóságának és nagyságának jelképe. Szertelen, ősi panteizmus *A Rom* világgépe, és Coleridge-é is, aki a *Rege a vén tengerészről* fantasztikuma beszédességének igazolására az *Ezeregyéjszaka*knak ugyanazt a történetét idézi, mely Füst egy elfelejtett versremekének, *Az elhagyott vadásznak* is mottója.⁴² De a romantikus alkotás, így Vörösmartyé és Coleridge-é is, a

³⁷ Hugo von HOFMANNSTAHL, *Gesammelte Werke*. S. Fischer Verlag. Berlin. 1924. III. 104–105.

³⁸ FÜST Milán, *Hofmannstahl: Elektra*. Nyug 1911. I. 119.

³⁹ Marcel BRION, *Versuch einer Interpretation im „Märchen der 672. Nacht” von Hugo von Hofmannstahl*. L. Jost SCHILLEMMEIT, *Interpretationen*. 4. *Deutsche Erzählungen von Wieland bis Kafka*. Fischer Bücherei. 1966. 284–302. Magyar elemzése: CSÚRI Károly, *A 672. éjszaka meséje*. Helikon 1973. I. 114–25.

⁴⁰ KOCZOGH Ákos, i. m. 21.

⁴¹ Az *Ezeregyéjszaka* hatását Vörösmarty költészetére, cím szerint a *Tündérvölgyre, a Délzsigetre*, továbbá „félbeszakadt eposzai”-ra Gyulai Pál említi először. L. *Vörösmarty életrajza*. é. n. Bp. (1866). 98.

⁴² Samuel Taylor Coleridge Anna Letitia Barbauld-nak a mű morálját hiányoló ellenvetésére mondotta volt, van annyi benne, mint az *Ezeregyéjszaka* 1. éje vándor kalmárának: történetében, aki datolyamagvakat dobálva agyonütött egy szellemfiút, meg *kell* hát halnia, mert gyilkolt. Vö. S. T. COLERIDGE, *Complete Verse, Selected Prose and Letters*. Ed. by Stephen POTTER. The Nonesuch

lélek örömnépe, gyászéneke vagy önküvetének leképezése, amilyen az álom és a rémlátás is, Füst viszont „belső szemlélet” tükörképe: az ábrázolt vagy kifejezett jelenséget kivetítve, súlypontját áthelyezve váltja át „objektív” költészeté, és ez a közvetettség a szimbolikus látás kettős jelentéseinek párhuzamosságához hasonló, de vele korántsem azonos poétikai eljárás.

De épp mivel az *Ezeregyéjszaka* elkésett énekesének átképzeléses helyzete az önkifejezés objektíválását a szimbolizmus után epikában már nem teszi lehetővé, ezért is szól Füst Milán a széles sodrú, félig kötött szabad vers beszédhangján. Ez a lazán értelmezett, versenkint jelentős sorszámában diszkurzív magatartásból eredő ritmustersv elég tág lélegzetű, hogy költője a jeleneteket élénk tónusokban ellenpontozza, ugyanakkor belső ritmikai kötöttsége ünnepélyességet, pátoszt sugall. Kötött és kötetlen ritmusnak az indulat kiszámíthatatlanságától függő, szabálytalan váltakozása teremt olyan oszcillációt a metrum kényszere és a váratlanul föl szabadult, belső vizualitás látományaival telített, kötetlen félsorközt, mely az amúgy is működő fantáziát csak serkenti:

A város elmaradt már, – madarakkal is találkozánk, felverte őket is a hold. . .

Amely fészkekbe sűt, – azt hitték, nappal van megint. . . S a kótya madarak is elmaradtak aztán

S itt volt már a gát előttünk s lenn a szakadó vizek, a vad folyam

S hiába szoltam én s hiába futott már utánunk annyi nép. . .

Levél az ifjúságról

A szertelen és szilaj vízió nem szabad asszociációból születik, hanem a félálomban festő tudat jelenése.

Ami a metrum kötelmét illeti, Horváth János ebből származtatta Berzsenyi képeinek merészségét, márpedig az ő költészete Füst egyik eszményképe is. Kötöttséget és kötetlenséget egyesítő sorainak pulzáló diszkurzivitása egyidejű az expresszionista szabad vers születésével, amely szintén ismer kötöttséget, ha mást is, vagy törvényszerűséget a kötetlenségben: Stadler nem mond le a párversék rímeiről, Stramm a dikció fölszaggatásával, a fragmentált sor szóköltészetével érzékeltet indulatot, és az olasz Ungaretti első kötete (*Il porto sepolto*, 1916) ugyancsak a versbeszéd utóbbi típusának szelídebb változata, minthogy tipografizálása a sorokat elválasztó csöndet a szavak köztivel azonosítja. Elgondolkodtató módon elméleti írásaiban Coleridge fejti ki olyan, ellentétből teremtett dikció művészi mércéjét, melyet Füst látomást és indulatot egy-egy sor testére mintázva megvalósít: az angol romantikus gondol már a ritmus biológiai meghatározottságára, melyet az önkéntelen indulat (spontaneous impulse) és a szándék célképzete (voluntary purpose) együttesen jelent.⁴³ De Füst versének egy-egy sora mindenképpen indulat és látomás pulzálásából fejlődő kompozíciójának miniatürizált mása, – nem elbeszélés ugyan, de fantasztikusan vizuális élmény tolmácsolása: innen a frazeológia olykor szecessziósnak ható szubjektív diszkurzivitása: *Tudd meg. . . (Az új szobrászhoz!); De lásd. . . (Elégia)*

Füst karvezetői magatartása expresszionista rokonságát – a „mi” beszédhelyzetének megfelelően – szintén meglelhetjük, elsősorban Werfel lírájában: *O Herr, zerreisse mich! | Ich bin ja noch ein Kind. | Und wage doch zu singen, | Und nenne dich. | Und sage von den Dingen: | Wir sind!* Jelen van itt a kollektívum beszédhelyzetébe átszaporító lírai én, mely költőnk jellemzi, sőt a biblikus istenszólongatás gesztusa s még frazeológiája is. Werfel ismeretét közvetíthette neki kebelbarátja, Kosztolányi, de a német példa nélkül az irodalom őskorára tekintő magatartásformálása is hasonló stílusajánlatokra ihlethette. Coleridge, akit alkalmasint nem ismert behatóan és pályája első felében semmiképp sem, az *Ezeregyéjszaka* mellett a zsoltárokért rajongott. Füst Milán költészetében épp ezért a korabeli avantgarde-tól független, de többé-kevésbé azonos irodalmi és társművészeti ösöktől örökölt, a romantikus világképpel fölgazdagított és egy alkotáslélektani szempontból fehér foltnak, a képzelgésnek kiaknázásával erősített, merőben egyéni poétikát teremtett, mely ugyanakkor az expresszionizmushoz hasonló versmagatartást, hatásformákat és stíluseljárásokat nyilvánított ki, – kevesebb szociális vagy akár metafizikus nyugtalansággal, de annál érzékletesebb feltáró erővel.

Library. 1950. 488–89. Füst *Az elhagyott vadászának* mottója: „A szellem: Erre repült a fiam s te egy mogyoróhéjjal agyonütötted. Ezért lakolsz.” Nyug 1913. II. 307.

⁴³S. T. COLERIDGE, *Biographia Literaria*. XVIII. fejelet. London 1817. L. Oxford University Press. 1949. II. 50.

EXALTATION ET IMAGINATION DANS LA POÉSIE DE MILÁN FÜST

Le manuel d'esthétique de Füst se rapporte souvent aux idées plutôt particulières que systématiques de J. G. Hamann, "le mage du Nord" du 18e siècle: sa poésie avait recours spécialement à sa conception hallucinatoire de l'inspiration appelée à susciter un état d'exaltation, tenu magique par l'analogie de la manière de réfléchir „des ancêtres". Ce que Füst a surnommé l'aspect objectif de ses poèmes, n'est rien d'autre que l'empreinte d'une attitude calquée sur celle des coryphées grecs. Un art poétique défini de cette sorte accuse une tendance à l'expression anthropomorphe, voire à l'animisme, celui-ci n'étant qu'une forme du panthéisme. Mais son panthéisme s'avère apparenté aux idées de Georg Groddeck, le maître à lui reconnu en matière de psychologie, notamment celle de "Gott-Natur", expression d'un désir à s'identifier avec la nature et de la nostalgie d'un éden de l'enfance, et celle de "Es-Symbol", signe d'un état inspiré et notion située à l'antipode de "Ich" de Freud. Vu que beaucoup de motifs corsés de figures de discours caractéristiques à la poésie de Füst relèvent de *Mille et une nuits*, il s'arroge de passer quasi pour un chansonnier attardé d'une poésie mythique et d'apparat. Une vision archaïque, un discours qui accuse la position d'un choeur virtuel et mouvementé par le flux et reflux des excitements. voilà les facteurs dont le changement entre eux détermine la structure des poèmes de Füst, structure rendue encore plus pittoresque par un procédé que l'on peut appeler *l'adhésion de la vision*, un effet destiné à renforcer la visualité des détails, emprunté par voie interdisciplinaire au langage pictural de Grünewald. Déjà des romantiques, p.e. Coleridge et Vörösmarty puisèrent aux sources de *Mille et une nuits*, mais la poéticité de Füst en diffère d'eux par une perspective plus cosmologique et se trouve plus proche à l'expressionnisme, bien qu'il diverge d'eux aussi, grâce à son ton destiné à corriger, comme il nous en prévient, ses sensations.

Vitéz János levelei és beszédei

Szokatlan dolog, hogy a szerző vagy szerkesztő maga kommandálja nyilvánosan a művét. Okkal vélheti ilyen esetben az olvasó, hogy nincs minden rendjén: valamit ki akar a szerző magyarázni, vagy éppen takargatni valója van.

Bevallom: most, hogy hosszas gyűjtő és szerkesztő munkám eredményeként napvilágot látott Vitéz János leveleinek és beszédeinek új, kritikai szövegkiadása,¹ maradt olyan közlendőm, magyarázni valóm, amivel a kiadás előszavát nem terhelhettem meg, viszont ezeknek ismerete nélkül méltán megkérdőjelezhetné valaki a kötet összeállításának helyességét, a bevett szövegek egyikének vagy másikának autentikus voltát.

A közlésre szánt Vitéz-műveket három fő csoportba soroltam: I. *Epistolarium* (Leveleskönyv), II. *Epistolae variae* (Vegyes levelek), III. *Orationes* (Politikai beszédek). Ez a csoportosítás részben megfelel az anyag időrendjének, részben pedig – ha szabad ezt mondani – műfaji szempontból indokolható. A Leveleskönyv (80. java részében misszilis, valamint Ivanich Pál elő- és utószava) 1451 végére állt össze végleges alakjában; a benne olvasható, Vitéz fogalmazta levelek 1445. április 24-e és 1451. május 18-a között keletkeztek. Ezt a gyűjteményt a bécsi Österreichische Nationalbibliothek egyik kódexe őrizte meg számunkra. Mivel nem tudjuk, hogy ki volt az a „Paulus archidiaconus”, aki Vitézt ennek összeállítására unszolta, sem azt, hogy a gyűjtemény elkészítésekor hány másolati példány készült, s hogy Pál főesperes meg is kapta-e végül a kért leveleskönyvet – a bécsi kódexről csak annyit állíthatunk biztosan, hogy rendkívül közel áll, talán azonos is a Vitéz János utasítására, Ivanich ellenőrzése mellett készült másolattal vagy másolatok egyikével. A kódexnek ez előkelő rangot biztosít; ezért úgy döntöttem, hogy szövegét minden változtatás nélkül közlöm, még az itt-ott következetlen kronológiát sem állítva helyre. (Lásd részletesebben a kötet bevezetésének 17. skk. lapjait.)

A második rész – „Elegyes levelek” – jóval tarkább képet mutat, és jónéhány problémát is felvet.

Legelső darabja – egyúttal Vitéz ránk maradt legkorábbi, még zágrábi őrkanonok korában fogalmazott írása – az a szerződés, amelyben Magyarország követei I. Ulászló lengyel királyt Magyarország választott királyának ismerték el s egyúttal véd- és dacszövetséget kötöttek vele mindkét ország közös ellenségeivel szemben; dátuma 1440. március 9-e. A végső levél pedig egy datálatlan – minden valószínűség szerint élete utolsó évtizedében íródott – rövid kis kérése unokaöccse, Ianus Pannonius ügyében Jakab páviai püspökhöz.

Annak a 48 levélnek az összegyűjtése és időrendjének megállapítása, amelyet ez a fejezet tartalmaz, sok szempontból vitatható lehet. Most csak összegyűjtésükről, kiválogatásukról kívánok szólni – pontosabban arról, hogy milyen szempontok figyelembevételével kerültek be Vitéz műveinek ebbe a kiadásába.

1. sz. A „Iohannes de Zredna custos Zagradiensis” aláírás alapján már Fraknói Vilmos is hivatkozott rá.²

2. sz. A magyar országnagyok 1447. február 27-i levelét a lengyel országnagyokhoz ugyancsak Fraknói utalása alapján vettem be a kötetbe.³ Pusztán az ő tekintélye azonban még nem volna

¹ Iohannes VITÉZ de ZREDNA: *Opera quae supersunt*, Bp. 1980.

² FRAKNÓI Vilmos: Vitéz János esztergomi érsek élete, Bp. 1879. 17.

³ FRAKNÓI: i. m. 42.

elegendő, hogy Vitéz szerzőségét valószínűsítsem; ami meggyőzött, az a levél stílusának és szókincsének a kétségtelen hitelű Vitéz-iratokkal való feltűnő és szoros rokonsága volt.

Ez a rokonítás a cikk folyamán még többször előkerül. Ezért előlírásban néhány elvi megjegyzést kívánok tenni vele kapcsolatban.

Amennyire tudom, a magyar középkornak vagy reneszánsznak egyetlen írásművét vagy írói életművét nem tették még nálunk kimerítő szótani és stilisztikai vizsgálat tárgyává. 1975-ben benyújtott „Humanista prózairódmunk kezdetei (Vitéz János írói életműve)” című – nem publikált – kandidátusi értekezésem is csak szerény kísérlet volt, s már csak a disszertációkra vonatkozó előírások miatt sem törekedhettem benne teljességre. Mégis úgy érzem, hogy az ott kipróbált módszer hatatos segítséget nyújthat anonim szövegek szerzőinek azonosításához – ázzal a megszorítással természetesen, hogy csakis az irodalomtudomány egyéb eszközeinek felhasználásával együtt. Azt a vizsgálatot, amelyből az alábbiakban bő szemelvényeket kell bemutatnom, ott a következő szavakkal zártam le: „Az. . . eljárás további kiterjesztésével bizonyára sok anonim szöveg szerzősége kimutatható lenne Vitézre nézve. . . Nem szabad persze arról sem megfeledkeznünk, hogy egy bizonyos szó- vagy fráziskincs, sőt stílusfordulatok köre jellemző lehet nem csupán egyetlen íróra, hanem egy szűkebb csoportra, egy iskolára vagy esetleg korra is. . . Ha a humanisták stílusának a kutatása eljut majd arra a fokra, hogy. . . az adatok összességét feldolgozhassa, és két-három évszázad szó- és stílustörténetét bemutathassa. . . ,eredményeim éppúgy nyerhetnek általa további megerősítést, mint. . . cáfolatot”.⁴

Ma is azt tartom, hogy eredményeim nem cáfolhatatlanok; de valószínűségük, ismereteink mai fokán, eléggé nagy ahhoz, hogy támaszkodhassunk rájuk.

Ami az előbb érintett 2. sz. levellet illeti, feltűnő például az adnominatio-nak vagy paronomasia-nak nevezett figura gyakori előfordulása; ez Vitéz stílusának egyik legfeltűnőbb s egyúttal egyik leghatásosabb stiláris eszköze.⁵ Ennek az alakzatnak az a lényege, hogy etimológiájuk szerint rokon vagy rokonnak látszó szavakat, illetve hangalakjukat tekintve összecsengő szavakat alkalmaz egy mondaton, lehetőleg egy mondattagon belül, olykor a fokozás, olykor az ellentétezés kedvéért. A Leveleskönyv 27. leveléből a következő példáit idézhetem (de felüthetném a kötetet szinte bármelyik lapjánál): „*solicitudinem mihi sponte sollicito ingerit*” (1. mondat); „*si absentia, et non pocius ferax presenciam censerit debet*” (5.); „*cedere cupiens alios, cecidit ipse*” (7.); „*terram illam, non minus infidam hactenus, quam infestam, victor ipse gubernator. . . fidei huius corone revinxit*” (8.); „*pacem. . . pactus est*” (uo.); „*quamprimum ea implicacione. . . poterit explicari*” (14.); „*etsi posterior merito sim, sed ad hoc iter haut postremum exurgam*” (15.). Lehetne folytatni; ehelyett lássunk hasonló alakzatokat a II. rész 2. leveléből! „*Ut incommoda nostra aequae, ut commoda vobiscum. . . participemus*” (1. mondat); „*nota potius, quam notificanda scribere*” (5.); „*simulatam amicitiam, vel potius ingenitam et ferme naturalem inimicitiam*” (uo.); „*sublatam. . . inhoneste regni nostri coronam inhonestius detinent*” (uo.); „*Ut nisi ignoracione vestra abuti videamur, iustis. . . honoribus hinc inde usi magna claraque fide cognatam amicitiam teneremus*” (9.); „*et perferre. . . et inferre*” (20.) és „*nostros mores. . . tam cognitos, quam cognatos*” (22.).

Nem sok erőfeszítésbe kerülne ez utóbbi példák egészen pontos megfelelőit is megkeresni a Leveleskönyvben vagy Vitéz politikai beszédeiben – de azt hiszem, egy ilyen véletlenszerű egybevetés is elegendő lehet annak valószínűsítésére, hogy itt is Vitéz fogalmazta levéllel van dolgunk.

Ezt a benyomásunkat erősítheti tovább az az összeállítás is, amelyben ennek a levélnek néhány jellegzetes szófüzését vetem össze a Leveleskönyv (I.), az Elegyes levelek (II.) hiteles Vitéz-levelleivel meg a beszédek (III.) hasonló kifejezéseivel.

A „*fida studia nostra magis ac magis nos erigunt*” (hű törekvéseink egyre inkább fölbátorítanak bennünket: 1. mondat) párhuzamát ilyen kifejezésekben látom: „*acclinatum robur erigere*” (a hanyatló erőt megtámogatni: I, 3, 17) vagy „*dupplicato . . . praedecessoris sui spiritu erectus*” (elődjének lelkületét megkettőzvéen bátorságra kapva: II, 22, 7). Ugyanitt az „*amica confidentia*” (baráti bizalommal) Vitéz szívesen választott jelzőjét tartalmazza, mint az „*amica certamina*” (I, 22, 2), az „*amicus animus*” (I, 39, 3), „*amica commercia*” (I, 78, 38) vagy az „*amicum foedus*” (II, 8, 3).

⁴ Idézett értekezés 249 k.

⁵ BORONKAI Iván, *Vitéz János retorikai iskolázottsága*, ItK 1975. 129 kk. – Uő: *Humanista prózairódmunk kezdetei*, Bp. 1975. (Kézirat.) 226 k.

Vitéz egyik legkedveltebb jelzője, az *opportunus*, levelünk 5. mondatában a *gubernaculum* mellett áll. Íme egy csokor azokból a főnevekből, amelyek jelzős kapcsolatot alkotván vele a Leveleskönyvben, „alkalmasak”, „kedvezőek”, „előnyösek” stb.: *complacentia* (50, 2), *expectatio* (27, 17), *favor et patrocinium* (60, 8), *gratitudo* (64, 3), *litterae* (28, 1; 40, 7), *opera* (42, 5), *pax* (59, 14), *remedium* (71, 15), *securitas* (29, 6), *subsidium* (45, 14) és *usus*, (1, 30). Egyéb leveleiben a *certamen* (II, 12; 5), a *resistentia* (7, 8), a *succursus* (5, 11; 6, 7), beszédeiben a *conclusio* (III, 1, 86), az *opera* (4, 19) áll mellette, és megtalálható a kiindulásul választott kifejezés legközelebbi rokona, az *opportunum regimen* is (1, 45).

Említi a levél a „régóta mindkét részről keresett baráti érzéseket” (*quaesitam diu utrinque dilectionem*: 8. mondat), valamint „az atyák kereste drága szövetséget” (*quaesitum a parentibus carum faedus[így]*: 9.). Hogy ez is Vitéz egyik kedvelt szava volt, bizonyítsa néhány idézet Leveleskönyvéből meg beszédeiből. Két ízben is beszél „keresett békességről”, amelyet III. Frigyes császár rossz szemmel néz és ellenség módjára fenyeget (*quesite paci nova iurgia pronus intorquet*: I, 25, 3 és *quesitam pacem non ferens equo animo*: I, 25, 6). Hasonlóképp lehet keresni a békét vagy fegyverszünetet az ellenség-
gel is (ne *federa pacis* vel *querantur cum Turco* vel *suscipiantur oblata* – valamint: *maiestas regia* . . . *pacta treuge* vel *pacis nec querere* vult cum *Thurco* nec *suscipere*: III, 11, 60–61).

És álljon itt még – önmagáért beszélve – néhány párhuzamba állított idézet a szövegrokonság bizonyosságául.

Rex noster et vester, utpote vobis *natus* et nobis *datus* (II, 2, 10).

Regnum. . . in quo nobis *natus* nobisque *datus* es (III, 20, 20); *serenitatem* vestram paci. . . *natum datamque* (sc. esse: I, 43, 6).

Lapsu suo – imo potius nostro cum suo (10).

Litteris meis – *ymmo non meis*, sed *tocius huius patrie* (I, 7, 2); *si me* – vel *pocius comunis nostre religionis statum in me*. . . *honoratum esse volet* (I, 35, 6); *hanc nostram, ymmo fidei causam* (I, 37, 23).

Sed longe aliter, ac sperabamus, consecuti sumus (13).

Sed longe aliter, quam spes dabatur, actum est (I, 26, 4).

Folytathatnánk, de bizonyára elég ennyi is. Láthatjuk az idézett példákból, hogy nem csupán szívesen s gyakran használt azonos szavakat találunk a kérdéses levélben s Vitéz egyéb írásában, hanem azonos vagy csaknem azonos frázisokat, szólásokat, szinte alakzattá vált szókapcsolatokat is. Ennyi hasonlóság két különböző író műveiben aligha lenne kimutatható.

Most folytassuk tovább az *Epistolae variae* darabjainak szemlélését!

3. sz. Bemutattam és közöltem a *Filológiai Közlönyben*.⁶

4. sz. Közlését részint az a körülmény ajánlotta, hogy Hunyadi János, a lengyel Lassocki Miklós és Vitéz között szoros barátság állott fenn,⁷ részint megint csak olyan nyelvi jegyek, amelyek Vitéz stílusára jellemzőek. (Pl. a már említett *opportunus* szó itt, ebben az aránylag rövid levélben kétszer is előfordul, egyszer adverbiumként, egyszer jelzőként stb.).

5–8., 10–14. és 16–22. sz. Ezek a levelek Ráth Károlynak, első publikációjuknak⁸ állítása szerint egy olyan gyűjteményben voltak találhatóak, amelyik tartalmazta a Leveleskönyvet és annak folytatásaként ezeket a túlnyomó többségükben V. László király nevében írott leveleket. Ez a XV. század végi kódex azóta eltűnt; a levelek jellege és hangvétele azonban nem hagy kétségben afelől, hogy Ráth tanúságát elfogadva, Vitéz eredeti fogalmazványait lássuk bennük.

⁶ BORONKAI Iván, *Vitéz János ismeretlen levele Carvajal bíboroshoz*, FK 1972. 383 kk.

⁷ FRAKNÓI, i. m. 74 kk. és több levél a Leveleskönyvben.

⁸ RÁTH Károly és RÖMER Flóris, *V. László magyar, cseh stb. királynak. . . levelei*, Győri Tört. és Rég. Füzetek I. (1861) 305–321; II. (1863) 38–55.

9. sz. Aláírója: „Iohannes episcopus Varadiensis, cancellarius”.

15. sz. Lásd a korábbi irodalom megállapításait!⁹

23. sz. Az aláírás: „Iohannes episcopus Varadiensis”, valamint a levél tartalma (beszámoló V. László haláláról) önmagáért beszél.¹⁰

24. sz. A kódex (OL DL. 50404) megnevezi a levél íróját („Iohannes Varadiensis”). Ugyanezen az alapon vettem bele gyűjteményembe a 30–36, valamint a 40. és 47. sz. levelet – jöllehet az utóbbi időben Csapodi Csaba azt a véleményét fejezte ki, hogy fogalmazójuk nem Vitéz, hanem Ianus Pannonius volt.¹¹ Nem tartom ugyan valószínűnek, hogy az akkor már pécsi püspök Ianus írta volna nagybátyjának a leveleit (mint ahogyan viszont a kancellárságot betöltő Vitéz írhatta Hunyadi János vagy V. László király nevében az országos ügyeket tárgyzó leveleket), mindazonáltal a kérdés eldöntését a további vizsgálatok eredményétől teszem függővé. Mivel azonban Vitéz szándékát fejezik ki ezek a levelek s őt vallják elküldőjükül, nem rekeszhettem ki őket ebből a gyűjteményből.

41. sz. A levél 1465. október 17-én íródott Esztergomban. Vitéz ekkor már esztergomi érsek volt. A tartalom és a megszólítás – „Reverende pater, frater noster dilecte” – nem hagy kétséget afelől, hogy csakis igen befolyásos, a politikában elsőrendű szerepet játszó főpap írta főpapi kollégájának: Vitéz János Protáz olmtüzi püspöknek.

42–44. sz. Mind a hármat aláírása hitelesíti: „Iohannes archiepiscopus Strigoniensis”.

45–46. sz. Mind a kettő önmegnevezéssel kezdődik: „Iohannes. . . archiepiscopus Strigoniensis”.

48. sz. Ianus Pannoniust „dominus Quinqueecclesiensis, frater noster”-nek nevezi, s az ő érdekében fordul Jakab páviai püspökhöz. Szoros rokonságot mutat a 35. sz. levéllel, amelynek élén Vitéz meg is nevezi magát.

Az eddig föl nem sorolt levelek – egy kivételével – feltűnő hasonlatosságot mutatnak már első rátekintésre is. A II, 25-ben Mátyás király ír II. Piusz pápának, a 26-ban az országnagyok ugyancsak a pápának, a 27-ben ugyanezek Carvajal bíborosnak, a 28-ban megint a király a bíborosoknak, végül a 29-ben ugyanő Carvajalnak – s valamennyi irat arról szól, hogy a hosszú ideje „vakans” zágrábi püspöki székre való áthelyezésébe végre hajlandó beleegyezni Vitéz János váradi püspök, de csak olyan feltételekkel, hogy a püspökség zilált lelki és anyagi állapotának rendbehozására megfelelő támogatást nyújtanak majd neki.

Ha az öt, hosszabb-rövidebb levél szövegét úgy olvassuk végig, hogy figyelünk tartalmi és stiláris összecsengésükre, lehetetlen el nem fogadnunk azt az állítást, hogy valamenynyit ugyanaz a személy írta. Vegyünk szemügyre hat ilyen frázis-csoportot!

1. *Ecclesiam. . . in hoc oppressionis statu fluctuantem* (25, 1) ~ *ecclesie multo a tempore per diversas manus oppresse* (26, 2) ~ *ecclesie a tempore multo per diversas manus oppresse* (27, 1) ~ *quam [ecclesiam] ex diuturna oppressione per viam tandem liberare opportunam. . . statuimus* (28,1)^{11a} ~ *ad ecclesiam. . . olim. . . oppressam* (29, 1).

2. *Nec umquam. . . via competens nostre patuit voluntati* (25, 4) ~ *rex. . . viam excogitavit ad id opportunam* (26, 3) ~ *ad illius ecclesie liberationem via patuit dudum quesita* (27, 3) ~ *viam per nos deliberatam oratores nostri. . . declarabunt* (29, 4).

3. *Testis est reverendissimus dominus. . . cardinalis. . . qui eciam tempore. . . genitoris nostri curam. . . presens vidit* (25, 3) ~ *que [via] adhuc presente reverendissima paternitate vestra tentata sepius est* (27, 3) ~ *liberationem eius sepe antehac teste reverendissima paternitate vestra temptatam non potuimus ultra differre* (29, 2).

4. *De competitoribus. . . deliberavimus, ut aliis minoribus debeant esse contenti, prout eorum merita requirunt* (25, 12) ~ *competitores vero pro merito suo competenti statu iubeantur esse contenti* (26, 4) ~ *competitores illi pro merito suo competenti statu remaneant contenti* (27, 4) ~ *competitores. . . pro merito suo competenti statu decrevimus esse contentos* (29, 4).

5. *Provisionem. . . opportunam, unde hic novus instaurator haberet interim adiumenta* (25,11) ~ *ecclesia illa recuperari potest ac reformari, ut scilicet quibusdam personis translatis idoneus eam*

⁹FRAKNÓI: i. m. 119; BORONKAI Iván: *Vitéz János diplomáciai működéséhez*, Antik Tanulmányok 21 (1974) 117 k., 127 k.

¹⁰Ennek a levélnek a meglétére CS. GÁRDONYI Klára volt szíves felhívni a figyelmemet.

¹¹CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Külföldre került magyarországi kódexek nyomában*, It 1976. 108 k.

restaurator suscipiat, aliunde tamen interim sustentandus (26, 3) ~ *dicto domino... usque ad recuperacionem et reformacionem... ecclesie de aliis beneficiis provideatur, unde possit interim adiuvare* (27, 4) ~ *usque ad recuperacionem et debitam reformacionem illius ecclesie... aliis interim beneficiis adiuvetur* (29, 3).

6. *Satisfaciet... officio suo pastoralis, et tamquam bonis omnibus rem faciet longe gratissimam; verisimiliter tamen (Deo) magis, quam hominibus... complacebit* (25, 18) ~ *qua in re, licet multum bonis omnibus, Deo tamen magis, quam hominibus... complacebit* (26, 7) ~ *et regie voluntati, et nostris ac bonorum omnium votis quam primum satisfaciat* (27, 6) ~ *placebit non minus Deo, quam bonis omnibus* (28, 3) ~ *voluntati nostre ac bonorum omnium desiderio maturius satisfiat* (29, 5).

Mint látjuk, az író a hasonló vagy azonos szavak, kifejezések alkalmazásával, ám ugyanakkor azok szabad variálásával mesteri levélegyüttest alkotott. Az első levél – a címzett és a levélküldő rangjának megfelelően – a legerjedelmesebb; ennek megfelelően olyan gondolatokat is tartalmaz, mégpedig gazdag stílári köntösben, amelyek a többiből hiányoznak (pl. „Transeundum erat de portu in pelagus, de copia ad inopiam”, vagyis a kinevezendő püspöknek „a kikötőből a nyílt tengerre, a bőségből az inségbe kellene átmennie”: 6. mondat). Az ilyen – bizást költőinek nevezhető – képek természet-szerűen hiányoznak a hivatalosabb hangvételű, rövidebb levelekből. A legkevesebb frázis a 28-asban van; ez érthető is, hiszen nem más ez, mint egy „sokszorosított” (mert sokaknak címzett) kérés, „supplicatio”, hogy támogassák az országnak a pápa elé tárt kérését a zágrábi egyház ügyében.

Ám ahhoz, hogy ez az öt levél *ebbe* a corpus-ba fölvétethessék, azt is bizonyítanom kell, hogy maga Vitéz fogalmazta őket.

Látjuk, hogy az ő áthelyezéséről van bennük szó; semmi rendkívülit nem látnánk tehát abban, ha írójuk is ő lett volna. Csakhogy ennél többet nyom a latban az a tény, hogy az említett öt levél gondolatmenete és fráziskincse nagyrészt megegyezik a II, 30. levélével – amelyekben maga Vitéz tárja fel a Szent Angyal bíborosa (Carvajal) előtt áthelyezésének nehézségeit, vonakodásának okait és végül beleegyezésének motívumait. Ő is hivatkozik a főpap személyes tanúságára (2. csoport: *testis est... paternitas vestra* [4. mondat]); beszél a kiválasztandó személy feladatáról és a számára szükséges támogatásokról (5. csoport: *utinam repperta esset... persona, que recuperare amissa... et regere valeret instaurata* [8]; *modo cum tali provisione transferemur, unde idonea habere interim possimus adiumenta* [11]); figyelmeztet a vetélytársak kárpolitásának szükségességére és mértékére (4. csoport: *competitorum... meritis non est derogare nostrum; viderit summus pontifex... quibus aut quantis debeant esse contenti* [23]).

De ez is hosszú – mondhatni: a tartós ismeretség jogán baráti hangú és ízig-vérig humanista – levél lévén, olyan mondatokat is tartalmaz, amelyek az imént jellemzett 25-ös számúval rokonítják. Itt van mindjárt ez az antitézis-sor: „*Nam quis est usquam hominum, cuius animo maiora minoribus, impacata quietis, turbulenta tranquillibus, quassa integris, dissipata solidis, periculosa tutis, litigiosa pacificis et quodammodo incerta certis plus placeant?*” („Mert hol van az az ember, akinek jobban tetszenék a kicsiny a nagynál, a békétlen a nyugalmasnál, a viharos a csendesnél, az összetört az épnél, a szétszórt az összefogottnál, a veszélynek kitett a biztonságosnál, a vitatott a békésnél és a bármi módon bizonytalan a biztosnál?”: 5. mondat.) Nem emlékeztet-e a fentebb idézett, noha rövidebb „Transeundum erat” kezdetű mondatra, nem ugyanazt fejezi-e ki, nem azonos-e a funkciója?

De találunk meggyőzőbb párhuzamokat is a 25. és a 30. levél szövegében; álljanak itt két oszlopba tördelten:

25. levél

1. *Episcopus Waradiensis ecclesie... multos et quidem iustos ac rationabiles in contrarium allegabat respectus* (7).

2. *Bona [ecclesiae] plus, quam in decem partes per diversas manus distracta, que recolligere ab occupatoribus et reformare perquam laboriosum esset ac longum* (7).

30. levél

Intromittere nos recusaverimus multis et – ut nobis videtur – rationabilibus de causis (4).

Dum ecclesie illius bona per tot manus distracta recolligimus, asserimus, reformamus (11).

3. *Mortalium iudicia* in talibus semper varia et frequentius perversa non immerito verebantur (9).

Mortalium varia et sepe falsa sunt iudicia (13).

4. Misereatur tandem illius ecclesie, triginta fere iam ab annis cotidie labentis in peius (16).

Ecclesia . . . tot iam per annos . . . cotidie vergens in peius (7).

Ennyi egyezés meggyőzhet a szerző azonosságáról. Azt pedig be kell látnunk, hogy sokkal valószínűbben Vitéz fogalmazta az ő ügyét tárgyaló hivatalos leveleket is, mint megfordítva, hogy Mátyás király kancelláriájának egy ügyes fogalmazója írta volna meg a váradi püspök levelét is (amelyik egyébként a legszemélyesebb hangú, a leghosszabb és a legdíszesebb is valamennyiük között).

A 37. és 38. számú levélnek egymáshoz tartozása világos. Azt pedig, hogy fráziskincsük az itt megtárgyalt öt, illetőleg hat levélhez kapcsolja őket, a fentiek szerint bárki könnyen igazolhatja.

Egy levél maradt még – a 39. számú –, amelyikről ki akarom mutatni Vitéz János szerzőségét. Ismét csak a szövegegyezések bemutatása mutatkozik a legcélszerűbb módszernek:

39. levél

Vitéz egyéb művei

Serius forsitan, ac ratio debiti postulabat, accessit tandem mihi copia temporis (2).

Serius multo . . . quam tempus et necessitudo . . . postulabant, aliquando tamen . . . restitutus es (III, 1, 1).^{1 2}

Spes vestrae sanctitatis, quae princeps rerum est (3).

Tibi [imperator], utpote rerum humanarum principi (III, 3, 13).

Cum . . . prohibere tentasset passus (16).

Plures . . . immigrandi passus temptaverit (I, 36, 10).

Tempore intermedio (21).

Tempore autem intermedio (II, 7, 8; 8, 35; 3, 15).

De servitute in libertatem . . . reducta sunt (24).

Educi de servitute . . . in dulcissimam libertatis lucem (III, 6, 15); *ex libertate in servitatem reducta est* (III, 7, 63); *transisse de servitute in libertatem* (III, 7, 76).

Plus quam hostilia passi (33).

Plus quam hostilia passi (I, 37, 12); *plus quam hostilia sustinuit* (III, 11, 68).

De vita . . . pacti . . . sunt (34).

Vitam pro laude pacisci (III, 1, 80).

Opus est auctrice et adiutrice sanctitate vestra (42).

Ardentis desiderii mei . . . accipio et adiutorem . . . et auctorem (I, 5, 1).

Tam a dissensione interna, quam ab externis hostibus (46).

[Terra] *ab internis* . . . *dissensionibus* salve (I, 6, 4); *conservata est ab internis dissensionibus* (I, 13, 10), vö. még I, 37, 19; 51, 3.

Post multos . . . labores sudoresque (47).

Multos . . . *sudores pariter et labores* impenderunt (III, 5, 21; 6, 8).

^{1 2} Cicerói indítás: Phil. 3, 1!

<i>Compositis et internis et circumvicinis differentiis</i> (48).	<i>In componendis differentiis</i> (III, 3, 11); <i>pro illis differentiis componendis</i> (II, 44, 4).
Ad eam solam <i>curam</i> . . . quae mihi adversus . . . <i>fidei hostes</i> . . . <i>haereditaria</i> fuit (48).	<i>Hereditaria</i> a parentibus <i>cura</i> successit (III, 4, 20); <i>cura fidei</i> ac fidelium tuendorum . . . regi <i>hereditario</i> quodam iure . . . relicta est (III, 6, 9); <i>hereditaria</i> de nobis <i>cura</i> (I, 37, 23).
In hac mea utili <i>absentia</i> (50).	<i>Absentiam</i> . . . non minus, quam <i>presentiam utilitate</i> pares (I, 27, 10).
<i>Plurima damna et nocumenta intulerunt</i> (50).	<i>Plurima dampna et nocumenta intulerim</i> (I, 23, 2); <i>nocumenta et dampna inferre</i> (II, 7, 8).
Cogar vel invitus hanc <i>curam</i> meam <i>alio destinatum</i> ¹³ alio convertere (57).	Ut raptum hoc . . . <i>ocium et alio destinatum</i> tuo precipue voto . . . <i>dedicarem</i> (I, 1, 24); még: I, 23, 7; 74, 6.

Ezzel a gyűjteménybe fölvevett levelekre vonatkozó mondanivalómat befejeztem. Itt kell azonban figyelmeztetnem arra, hogy a Monumenta heraldica III. füzetében közzé van téve két olyan címeradományozó oklevél, amelynek ugyancsak Vitéz János volt a szignálója.¹⁴ Hogy mégsem soroltam be őket Vitéz írásai közé, annak az az oka, hogy csaknem teljes bizonyossággal megállapíthatóan e két, V. László király nevében kiadott iratot a kancellár-püspök nem fogalmazta, mindössze ellenjegyezte „a kiadmány hitelül”. Márpedig a Vitéz-kiadás kritériuma az volt, hogy benne vagy Vitéz fogalmazta, vagy legalább az ő nevében írott leveleket, illetve beszédeket publikáljak.

A 11 beszédről nem sok mondanivalóm van. A 4, 7, 8 és 11-es számúakat közzé tette már Fraknói Vilmos.¹⁵ Az 1–3, 5 és 6-os sorszámúakat én adtam ki.¹⁶ A kötetben elsőként napvilágot látott 9. és 10. beszédről is – noha röviden – beszámoltam már egyik közleményemben;¹⁷ itt nem kívánom bővebben ismertetni őket.

Boronkai Iván

¹³ A kiadással ellentétben ez a helyes szöveg!

¹⁴ Monumenta Hungariae heraldica. Magyar czimeres emlékek. Közli ÁLDÁSY Antal. III. Bp. 1926. 41–42, 43–44.

¹⁵ FRAKNÓI, Guilelmus, Joannis Vitéz de Zredna episcopi Varadiensis orationes. . . Bp. 1878.

¹⁶ BORONKAI Iván, Vitéz János első követi beszédei, ItK 1972. 212–226; Vitéz János diplomáciai működéséhez, Antik Tanulmányok 1974. 117–128; Die Rede von Johannes Vitéz am Frankfurter Reichstag (1454). Acta Classica Univ. Scient. Debrecen. 1974–1975. 183–188.

¹⁷ BORONKAI Iván, Vitéz János első követi beszédei, ItK 1972. 213. k. – Itt látom szükségesnek, hogy figyelmeztessenek a Vitéz-szövegkiadás néhány értelemzavaró sajtóhibájára: a 38. lap utolsó sorának első szava helyesen: *imitandum*; a 174. lap utolsó szava helyesen: *potureunt*; a 203. lap 16. sorában *gratissimum* helyett *gratissimam* írandó; a 211. lap jegyzeteiből kimaradt: 11 nuper: B f 19v; a 216. lap 17. sora közepén a szöveg helyesen: *hanc curam meam alio destinatum alio convertere*; a 234. lap 11. sorában a mondatot záró állítmány helyesen: *aperires*; végül a 265. lap 6. sorának vége *augustam tuam mentem angustat*-nak olvasandó.

Irodalomtörténetünk úgy tartja számon, hogy Magyar István mellett Soós Kristóf az egyetlen, aki a XVI. században saját költségén nyomtatta ki két vastkos prédikációs kötetet.¹ Postillájának előszavában utal is erre és hozzáfűzi, hogy „vaj ki kevesen találtattanak azok, akik engemet ebben az Istennek nékiek engedtetett javakból megsegíttetnek volna”. Néhányan támogatták ugyan, de megtiltották, hogy megnevezze őket és nyilvánosan köszönetet mondjon nekik.

Hasonlóan nyilatkozik másik művének, a *Kispróféták magyarázatának* előszavában is. „igen kevesen találtattanak, kik engemet erre való költségben megsegíttetnek volna, jóllehet volt az ígéret, de az ígéretnak eventusát nem láttam”. Még írásmagyarázata közben is visszatér erre. Amikor Ámos próféta könyvével foglalkozik és szól arról, hogy „tisztünk az, hogy az Isten anyaszentegyházára gondviselők legyünk, ebben az Isten ígéje hirdetésére jó dajkák legyünk”, a lap karéján panaszosan megjegyzi: „Nekem is sokat ígértek, de keveset tellyesítettek ez munkámra: volt másra pénzek!”²

A Soós Kristóf szépfírói munkásságával újabban foglalkozó Hübert Ildikó debreceni előadásában utalt arra, hogy a Soós-család levéltárában található záloglevelek kapcsolatban lehettek Kristóf könyvnyomtatási költségeivel és bizonyítják, hogy „áldozatokat vállalt azért, hogy írásait ki tudja adatni”.³ Be is mutatott egy ilyen záloglevelet 1611-ből, vagyis a második könyv megjelenése után kerek évtizeddel későbbi időből. A levéltári anyag azonban sokkal szemléletesebben mutatja, mennyiben nyomtattatta saját költségén Soós Kristóf a munkáit és milyen „áldozatokra” volt képes irodalmi tevékenységéért!

Sóvári Soós Kristóf félárvaként nevelkedett. Apjától örökölt vagyona nagyon megcsappant, s fiatalon – alig 18 évesen – kötött házasságot Bornemisza Margittal. Nyomasztó gazdasági helyzetén a házasságkötésekor tett vagyoni szerződés változtatott. A Szepezi Káptalan előtt ugyanis 1584. január 31-én abban állapodtak meg jövendő apósával, thernyei és keszthelyi Bornemisza Györggyel, akinek néhány évvel ezelőtt a Soós-család birtokainak javát elzálogosították, hogy ezeket a birtokokat Bornemisza visszaadja Soós Kristófnak.⁴ Az após kikötötte, ha Margit lánya utódok nélkül halna meg, úgy a vagyon a Bornemisza családra száll vissza. A házasságból azonban két gyermek született: György és Anna.

Időközben lezárult a sóvári sóbányák birtoklása miatt a kincstárral folytatott per is és a család megfelelő kárpótlást kapott Zemplén megyei területeken. A kiterjedt rokonság folytán pedig örökségi részhez is jutott Kristóf, úgyhogy másfél évtizeden át kiegyensúlyozott anyagi helyzetben élt, s így nem szorult zálogosításra, sőt 1589-ben sógorától, Bornemisza Miklóstól visszavett Mocsármányon egy birtokrészt 300 forint fejében.⁵ Mindenesetre az 1584 és 1599 közötti időszakban a fennmaradt iratok között egyetlen záloglevél sem szerepel Soós Kristóf terhére. Ezek szerint Postillájának nyomtatási költségeit valóban maga fedezhette, – némi rokoni, baráti támogatással, illetve feltételezhetően a könyvek értékesítésével.

A Soós család levéltári anyagában egyébként nincs nyoma a könyvnyomtatási költségeknek, sem a bártfai nyomdával való kapcsolatnak. Az egyetlen ilyen jellegű utalás a XVII. századi Elenchusban található „Xtophor Soos certus Libros accipit a Capto Scepusiensis pro capiendo Lumine in fide orthodoxa. NB. Idem Xtophorus Anno 1601 certum Librum educit.”⁶

Ez a későbbi feljegyzés csakis a *Kispróféták magyarázatára* vonatkozhatott, amely valóban 1601-ben jelent meg Bártfán.

Ugyancsak az Elenchus biznysága szerint azonban 1600. január 20-án már elzálogosított Soós Kristóf öt mocsármányi jobbágyot Kendy Miklósnak 700 forintért. Erre az összegre valószínűleg a *Kispróféták* nyomtatása miatt lehetett szüksége, hiszen ez a műve ekkor már nyomdakész állapotban

¹ *Postilla, azaz epistoláknak... prédikációk szerint rövid magyarázatja*, Bártfa 1598. RMK I. 299 (ezentúl: Postilla) *Az Szent Próphétáknak... első része*. Bártfa 1601. RMK. I. 372. (ezentúl: *Kispróféták*)

² *Kispróféták* 951

³ *Eszmei és stílusztikai kérdések a régi magyar prózában*, Debrecen 1978. 42.

⁴ BENCZE Imre, *Adalékok Soós Kristóf életéhez*, MKSz 1971. 194.

⁵ OL. P. 608. Soós cs. lt. Elenchus XVI. 43. 1589–7.

⁶ OL. P. 608 Elenchus Actam Soossianus Saeculi 17.2 fol.

volt, sőt elképzelhető, hogy egy részét már ki is szedték. Feltételezhető, hogy a nyomdai költségek fedezésére szolgált az az 500 forintnyi összeg is, amelyet a kiadás évében, 1601. május 1-én vett fel a Tamásfy testvérektől sóvári birtokrése ellenében unokatestvére, Soós Albert zempléni alispán özvegyével, Darnóczy Annával közösen.⁷

Soós Kristóf bizonyára folytatni akarta írói tevékenységét. Könyveiben többször tesz említést további terveiről. Az epistolai Postillák után evangéliumi postilla írását is tervbe vette (Postilla 83, Kispróféták 571), sőt Ézsaiás próféta könyvével foglalkozó kommentárra is gondolt (Kispróféták 707). Ezért miután Kendy Miklóstól felvette a 700 forintot, két hét múlva, 1600. február 4-én a Szepesi Káptalannál 100 forintot tett le zálogba néhány kölcsönvett könyv fejében, amint az Elenchus bejegyzése jelzi.

A Szepesi Káptalannak gazdag könyvgyűjteménye lehetett. Szabó Károly 1871-ben Szepesváralján jártában kb. 4000 kötetnyi könyvet talált és ezek között 21 régi magyar nyomtatvány volt. Valószínűleg a XVII. század elején is már bőséges anyag állhatott rendelkezésre. Bizonyára több annál, mint amennyit az eperjesi egyház könyvtárában őriztek. Itt az 1608-ból származó feljegyzés szerint csupán 175 kötet akadt.⁸ A könyvkölcsönzés módjára vet fényt az előbb említett záloglevél, amely szerint Soós Kristóf ebből a káptalani könyvtárból vett kölcsön könyveket, hogy az ógyeházi atyák teológiai írásait tanulmányozza. Sajnos az irat a sok hajtogatástól megtört és szakadozott, írása megfakult és igen nehezen olvasható.⁹ Ehelyütt mondok köszönetet Kenéz Győzőnek, aki segítséget nyújtott a bizonytalan olvasatú részek tisztázásánál. Jóvoltából betűhív másolatban közlöm ezt a záloglevelet:

„En Soos Christoph de Sowar vallom ez levelemnek Rendiben és adom Tuttára az kiknek illik Hogi en akarvan az Regi Catholica Ecclesianak fundamentombol valo igaz vallasat ertennem, de Religionis Tanusagnak okaert és Idveösseges Tudomannak erteseert az beöczuletes Sepesi Kaptalanbol kerven eöt Regi keönyvet kiveöttem magamhoz, mellicnek eggike Homiliarius Doctorum super Evangielia, et epistolas per totvm annvm. Masik Commentarius super Librum Esdrae usque ad Ecclesiasticum Esdre. Harmadik Novus tipus Bibliarum usque Librum Paralipomenon, Ez harom ep Negiedik Homilias hoc est Conciones populares Ecclesiae Doctorum, Hyeronymj Ambrosijque kinek az vegin hija vagion. Eötödik Sancti Augustjni meditationes. ez az keönyv sem ep. Kerven penjgh at veöttem ez keönyveket hozsom illi condicioval, Hogi ualamjkor eö Kiegielmetek az Sepesi Kaptalan Vrajm, vjra kevannjak, mjnt hogi az Ecclesiahoz való keönyvek, mjnden perpatvar es haladek nélkül szász magiar forjnt keötés alat mjnd magam s mjnd maradekjm tartoszanak megh adnj, mellicet ha en vagi maradekjm megh nem adnanak, ad simplicem honorabilis Capituli Scepusiensis aquisitionem ha szinte halalom teörtennekis az Captalan szasz forintigh joszagom vigore presentiom ratihabitione tamen Vice Comitis pro tempore Constituti ki uehessen; és maganak mjnden teörvenybeli Remediomok el uezese alat, az szász forintrol eleget vöehessen, seöt permitalom aduan fide et sub pena sacralegiae, hogi eö Kiegielmeteknek Jo Emberseggel megh Terjtem, kinek bizsansonagara attam ez en peczetes es keszem jrasaval ereössitet levelemet, Actum In Capitulo Scepusiensis 4 d. Februarij Anno Domino 1600”

A kölcsönvett könyvek között szerepel tehát egy egész esztendőre szóló homíliai gyűjtemény, egy kommentár a kanonikus Ezsdrás könyvtől az apokrif Ezsdrásig, valamint egy új bibliakiadás, mely csupán a történeti könyveket tartalmazta a Krónikák könyvével bezárólag. Ezek hiánytalan példányok voltak. A Hieronymus és Ambrosius egyházatyák homíliait és Ágoston meditációit tartalmazó kötetek azonban sérültek, hiányosak voltak. Mindenesetre nagy értéket képviseltek, ha száz magyar forintot kellett biztosítékként a káptalannál elhelyezni, mégpedig – amint láttuk – a legszigorúbb jogi következmények mellett. (A 100 forint érték nagyságát akkor érzékeljük, ha tudjuk, hogy ebben az időben Bocatius Jánosnak, az eperjesi iskola rectorának évi fizetése 80 forint, s a jól dotált szepesváraljai lelkész évi fizetése pedig 50 forintot tett ki.¹⁰)

A XVI. század utolsó évtizedeiben kemény teológiai vita folyt már országszerte a reformáció különböző irányzatai között. Az ország északi része, a Szepesség és Sáros sem volt ettől mentes. A

⁷ OL. P. 608 1601, ill. Elenchus XVII. 3 fol.

⁸ Száz 1872. 695 és MKSz 1918. 89.

⁹ OL. P. 608. 1600. 7 fol.

¹⁰ BRUCKNER Gy., *A reformáció és ellenreformáció a Szepességben*, Bp. 1922. 174.; HÖRK. J., *Az eperjesi ev. koll. története*, Kassa 1896. 44.

gnesisio-lutheránusok lelkes patrónusa és képviselője gradeci Horváth Gergely hajthatatlan vitázó volt. A másik oldalon Ambrosius Lam Sebestyén, a helvét irányzat harcosaként jeleskedett. A nyomdák – elsősorban a bártfai Klöss Jakabé – szinte ontották sajtójuk alól a téziseket és cáfolatokat, válaszokat és viszontválaszokat. Soós Kristóf írásaiban is nyoma van ennek a vitának. Már Postillájában említi, hogy a „visszavonás”, a villongás veszedelmet szerez, s „régi schythiai vér szorult” azokba, kik ilyen háborúságot támasztanak (Postilla 18.). Zoványi Jenő vélekedésével ellentétben azonban megállapíthatjuk, hogy távol állott tőle az irénikus törekvés.¹¹ Nem fér kétség ahhoz, hogy Soós Kristóf írásaiban a lutheránus reformátori irányzathoz tartozónak vallotta magát. A megigazulástan és a predestináció tekintetében éppúgy, mint az úrvacsoratan szempontjából. De mint „gyakorló” keresztény nem volt részrehajló, s a másképp gondolkodókat, máshitűeket is megbecsülte. Megróttá a reformátori irányzatok közötti torzsalkodást, egyenlenséget, de nem kívánta a különbözőségek elhallgatását, sem azt, hogy a különböző tanokat összevegyítsék, összeolvasszák irénikus módon.

Mint földesúr nemcsak prédikációkban írt arról, hogy a fejedelmeknek, főuraknak kötelessége a rájuk bízottakkal törődni, alattvalóikról gondot viselni, hanem gyakorolta is ezt. Így Kiskövesden 1609 májusában egy kőházat adott át Ceglédi István prédikátor kérésére templomi használatra. „Meggondolván azt, mire kelljen ez jelen való életben is keresztény embernek legnagyobb gondjának és szorgalmatosságának lenni, tudniillik az Istennek neve tisztességére, melyből igéje terjedése következik, honnan ismét az embereknek lelkük üdvössége kezd kijőni. . . Én is ezokáért. . . rendeltem templomul az Bak hegye szőlő alatt való kőházat. . .” – olvassuk ajándékozó levelében.¹²

De szót emel a sóvári katolikus templomot ért inzultáció miatt is, mint a templom kegyura, helyi tekintélyes földesúr. Kitűnik ez abból a hivatalos érdeklődő levélből, amelyet Kassáról intéztek hozzá 1604. április 23-án.¹³ Majd a sóvári egyház textíliáiból ad kölcsönbe a hannusfalvi Mátyás papnak az ottani egyház használatára egy fehér kamuka casulát, antependiumot, egy vert arany stólat, „pázsit színű” manipulust, vörös bársony casulát és manipulust, valamint egy albat és egy kis humelarét.¹⁴

Ez a hazájának, népének a legnehezebb időben használni kívánó egyéniség, aki Postillájának előszavában leszögezte: „azon volnék, ezt szívem szerint kívánnám, hogy ez mi nemzetségünket is az jóban építhetném, az gonoszban fogyathatnám”, aki segítőkészen állt egyesek és közösségek mellé, további műveit sajnos már nem nyomtathatta ki. 1616-ban fiát is elvesztette, amint azt a sóvári egyházban fennmaradt latin nyelvű epitáfium másolata mutatja.¹⁵ Sőt halálában sem lehetett békeséges nyugta, ahogyan az menyének, özv. Soós Györgyné Berzeviczy Erzsébetnek 1621-ben kelt peres iratából kiderül. „. . . Soós Kristóf, mikor az árnyékvilágból kimúlt volna az elmúlt napokban, nem tudatik honnanvaló indulatjából. . . Darnóczy Anna asszony fiával Soós Péterrel melléjük vevén sokszámú fegyveres népet, azon szerelmes uramnak idős atyja teste mellől el rekesztvén teste is a föld színén lévén, nemes udvarát Kiskövesd nevű faluban, Zemplén megyében valót, benne levő minden ingó-bingó marhájával és ahhoz tartozó jószágával magának és fiának tulajdonítván, az mostani háború időre nézvéen hatalmasul az ország törvénye és az Isten igazsága ellen. . . elfoglalta és elvette. . .”¹⁶

Aki megbecsülésre, megértésre, szeretetre tanította írásaival olvasóit, még becsületes temetési szertartásban is alig részesülhetett.

Bencze Imre

¹¹ BENCZE Imre, *S. K. teológiai irányja*, Lelkipásztor 1978. 415.

¹² OL. P. 608. 1609. 6–7 fol.

¹³ OL. P. 608. 1604. 3–4 fol. A levél aláírása olvashatatlan.

¹⁴ OL. P. 608. 98. fol. vö. Elenchus XVII. 11.

¹⁵ OL. P. 608. 1616. 38. fol.

¹⁶ OL. P. 608. 1623. 18–21. fol.

Csokonai Vitéz Mihály tervezett síremléke körül tört ki a magyar irodalomban nevezetes Árkádia-pör, 1806-ban. Kazinczy Ferenc ezt akarta vésetni a márványemlékre: ÁRKÁDIÁBAN. ÉLTEM. ÉN. IS! Ő persze, az „Et in Arcadia ego!” – jelmondatát fordította így magyarra, de hiába érvelt Pousinre és Schillerre hivatkozva, a konzervatív Debrecen csak ragaszkodott a maga igazához; nem volt hajlandó tudomást venni az „Árkádia” átvitt jelentéséről, vagyis a költészet ideális országáról s csak a régi szótárakból kivehető jelentést ismerte el, amely szerint „Árkádia kiváló marhalegelő volt, főleg szamaraknak” – s így persze maga ellen irányuló gúnyt érzett Kazinczy javaslatában. Látványosan ütközött össze a széphalmi irodalmi vezér és a „kálvinista Rómának” nevezett város vitájában az elavult barokkos irodalomeszmeny és a tizennyolcadik század árkádiai klasszicizmusa. Kazinczy a maga védelmére többek között ezt írta: „Árkádia, igenis, marhalegelő tartomány volt, és éppen azért, minthogy az volt, ottan virágoztak a műsák mesterségei leginkább. Innen nevezi Virgil is a maga két kedves énekeseit arcásoknak (Arcades ambo et cantare pares et respondere parati); – innen nevezik magokat így az olaszországi poesist tárgyazó társaságok, mellyeknek a mi *Hannulikunk* is tagja.”¹ Kazinczy életművében nem ez az első alkalom, mikor az olasz Árkádia Akadémiát emlegette. 1791. január 7-én intézett levelet Batthyány-Strattmann Alajos herceghez, amelyben kifejtette, egy akadémia tervezetét. Először is kétségbeejtő képet fest Magyarországról, ahol anyagi eszközök és mecénások híján a szegénysorsú tehetségek biztos elkallódásra vannak ítélve. Szarkasztikus föltételezése szerint, ha a végzet azt a lelket, amelyet Voltaire-be vagy Raffaello-ba helyezett, egy bácskai parasztyermekbe küldte volna, soha sem jöttek volna létre e lángelmék remekművei. Majd előadja tervét, amely „a római Arcadiai Társaságnak példája szerint, (mellynek diplomája ’s törvényei – úgymond – kezem közt vannak) egy *Magyar Arcadiát* támaszon”. Szabályzata teljesen az olasz követi. „A Magyar Liget Pásztorai”, vagy „A Magyar Arcasok” örökös főpásztora maga a herceg, örökös főjegyzője Kazinczy lenne. A „pásztorok” három karra oszlanának: 1. a „legelő” (a tulajdonképeni írók); 2. a „védők” (a mecénások); végül a „gyönyörködők” vagy „mulatók”: ezek lennének a közönséget képező asszonyok. A névadás is követné az olasz példát: csakhogy az árkádiai görög személy- és helyneveket itt a férfiaknál „hunnus, avar és régi magyar nevek”, az asszonyoknál nimfák és görög meg római asszonynevek helyettesítenék. A „legelő” vizekről, a „védők” hegyekről, a „mulatók” fáktól és füvektől vennék előnevet. Kazinczy magának például a *Bozsvai Aladár* nevet szánta. Az ülések nyitott ajtóknál tartatnának: hogy a rendőrség ne gondoljon titkos, felforgató összejövetelre. Papoknak is mindig jelen kellene lenni: hogy a klérus se gyanakodjon ellen irányuló szervezkedésre. Már I. Ferenc uralkodik! A herceg – noha Kazinczy a levélben többször biztosította arról, hogy csak eszmei és nem anyagi támogatást vár tőle – nem is válaszolt a tervezetre.² Szauder József Gessner ihlető példáját tartja döntőnek Kazinczy Árkádia-tervében,³ fel kell azonban figyel-nünk arra, hogy Kazinczy egy „diplomát” említ, amely keze között van; ez csupán az Árkádia egy magyar tagjától kerülhetett hozzá. S valóban, a római akadémianak több magyar tagja is volt a században: valamennyi latin költőként vált híressé. Költészetünk végigtekintése hasznos lehet mind a Magyarországon ez időben igen fontos szerepet betöltő neolatin költészet, mind az olasz–magyar irodalmi kapcsolatok további megismerése szempontjából.

Janus Pannoniustól fogva egészen a XIX. század második feléig a magyarországi neolatin költészet a legszorosabb kapcsolatban állott az olaszországgal. 1856-ban *Wégh* Imre a novarai csatáról írt eposzt: művét Itáliában nyomatta ki.⁴ Vállalkozása anakronisztikus: de korábban a XVII. sz. végén éppen a jezsuita egyetemi és főiskolai központok (Nagyszombat, Kassa, Kolozsvár) latin eposzköltői – akiket kevéssel utóbb a piaristák is követtek – vették a Zrínyi Miklós után megszakadt hősi-epikus költészet

¹ *Magyarázó jegyzések a Csokonai sírköve iránt tett jelentésre. In: Fazekas Mihály Összes Művei. II. S. a. r. JULOW Viktor és KÉRY László. Bp. 1955. 314. (vö. eda. 311 sqq.)*

² *Kazinczy Ferenc levelezése. XXIII. kötet. (1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye.) Közzéteszi: BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza (Kazinczy Ferenc Összes Művei. Levelezés. XXIII. k. [II. pótkötet]). Bp. 1960. Nr. 5665. 28–34.*

³ SZAUDER József, *A kassai „Érzelmek iskolája”.* In *A romantika útján. Tanulmányok.* Bp. 1961. 104.

⁴ TÉSI Edit, *Az utolsó magyarországi latin eposz.* EgyPhilK 1947. 104–106.

follytatásának feladatát magukra.⁵ Maga Zrínyi is a Tasso utáni olasz műfaji elmélet és gyakorlat eredményeihez kapcsolódott a maga eposzával,⁶ latin nyelvű utódai is figyelemmel kísérték az eposz olasz, francia és spanyol alakulását, szűsre tekintetében pedig kidolgozták a magyar romantikában központi szerepet játszó honfoglalási tematikát.⁷ Így haszonnal hidalták át a barokk Zrínyi és a romantikát inauguráló Vörösmarty közötti időbeli távolságot. Jelenits István hangsúlyozta kitűnő tanulmányában, hogy az iskolák latin nyelvűsége a százötvenéves török uralom és a felszabadító háború, polgárháborúk, felkelések által elpusztított országban szükségszerű volt: így tudták viszonylag gyorsan nyugat-európai nívóhoz kapcsolni a magyarországi művelődést.⁸ S miképpen a XVII. században a várak, most az iskolák váltak a költészet műhelyeivé. A műveltségi struktúra átalakulásával a latin nyelv előbb-utóbb szorító nyüggé változott, a századfordulón már lépten-nyomon támadják azt a nyelvet, melyet korábban egyenesen a „valódi nemzeti nyelv” volt, ahogy mondták: „patria, legalis, nationalis Hungarica lingua”, amely mellett a tulajdonképpeni magyar nyelv csak jelentéktelen, „lingua vernacula”.⁹ Ehhez a változáshoz azonban a latin kultúra nevelte föl a közönséget és az alkotókat egyaránt.

A kutatás jelenleg csupán kezdeteinél tart a tizenharmadik századi hazai latinság tárgyában. Még bibliográfiailag sem rendelkezünk kielégítő összeállítással a több ezer latin munkáról, (egy részük máig kéziratban), melyek a tudós értekezésektől a napisajtóig minden létező irodalmi és irodalomalatti műfajt felölelnek. Így persze esetleges az is, amit e termésnek a többi ország neolatin irodalmával való kapcsolatáról tudunk. Ezért nagyon jelentős a néhány ismert magyar Arcadia-tag költészetének vizsgálata, hiszen ez a fémjelzés, mondhatjuk, gócpontba helyezte működésüket és a rájuk eső nagyobb fényben talán megpillanthatunk olyan jelenségeket, amelyek fontosak az egész magyarországi neolatin irodalom – ebben az esetben a lírai költészet – szempontjából.

Patachich Ádám (1717–1784) az első árkádiai pásztor, akivel foglalkozunk. Nagyvárad püspök korában, mikor operát tartott fenn, lefordította *Metastasio* „Isacco figura del Redentore” c. azione sacrá-ját latinra. Nagyvárad tevékenységéről alapos összefoglalást készített *Staud Géza*¹⁰ s ezen az ülésszakon is volt már róla szó, *Király Erzsébet* előadásában.¹¹ Annyit kell csak erről megjegyeznünk, hogy a Wenceslaus *Pichl* által írott „Zelus Pastorum Bethlemiticorum” feltétlenül kiadandó, hiszen csupán a kalocsai kéziratos példányból ismerjük.¹² Miután azonban Patachich Kalocsa érseke lett, a szakirodalom – néhány elszórt utalástól eltekintve – elveszíti őt szem elől. Pedig 1776-tól, áthelyezésétől nyolc évvel később bekövetkezett haláláig igen élénk latin nyelvű irodalmi élet folyt érseki udvarában.¹³ Erről tanúskodik többek között két kéziratos gyűjtemény, amelyeket szintén Kalocsán őriznek. Az első az „Analecta poetica” címet viseli, a másikkal utólag adták a „Carmina” címet. Az „Analecta poetica”-t az érsek szertartásmestere, Balthasar Kobbe gyűjtötte össze.¹⁴ Igen változatos

⁵ Vö. SZÖRÉNYI László, *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata. In: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk. SZAUDER József–TARNAI Andor. Bp. 1974. 567–645.; id: L'ideale eroico del Barocco nel poema gesuitico neolatino in Italia, in. Ungheria e nell'Europa centro-orientale. In: Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo. A cura di Vittore Branca, Firenze, 1979. 331–350.*

⁶ Vö. SZÖRÉNYI László, *A Szigeti Veszedelem és az európai epikus hagyomány. Lit IV. 2. (1977) 27–39.*

⁷ Vö. SZÖRÉNYI László, *De carminibus heroicis Ovidium Vergiliumque imitantibus a patribus Societatis Jesu provinciae Austriae saeculis XVII–XVIII scriptis. In, Acta conventus neo-Latini Amstelodamensis. Proceedings of the Second International Congress of Neo-Latin Studies. Edited by P. TUYNNAN G. C. KUIPER and E. KEßLER. Wilhelm Fink Verlag, München. 1979. 964–975.*

⁸ JELENITS István, *A latin nyelvű epigramma tizenharmadik századi piaristák költői gyakorlatában. ItK LXXIII. (1969) 176–198.*

⁹ Vö. BARTOS Imre, *A hazai latin nyelvű irodalom Bessenyei és Kazinczy korában. Székesfehérvár, 1932.*

¹⁰ Géza STAUD, *Adelstheater in Ungarn. (18. und 19. Jahrhundert). Wien, 1977. 105–155.*

¹¹ Vö. KIRÁLY Erzsébet előadását az 1979. novemberi olasz–magyar ülésszakon

¹² I. Kalocsa, Érseki Könyvtár, É. K.; *Zelus Pastorum Bethlemiticorum In Cognoscendo, et Amando Verbo Divino In Terris Hospite Recens Nato. Ezúttal is hálás köszönöm Köveshegyi András érseki főkönyvtárosnak a kalocsai kutatásaimban nyújtott segítséget.*

¹³ Vö. LISCHERONG Gáspár: *Pray György élete és munkái. Bp. 1937.*

¹⁴ I. Kalocsa, É. K. *Analecta Poetica [. . .] Adami e liberis Baronibus Patachich de Zajezda [. . .]*

tartalmú. Kobbé belemásolta az érsek nyomtatásban megjelent latin verseit is; a nyomdai adatok feltüntetésével. Mivel ezek közül néhány azóta elveszett, e kötet egyetlen forrásunk. Ilyen például a „Phoenix redivivus”, amely 1762-ben a Hillebrabdt által épített nagyváradi püspöki palota alapkövébe lett elhelyezve. Ez a középkori magyar nagyság és szentség újraéledését ünnepli Szent László király városában, amikor a török barbárság és a protestantizmus után újra kezd föléledni. A vers történelem-szemlélete még igen sok korabeli alkalmi vers háttérében fölfedezhető. Új mozzanat a költemény második felében tapasztalható: a politikai és vallási újjászületés betetőzőjeként a költő a műzsákát és az antik isteneket hívja segítségül, hogy szenteljék meg a kultúra székhelyeként működő palotát. Íme, egy egyházmegyére, sőt egy palotára szűkítve a „*translatio studiorum*” gondolata; ezt a késő antik-középkori gondolatot a magyar tizennyolcadik század igen felkarolta és nemzeti újjászületés-mítoszá-nak egyik elválaszthatatlan részévé avatta. A latin nyelvű kortársak közül fölfedezhető a szintén Árkádia-tag „*Corineus Lapizius*”, azaz Franciscus *Sebastianovich* zágrábi kanonok (1741–1799) költészetében, mégpedig abban a nagyszabású költeményben, amelyet az évszázad egyik legnagyobb kihatású alkalmi iratok tömegével üdvözölt művelődési eseményére, a nagyszombati egyetem Budára helyezésére írt 1780-ban: *Carmen ad regiae Universitatis Budensis*. . . etc.¹⁵ E költemény Zágrában és Pécsen is megjelent: *Patachich* mindkét példányt megszerezte pásztor-társától. A vers epikus-mitologikus keretbe helyezi az Olympos és a Helikon Budára települését. De a „tresolatio”-gondolat kiteljesedése a magyar nyelvű költészetben következik majd be: a legtökéletesebb formában *Berzsenyi* Dániel: Himnusz Keszthely isteneihez c. ódájában, amely a nemzeti újjászületés mítoszá-t, a Patachich-féle főnix-jelképet immár a felvilágosodás történetfilozófiájának keretébe helyezi. De térjünk vissza *Syrasius Acrotophorius*-hoz, azaz Patachich érsekhez, szintén elveszett nyomtatványt őriz számunkra az *Analecta* következő darabja: a „Palma Belliducis”.¹⁶ Ez chronostichon-sorozat, disztichonokban írva, úgy hogy mindegyik sor kiemelt betűt számjegyként összeolvasva, megkapjuk a schweidnizi csata évét, 1757-et, amikor a vers ünnepelt hőse, gr. Nádasdy Ferenc tábornok, Mária Terézia kedves hadvezére legyőzte a poroszokat. A vers igen érdekes, mert összeolvasztja az újabb keletű, árkádikus típusú pindarosi hangütést a barokk előző századból megmaradt mesterkedő gyakorlatával, a kronostichonnal. Ennek az utóbbi gyakorlatnak legnagyobb tizennyolcadik századi képviselője nálunk a piarista *Halápy* Konstantin (1698–1752). Ő igen sok anagrammát és más effajta, „kabalisztikus” verset is alkotott. *Horányi* Elek, a nagy piarista írói lexikon szerzője szerint gr. *Csáky* Imre esztergomi érsek azért kapta meg a bíbort, mert a császár fiának születésére 1716-ban saját neve alatt beadta *Halápy* egy kabalisztikus genethliakonját.¹⁷ Modernebb ízlésre mutatnak „apologus moralis”-nak nevezett állatmeséi (1747), amelyekhez talán *LaFontaine*-t is olvasta.¹⁸ E kötete végén elégiai méretekben írott verseit is közli. Köztük van egy furcsa látomás-vers: az antik görög-római alvilág válogatott borzalmakkal tarkított leírása; amelyről címben azt írja, hogy azok kedvéért közli, akik az effélében gyönyörködnek. Itt őrizte meg azonban Koricsányi Márk (1705–1752), a fiatalon elhunyt piarista rend- és költőtárs episztoláját is. Koricsányi talán az egész század legzsensialisabb latin költője. Életéről alig tudunk valamit, versei legnagyobbbrészt elvesztek. A mecenaturára épülő irodalom másik, alkotói oldalán szükségszerűen fellépő toposzra, mégpeig a támogatás híján elpusztuló kultúra toposzára az elvaduló kertre építi költeményét. A nyomorgó és betegségekkel küzdő piarista látomásában épp az ellenkezője történik, mint amit a kultúraápoló főpapok láttattak: nem a műzsák költöznek ide, hanem az ország pusztul el a műzsák hiányában. Önmagát élő holttestnek látja, az irodalomról pedig így szól:

Barbara si revoces ab origine saecula, nunquam
 Vilius, atque meo tempore, Carmen erat.
 Eloquar? an sileam? tamen id, quod sentio, dicam:
 Multis prae Latio sordida Cyprus olet.
 Nullus non Danaen rigat auro, nemo Minervam;

¹⁵ Vö. SZÖRÉNYI László, *Poésie latine entre 1770 et 1820*. Neohelicon IV. 1–2. (1976) 271–302.

¹⁶ *Analecta Poëtica* pp. 9–11.

¹⁷ Vö. FRIEDREICH Endre, *Halápy Konstantin piarista latin költő emlékezete. (1698–1752)* In, *A temesvári kegyesrendi főgimnázium értesítője*. 1902–1903. 1–55.

¹⁸ Vö. FRIEDREICH Endre, uo. 48^a.

Nam nisi sit Thais, nulla Thalia sapit.
 Si fescenninum crisparet Lesbia plectrum,
 Si tua materiem, Naso, Corinna daret:
 Stringeret illorum quis non ceu simia partum?
 Quis nollet Musae sponsulus esse meae?
 Una profana Thesis Patronos invenit; unum
 Vix Mecaenatem tota Poesis habet.
 Restat idem Latio, quod habebat Graecia fatum,
 Jam fiet pecudum sylva, quod hortus erat.¹⁹

Takács Sándor, valamint Jelenits István tanulmányaiból tudjuk, milyen keserves sorsa volt a piarista tanároknak.²⁰ De az egész vers katasztrófa-hangulata, egységes világszemlélete és a vallási vigaszt nélkülöző pesszimizmus nem magyarázható csupán életrajzi okokkal. Feltétlenül tovább kell kutatnunk a föllelhető forrásokban, ki kell adni verseit és Koricsányi műveltségéről, olvasmányairól kell többet tudnunk. Különböen érthetetlen, miért szólal meg a filozófiai „cinizmusnak” ez a hangja, félévszázaddal Csokonai Vitéz Mihály nagy költészete előtt. Az idézett elégiában sok homályos célzás van. Például egy helyen a világ romlásának példájául hozza fel, hogy Verona fölött Piacenza győzedelmeskedik. A vers végén pedig abban reménykedik, hogy egyszer majd Firenze polgára lehet ő, akit most száműzöttként Macerata alig fogad be. Itt talán az Árkádiával való elégedetlenségére céloz, mert az alapító Crescimbeni maceratai volt.²¹ Mindezt azonban csak további vizsgálatok dönthetik el. Búcsúzzunk el tőle azzal a verssel, melyet a Zaránd-megyei mezővárosban, Szent-Annán írt, halála előtt közvetlenül, féloldalára megbénelva az agyszélhűdéstől:

Fessa super fluctus, quo tollat brachia non est
 Ultima naufragii fracta tabello mei.
 Sed morieris? ait livor, nil horreo mortem
 Tutus, et in media vivere morte sciam.
 Desperato nihil, si nil speravero, vitam
 Quisque nihi mortem tollere nemo potest.²²

Halápy-tól, illetve az őt is ihlető német és lengyel barokk neolatin költészettől szakadt el a piarista költők következő nemzedéke. Ennek a nemzedéknek legkiválóbb képviselője az epigrammista *Conradi* Norbert. Megváltozott, klasszicizálódott költői eszményeit jelzi, hogy a században ő adja ki először a hazai neolatin költészet klasszikusát, *Janus Pannonius*.²³ Sajnos, az ő versei is jórészt még kéziratban vannak. A század közepén tehát már időszerűtlen a mesterkedő technopaignionok és más barokk költői játékok hagyománya. Patachich a „Palma Belliducis”-ban már csak kísérő, színező motívumnak használja. A döntő a pindaroszi típusú, ódai heroizmus; igen figyelemreméltó, hogy Faludi Ferenc (mint Szauder Máriától tudjuk, szintén Árkádia-tag) lírájában szintén egy Nádasdyra írott óda képviseli az árkádikus költészet e válfaját. Köztudott, hogy ez az ódai hangütés milyen döntő szerepet játszik majd *Berzsenyi* Dániel költészetében.²⁴ Kőzelebről megvizsgálálandónak tartom Giulio Cesare Cordara jezsuita árkádikus költő viszonyát magyar kollégáihoz. Tudjuk, hogy Faludi – aki személyes barátja volt – lefordítja egy drámáját.²⁵ Hozzá kell azonban tennünk, hogy Cordara 1750-ben kiadta

¹⁹ *Elegia X. Sive Apologia B. Marci à S. Davide*, [. . .] Die 16. Maji. Anno 1747. In, *Contantinus à Passione: Apologorum moralium libri VI Elegiarum unicus*. [. . .] Tyrnaviae. 1747. 387–388.

²⁰ Vö. TAKÁTS Sándor, *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története*. Bp. 1895.; JELENITS István, *uo*.

²¹ Vö. Antonio PIROMALLI, *L'Arcadia*. Seconda edizione. Palumbo Editore, S.a. 5. sqq.

²² I. Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, [. . .] Viennae. 1776. Pars II. 430–431.

²³ Vö. VARGA Zoltán, *Conradi Norbert Janus Pannonius-kiadása*. In, *Régi magyar tudományos diákköri kiadvány*. Bp. 1977.

²⁴ Vö. BARTA János, *Berzsenyi*. In: *Klasszikusok nyomában*. Esztétikai és irodalmi tanulmányok. Bp. 1976. 404–415.

²⁵ Vö. FALUDI Ferenc, *Caesar Aegyptus földjén* [. . .] Kiadta: GÁLOS Rezső. Győr, 1931.

Rómában a Collegium Germaniam-Hungaricum történetét: ennek a könyvnek magyar vonatkozásai még földéretlenek. Szintén közelebbi vizsgálatra várnak e költő eklogái. Carducci és Toffanin is nagyra becsülték Cordarát, aki Nivildus Aphronius nevet viselt Arcas-ként és „Ecloghe militari” című gyűjteményét latinul is kiadta. Ezek a versek szerencsésen elegyítik a pásztori és a heroikus hangot a valóságos népelet éles szemű megfigyelésével.²⁶

Visszatérve a kalocsai „Analecta poetica” vizsgálatához, *Gánóczy* Antal személyében újabb Árkádia-tagra bukkanunk. E nagyváradi kanonok neves történész és teológus volt: megírta a Szent László alapította váradi egyházmegye történetét is; és sokat vitatkozott a legnagyobb jezsuita történet-tudóssal, *Pray* Györggyel. Teológusként hatalmas könyvet tett közzé magyarul a szentségekről. „A’ szent sacramentumoknak, vagy vagyis az evangeliombéli szentségeknek magyarázása.” (Nagyvárad, 1779.) Világos, egyszerű, közérthető, mondhatni klasszicista prózát ír; úgy népies, hogy kerüli a magyar népiességbe mélyen beivódott barokk körülményeskedést; lehetetlen rajta föl nem ismerni *Faludi* próza-stiliztikájának hatását. Több más külföldi tudós társaság mellett 1779-ben választották tagjává az Arcadiának; talán *Faludi* Ferenc megüresedett helyére. Pásztorneve *Floridenus Meonius* lett. Öt évvel korábban *Metastasióból* ő készítette az első magyar fordítást, az „Izsákot”: tudjuk, ez elvesszett, vagy lappang.²⁷ *Mihalóczy* György, a nagyváradi főgimnázium igazgatóhelyettese szép latin verssel köszöntötte az újdonsült pásztort; ennek címe: *Carmen Paranympheum*.

(. . .) Iam fama per orbem

Totem multimodis celebrat Te candido linguis,
Maioremque refert Patriae, diem laetior Urbes
Personat Hungariae qui per Te, ignota peregre
Vis animi Hunnorum Latia florescere primum
Coepit in ARCADIA. Quos nunc gratamur honores?
Vidimus, et laetis cincturos tempora lauros
Rursum innecti hederis, notamque revitere frontem.²⁸

Azért idézzük ezt az alkalmi verset, mert újabb toposzt tartalmaz, amely a nemzeti líra későbbi szakaszában újabb meg újabb metamorfózisokon megy át, de már eddig is szép múltja van: ez pedig a magyar kultúra viszonya a külföldi elismeréshez. Az alapjában véve horatiusi toposzt ezerszer meg ezerszer variálták Janus Pannoniustól kezdve a magyarországi neolatin költők is, de konkrét értékét mindig az szabta meg, hogy az illető kor hogyan látta: lemaradt-e a magyar kultúra a nyugat-európai-tól, vagy tartja vele a lépést? *Mihalóczy* verse tanúskodik róla, hogy az Arcadia Akadémia beleépült ebbe a szimbólumrendszerbe: belé felvételt nyerni egy magyarnak ugyanolyan nemzeti diadal, mint Horatiusnak

„princeps Aeolium carmen ad Holo deduxisse modos.” – azaz, ha kibontjuk e kép tartalmát: a görög lírát, mint győztes hadjáratból hazatérő hadvezért, ő hajtotta végig először a Via Sacrán.

Gánóczy az *Analectában* egy hosszabb kompozícióval szerepel. Címe *Miserabile carmen*. A Kalocsára költöző *Patachich*-tól búcsúzik benne 1776-ben a megszemélyesített Bihar megye, a váradi egyház, a káptalan, a rezidencia, az iskolák. Ez utóbbiak szájába adja *Patachich* költői érdemeinek magasztalását, az Árkádia emlegetését *Gánóczy*. Érdekes, hogy az *Analecta* összeírója, *Kobbe* az eredeti címet szórendcserével „*Carmen miserabile*”-re változtatta. A tudós történész-kanonok pedig nyilván *Rogerius* középkori „*Miserabile carmen*”-jére célozott, amelyet, mint a tatárjárás elsőrendű forrását frissen is kiadta *Schwandtner* Bécsben, 1746-ban.

Az *Analectá*-ból kibontható írói kör, e kalocsai fiók-Árkádia legérdekesebb figurája az érsek mellett kétségtelenül *Jacobus Mariosa*, az olasz könyvtáros-pap, aki, miután elkészítette a több tízezres kötetes könyvtár katalógusát, visszatért Itáliába. Az *Analecta* több tucat versét őrzi: ezek között van nagyszabású ditirambustól a csipős, rögtönzött epigrammáig mindenféle. Patrónusa Árkádia-tagságát például beszéli el:

²⁶ Vö. *Die Hirtenflöte. Bukolische Dichtungen von Vergil bis Gefner*. Ed.: Harry C. SCHNUR – Rainer KÖSSLING, Leipzig, Reclam, 1978.

²⁷ Vö. ZAMBRA Alajos, *Metastasio „Poeta Cesareo” és a magyarországi iskoladráma a XVIII. század második felében*. EgyPhilK. 1919. 1–74.

²⁸ Vö. Horányi, uo. „*Gánóczy*”

Namque olim egregias, cum primum flexit ad artes
 Ingenium, velut icta silex, abstrusa refulsit.
 Ignea vis animi: teneris et protinus annis
 Ascraeos rapiens, Phaebea ex arbore, labris
 Admovit calamos; argutis excita sylvis
 Tum subito Arcadia insonuit, cantuque remugit
 Maenalus, et culti numerosa arbusta lycaei.²⁹

Külön kéziratos kötetben fennmaradt *Mariosa* pásztorjátéka is, amelyben Patachich pásztorrá választását dramatizálja antik bukolikus díszletek között. Címe: „Syrasius rure Acrotophoric donatus.” E darab léte azt látszik bizonyítani, hogy Patachichnak Kalocsán is volt színháza.³⁰

Patachich személyes indíttatású, nem hivatali alkalmakhoz kötődő verseit jórészt *Mariosa* ihlette, akivel állandóan ugratják egymást, az érsek tréfálkozik könyvtárosa iszákosságán, az olasz pap pedig főnöke közzvényére panaszkodik. Egyszer a szerelmi líra toposzkincsét teszik paródia tárgyává egy költői versenyen, ahol az érsek azt kéri *Mariosától*, hogy üljön följebb az asztalnál, *Mariosa* pedig úgy vonakodik, mint a szemérmes szűzlány, aki tisztességtelen ajánlatot kapott. De az intimitás irányába tolódott alkalmiság szülhet például epigrammát a dinnyéről vagy a mocsárszárító gát fölavatásáról is. Patachich különben nemcsak világi költő volt, az *Analecta* tartalmazza néhány megindítóan áhítatos foháskodását és védszentjeihez intézett verseit, melyeket ösztönös gyulladása egy súlyosabb szakaszában írt, mikor napestig ágyához volt szögezve. De őriz a kalocsai könyvtár egy egész kötetnyi disztichonos verset is tőle, amelyen végigmenve az egyházi naptári év ünnepein, minden napra ír egy-egy szenthez verset.³¹ A választás árulkodó: Szt. Lászlóról, akit a legnagyobb királynak nevez, ír verset; hiszen korábban váradi püspök volt s Várad Szt. László városa. Szent Istvánról viszont, aki pedig központi szerepet játszik a magyar barokk állammissziójában, nem ír. Modern beállítottsága beveszi Szalézi Szent Ferencet, és Borromei Szent Károlyt, de még vannak ellenreformációs velleitáisi is. Erről tanúskodik többek között a Győzelmes Szűz Mária-hoz (II. Ferdinánd patrónája volt a fehérhegyi csatában) írott verse. Legérdekesebb a Szent Gellérthez, Magyarország apostolához (együttal a velencei–magyar ülésszakok védőszentjéhez) írott verse, amelyben kesereg saját kora romlottsága s az igaz kereszténységtől való eltávolodása miatt s kéri az eget, hogy küldje le újra Szent Gellértet. (Meg kell jegyeznünk, hogy ezek az évek azok, amikor a katolikus hitvédelem kezdi nálunk is felvenni a harcot a felvilágosodással.)³² Az *Analecta*ban összegyűjtött epigrammák között is van sok olasz vonatkozású.

Az egyik egy újsághír nyomán keletkezett: *Corilla* költőnőt Rómában babérrel megkoszorúzták. Az érseket ez csípős összehasonlításra ingerli hajdani váradi segédkönyvtárosa, az alkoholista *Lippo* és a csapodárnak elképzelt költőnő között. Megjegyzendő, hogy ez a típus a századvégi latin epigrammában nagyon gyakori: újsághírek, napi szenzációk indítják sokszor versírásra *Zimányi* Lajos piaristát vagy *Szerdahelyi György* Alajos jezsuitát.³³ A versre indító alkalom lehet egy Montgolfiere-típusú léggömb feleresztése, egy ló meszesgödörbe zuhanása – vagy *Mariosa* elutazása. Erről *Zimányi* mellett többen írtak: az olasz abbé volt e kis irodalmi kör lelke. Beletartozott különben e költők közé a pesti egyetem szinte egész tanári kara: *Patachich* volt az egyetem főfelügyelője, s a tanárok között sok exjezsuita volt. *Mitterpacher* Lajos, a közigazdász ugyanígy szerepel itt, mint *Palma Ferenc* Károly a történetíró, aki érdekes kiadatlan latin naplójában ír a kalocsai udvarról,³⁴ vagy maga *Pray György* – hogy a többi most fel se soroljuk. *Pray* György különben fiatal korában, Trencsénben és Nagyváradon a hazai *Metastasio*-receptió úttörője volt. A szakirodalomban ismeretlen, hogy lefordította a „Giuseppe riconosciuto dai suoi fratelli” című drámát és Nagyváradon 1746-ban nagy sikerrel elő is adta.³⁵ Az

²⁹ L. *Analecta Poëtica*, pp. 41 sqq.

³⁰ L. uo.

³¹ L. Kalocsa, *Érseki Könyvtár. PATACHICH, Poemata* [. . .]

³² Vö. BRUNNER Emőd, *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*. Pannonhalmi, 1930.

³³ Vö. SZÖRÉNYI László, uo. Sopra, nella nota N°. 15.

³⁴ L. Kalocsa, *Érseki Könyvtár, Diarium* [. . .] Francisci Caroli Palmae. MS 256.

³⁵ Vö. LISCHERONG Gáspár, uo.

árkádikus költészet és költészettanok ismerete meglátszik fiatalkori, 1749-ben írott eposzán is, amely a sólymok nevelésétől, szokásairól és vadászataról szól. A költeményben megrajzolt öreg csallóközi halász a maga rusztikus, idealizált életvitelével pontról pontra megfelel az árkádikus nép-eszménynek. (Ezt az eszményt különben *Szerdahelyi* György Alajos később igen részletesen kifejtette – részben *Cordarára* támaszkodva – „Poesis narrativa” c. könyvében (Buda, 1784))³⁶ Itt a bukolikus, árkádikus költészet igen részletes elméletét adja és mint ezen eszmények mintaszerű megvalósítóját tárgyalja *Faludi* Ferenc eklogáit. Pray különben említett tankölteményében tanúbizonyságot tesz a modern pszichológia ismeretéről is, az álomról, valamint az állati és az emberi lélek különbségéről és hasonlóságáról olyasfajta nézeteket fejteget, mint *Lametrie* a két évvel korábban megjelent „L’homme machine”-ben – s *Jelenits* István feltételezése szerint – *Muratori* traktátusát is ismerhette: „Della Forza della Fantasia umana”.³⁷ (1745) Kár, hogy Pray később keves verset írt; két kiseposza, amelyek egy-egy történelmi eseményhez fűződnek a század végén barokk irányban visszafejlődő jegyeket mutat.³⁸ Érdekeseek viszont a Pannonhalmán őrzött kiadatlan epigrammái, melyekben főleg Napóleon egyiptomi hadjáratával foglalkozik.³⁹

Rövid szemlényt az idő rövidsége miatt kénytelen vagyunk lezárni. Eddig nem beszéltünk még a magyarországi latin költészet néhány kiemelkedő figurájáról, mint a *Jób* könyvét hexameterbe átíró *Lázár* János grófról, vagy a vele költői levelezésben is álló *Bajtay* Antal, piaristából lett erdélyi püspökről,⁴⁰ vagy az Olaszországban is elismert tudós jezsuita tankölteményíróról, *Molnár* Jánosról.⁴¹ Érdemes megemlíteni Révai Miklóst is, a lírikus *Faludi* felfedezőjét és propagátorát, aki ugyan elég hamar áttért a latinról a magyar nyelvű költészetre, de két latin kötetében vannak maradandó darabok, például a *Sannazaro* imitációjával készült elégia *Csanád* romjaira.⁴² A legfontosabb azonban, hogy néhány tendenciát, néhány lehetőséget, költői sors-típust és toposz-fajta mutatassunk fel ezen irdatlan nagyságú neolatín termésből, mégpedig olyanokat, amelyeket az Árkádia befolyásolt. A végére hagyjuk a legfontosabbat: a Kazinczy által is kiemelt *Hannulik* János Krizosztom nagykirályi piaristát, ahogyan Európa-szerte emlegették: a XVIII. század Horatiusát, akit *Seralbus Erimanticus* néven választottak 1782-ben az Árkádia tagjává. Róla azért nem beszélünk részletesen, mert rendelkezésünkre áll *Varga* László könyve (1938), amely már jelezte azt a hatalmas szerepet, amelyet *Hannulik* ódaköltészete játszott *Virág* Benedek és *Berzsenyi* Dániel költői nyelvének kialakításában.⁴³ Persze, vele kapcsolatban is rengeteg a tennivaló, hiszen még összes versei sincsenek kiadva. Részletesen érdemes megvizsgálni viszonyát *Metastasio*hoz és más árkádiai költőkhöz is (így a kortárs *Arcadia* „custos generalis”-ához, *Morei*-hez).⁴⁴

Például *Hannulik* lefordította 1776-ban *Metastasio* versét: „La deliziosa imperial residenza di Schönbrunn”. Azaz: *Laudes regii Vindobonensis secessus Schönbrunn, quas Abbas Petrus Metastasio Italice scripsit Anno 1776.*⁴⁵ A fordítást *Metastasio* megkapta s azt mondta róla, hogy jobb, mint az eredeti.⁴⁶ Mindenesetre más. *Hannulik* láthatóan magáévá tette a mottóként idézett *Horatius*-mondást: „Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres”. *Metastasio* költeménye arra az egyszerű retorikai fogásra épül, hogy a költő – nem bizván ihletében – vonakodik a múzsa intésének eleget tenni, aki így azután maga írja le a park és a palota csodáit. A végén megjelenik a kert királynője, maga a császárnő, s erre zendül meg újra a lant. *Hannulik* viszont azért vonakodik eleget tenni a Múzsának,

³⁶ Vö. RADNAI Rezső, *Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772–1817*. Bp. 1889.

³⁷ Vö. Lodovico Antonio MURATORI, *Dal trattato „Della forza della fantasia umana”*. In: *La filosofic morala e altri scritti etici inediti ed editi*. Ed.: Piero G. NONIS. Edizioni Paoline, Roma, 1964. 1133 sqq.

³⁸ Vö. SZÖRÉNYI László, *Pray György költészete*. (Sajtó alatt)

³⁹ I. Pannonhalmi Főkönyvtár 118. G. 18/10. Manuscripta a Cl. Pray, tom V. pp. 267–270.

⁴⁰ Joannis Com. LÁZÁR [. . .] *Opera poetica Varii argumenti*. Claudiopoli, 1765.

⁴¹ Ioan. Bapt. MOLNÁR, *Phytologicum, complexum historiam naturalem vegetabilium*. Budae, 1780. (vö. Efemeridi letterarie di Roma. Num. VI. 1781. Li 10. febraro).

⁴² Vö. DÁNIEL Edit, *Révai Miklós latin nyelvű költészete*. Bp. 1943.

⁴³ VARGA László, *Hannulik János a XVIII. század Horatiusa*. Debrecen, 1938.

⁴⁴ Vö. Giuseppe TOFFANIN, *L’Arcadia*. Saggio storico. III. Edizione, Bologna, 1958.

⁴⁵ Joannis Chrysostomi HANNULIK [. . .] *Lyriconum libri* II. M. Karolini, 1780. 6–18.

⁴⁶ Vö. J. Ch. HANNULIK [. . .] *Lyriconum liber tertius, et quartus. Ac unus epodon. M. Karolini*, 1781. 17^a

mert puszta sivatagban, téli világban, a költészettől idegen tartományban érzi magát, ahol a költőnek nincs mit keresni. S egyszerre varázsos látomásként emelkedik fel előtte a mesés palota.

Szauder József abban látta Metastasio Magyarországra gyakorolt hatásának egyik legfontosabb jótéteményét, hogy megtanította a magyar költőket – Faluditól Csokonain át Kazinczyig – az autonóm esztétikai szemléletre.⁴⁷ Ezt hangsúlyozta Sárközy Péter előadása is az egész Árkádiáról!⁴⁸ Igaz ez a megállapítás a magyarországi latin költészetre is. Hadd fejezzük be egy hivatkozással *Metastasio* magyarországi élményeire. A költő 1741 őszét és telét – a háborús készülődések s a fenyegető járvány elől elhúzódva – Csáktornyan töltötte, hajdan *Zrinyi*, most az *Althann* grófok birtokán. (*Fubini* tévesen azt hiszi, hogy Csáktornya Horvátországban van.) Ideiglenes otthonát „isola inacantatá”-nak nevezi, egy Luigi di Canaléhoz írott levelében.⁴⁹ A költészet „elvarázsolt szigete”, hogy felhasználjuk Metastasio formuláját, az Árkádia jelképvilágában éppen ez időben alakul át s készül helyét átadni a romantika kedvelt varázsszigeteinek – mint ahogyan pld. Heinz *Schleffer* kifejti. Nekünk, magyaroknak is megvan ez a varázsszigetünk, először talán Vörösmarty romantikus költészetében. S ez a Vörösmarty is – kezdetben – latinul verselt.⁵⁰

Szörényi László

⁴⁷Vö. SZAUDER József, *Metastasion in Ungheria*. In: *Studi in onore di Natalino Sapegno*. vol. III. Roma, Bulzoni, 1977. 309–334.

⁴⁸SÁRKÖZY Péter, *A XVIII. századi olasz költészet alakulása az Árkádiától a preromantikáig*. FilK 1977. 65–76.

⁴⁹Pietro METASTASIO, *Opere*. A cura di Mario FUBINI Ricciardi, Milano–Napoli. 615. sqq.

⁵⁰L. VÖRÖSMARTY Mihály. *Kisebb költemények*. I. Ed.: Károly HORVÁTH. Bp. 1960.

Kocziszkó Éva

JANUS PANNONIUS: AD ANIMAM SUAM

Janus Pannonius *Ad animam suam* című elégiáját többféleképpen olvashatjuk. Olvashatjuk szokványos humanista panaszversként, vagyis olyan alkalmi elégiaként, amilyenből több tucatot találhatunk bármilyen humanista költőantológiában: a költő lábfejását, betegségét, sanyarú sorsát stb. panasolja el fiktív közönségének. Ebben az esetben csak a költemény szónoki beszédet imitáló szerkezetére, a versdiológusnak a hagyományos latin retorikus költészet stilizációs elveit követő megformáltságára figyelni, (s így a panasz egyetemes létértelmezéssé tágításában legfeljebb humanista hiperbolát látnánk). Nem kevesebb joggal választhatnánk kiindulásul az ellenkező pólust: a vers filozófiai tanköltemény – döntően elbeszélő-leíró jellegű. Személyessége így a lírai exemplum vagy lírai allegória szerepét töltené be. Tekinthetjük továbbá a verset modern elégiának, amelyben a lírai én az egyéni lét beteljesületlenségén érzett fájdalmát általánosítja az emberi létezés alapvető diszharmonikusságának költői látomásává. És így tovább.

E néhány lehetséges olvasat felsorolása is azt igazolja, hogy Janus Pannonius e kései alkotása meglehetősen összetett, bonyolult költemény, – és ebben különbözik mind a magyar költő, mind európai humanista kortársai alkotásainak döntő többségétől. Tárgyválasztásunkat ez mégis csak annyiban indokolja, amennyiben mindaz, amit a versről mondhatunk – poétikai újszerűsége, Janus legértényesebb költői létértelmezése stb. – hozzájárulhat a XV. századi humanizmus, ill. a humanista poézis státusának, határainak újabb szempontú megvilágításához.

E határokról jelen tanulmány első részében már részletesen írtunk. Bizonyosodott, hogy a humanista költészet átlagtípusát olyan költemények alkotják, amelyeknek csak struktúrájuk és funkciójuk van. E költeményszövegek *idézetek költőileg nem jelentésszervező* módon történő összerakásaként, verssé szervezéseként jöttek létre, amelyekben a költőileg (tehát például képi-motivikus, metaforikus szinten) egységes jelentésstruktúra helyett a szöveg egységét a mű funkciója biztosítja. Janus Pannonius költői életművében *jelentős kortársaihoz* (Pontanóhoz, Sannazaróhoz, Polizianohoz) hasonlóan e költészet típus fokozatos átalakulását figyelhetjük meg; kései elégiáinak egy kis csoportjában Janus már több költői tradíció poétikai alapelveinek egyesítésére törekszik, a humanista versírás tudós-filológus antikizálását allegorézissal, didaktikus példázatszerű költői ábrázolással, a szerepmonológ-forma átvételével stb. egyesíti, s ezzel egy új típusú költészet, az *antikizáló neolatin tárgyias költészet* kelet-európai létrehozójává válik. Minden bizonnyal legszebb és legösszetettebb verse, a saját lelkéhez szóló beszéde a legalkalmasabb arra, hogy e költészet típusot jellemezzük, továbbá ennek kapcsán újra feleleveníthessünk olyan alapkérdéseket, mint a latin nyelvű költészet kontinuitásának problémája, középkor és kora-reneszánsz viszonya, a janusi humanizmus keresztény és pogány vonatkozásai.

AD ANIMAM SUAM

- 1 Mens, quae lactiferi niveo de limite circi,
- 2 Fluxisti has nostri corporis latebras,
- 3 Nil querimur de te, tantum probitate refulges,
- 4 Tam vegeto polles nobilis ingenio.
- 5 Nec te, dum porta cancri egrederere calentis,
- 6 Lethaeae nimium proluit humor aquae.

7 Mystica qua rapidum tangit Cratera Leonem
8 Unde levis vestrum ducit iter.
9 Hinc tibi Saturnus rationem, Iuppiter actum,
10 Mars animos, sensum Phoebus habere dedit.
11 Affectus Erycina pios, Cyllenius artes,
12 Augendi corpus Cynthia vim tribuit.
13 Cynthia, quae mortis tenet et confinia vitae,
14 Cynthia sidereo, subdita terra polo.
15 Carnea prae coelo sed tibi testa placebat,
16 Hac melior certe testa legenda fui.
17 Nec me staturae, vel formae poenitet huius,
18 Sat statura modi, forma decoris habet.
19 Poenitet infirmos teneri quod corporis artus,
20 Molle promethea, texuit arte lutum.
21 Nam mala temperies dicordibus insita membris,
22 Diversis, causas dat sine fine, malis.
23 Continua ex udo manat pituita cerebro,
24 Lumina, nescio quo, saepe fluore madent.
25 Effervent renes, et multo sanguine abundat,
26 Sub stomacho calidum frigidiorie iecur.
27 An te forte ideo gracilis compago juvabat.
28 Ut saperes, tenui carcere clausa magis?
29 Sed quid in aegroto sapientia pectore prodest?
30 Non ego cum morbo Pittacus esse velim.
31 Nec molem Atlantis cupio, roburve Milonis,
32 Sim licet exilis, dummodo sospes agam.
33 Aut igitur commissa diu bene membra foveto,
34 Aut deserta, cito rursus in astra redi.
35 Verum ubi millenos purgata peregeris annos,
36 Immemoris fugito pocula tarda lacus.
37 Tristia ne reddant te oblivia curis,
38 Neu subeas iterum vincula reposta semel.
39 Quidsi te cogent immitia fata reverti,
40 Quidlibet esto magis, quam miseradus homo.
41 Tu vel apis cultos, lege dulcissima mella, per hortos,
42 Vel leve flumineus, concine carmen olor.
43 Vel silvi vel pelagove late; memor omnibus horis,
44 Humana e duris corpora nata petris.

1 Ó, lélek, fényed lecsorogva a tiszta Tejútól,
2 Testem tompa, sötét mélyeiben lakozik.
3 Nincs panaszom rád, fénylik benned a hű derekasság,
4 Annyira tündöklök rajtad a büszke derű.
5 Úgy léptél ki a Rák izzó kapuján: feledésbe
6 Nem merített sohasem téged a Léthe folyó.
7 Ahol a Serleg, a rejtelmes, meg a gyors, vad Oroszlán
8 Egymást érintik, onnan ívelt le utad.
9 Észte a Saturnus adott, Jupiter meg erélyt cselekedni,
10 Bátorságot a Mars, ízlést Phoebus adott.
11 Vénusz a jóérezést, a művészetet adta a Mercur,
12 Cynthia osztott rád felnövekedni erőt.

13 Cynthia áll a halál meg az élet mesgyehatárán,
 14 Földünknek törvényt mennyei Cynthia szab.
 15 És ha neked – mennynél inkább – csak a hús meg a csont kell,
 16 Volt bizonyára különb por-gúnya, mint az enyém.
 17 Nincs kifogásom alakja, egész ábrázata ellen:
 18 Éppen elég magas, és külseje kellemetes.
 19 Csak az a baj, hogy a test oly gyöngye, a tagjai véznák,
 20 Túl puha mesteri kéz gyúrta lazára sarát.
 21 Lázakat oltva a rosszul fércélt ízületekbe,
 22 S gyúlnak a szüntelenül váltakozó nyavalyák.
 23 Örökös nátha csöpög, leszivárog nedves agyamból,
 24 Két hurutus szememen árad a vaksi folyás.
 25 Forr a vesém, gyomrom megdermed, s közben alatta,
 26 Gyulladt májamból gőzöl agyamba a vér.
 27 Vagy csak ezért bujtál e törékeny burkolatodba,
 28 Tudtad: gyöngye a zár, melynek foglya leszel?
 29 Csakhogy a bölcsesség mire jó, ha lakása göthös mell?
 30 Inkább bölcs se vagyok, csak nyavalyás ne legyek.
 31 Atlas teste sem kell, se Milo erejét nem irigylem:
 32 Nem baj, a test ha sovány, csak ne legyen beteges.
 33 Jobbá nem teheted, hagyd árva-magára e testet,
 34 S szállj ki belőle, suhanj, vissza a csillagokig.
 35 S míg odafönn ezer éveken át tisztulni igyekszel,
 36 Messze kerüld, ha bolyongsz, a feledés folyamát.
 37 Bús feledékenység ne merítsen a hajdani gondba,
 38 Rég levetett béklyót újra magadra ne végy.
 39 És ha mostoha végzet űz ide vissza a földre,
 40 Csak nyomorult ember, csak ez sose légy.
 41 Inkább méh, aki jószagú mézet gyűjthet a réten,
 42 Hattyú légy, ki dalát zengeti néma tavon.
 43 Tengeren, erdőkben rejtőzz, csak tudjad, örökké,
 44 Sziklából született hajdan az emberi test.

(Vas István fordítása)

1. Megszólító és megszólított. Mitologizált dialógus.

1.1 Megszólító, megszólított, címzett

A költemény szövege felváltva használ első és második személyt: a fiktív beszélő váltakozva szól magához és egy megszólított másikhoz, akit a felütésben rögtön pontosan megnevez: „*Mens, quae...*” E megszólítást az teszi meglepetésszerűvé, különössé, hogy a cím tanúsága szerint a vers máshoz szól, s nem az első sor megszólítottjához: *Ad animam suam*. S ha az olvasó először talán gyanakodhatna pontatlan vagy inautentikus címadásra, a szembetűnő egymásutánosság, s az egész költemény filozófiai hagyományon alapuló, nem szinonimikus nyelvezete mindinkább arról győzi meg, hogy az eltérés szándékos: címzett és megszólított szándékoltan nem azonos egymással.

E különbségtételt azután a vers neoplatonikus szemléletű, mitologizált én-felfogását követve lényegesnek kell tekintenünk. A versszöveg szóhasználata (az *ánima* szó egyébként csak a címben szerepel) nagyjából megegyezik e szavak neoplatonikus értelmével. A *mens* az ész, az intellektus, a lélek legfőbb, isteni része. (Megfelel Plotinosz *nous*-ának, Macrobius, M. Ficino *mens*-ének.) Az elégia egész gondolatmenetéből következik, hogy a versbeszéd megszólítottja csak ő lehet. csak neki hangozhat el a földi létből elvágyódó én szomorú tanácsa: „*aut deserta, cito rursus in astra, red'*”. Hiszen e versvilágban egyetlen transzcendencia létezik a *mens* túlvilága, a csillagok közti égi haza, s ez semmiképpen sem azonos a keresztény túlvilággal. A lélekvándorlás motívuma éppúgy, mint a *mens* és

az emberi tulajdonok szétválasztása (9–12.) pogány elképzelésre utal. A *mens* égi hazája a *mens mundana* világa, ahová a személytelen és halhatatlan isteni intellektus tér meg. Ez a *halhatatlanság* – ismételjük Marsilio Ficino megkülönböztetését¹ – *személytelen és eleve lévő, az én, az individuum* viszont eschatologikus értelemben *elnyerheti az örök életet* – ez utóbbinak viszont a versben semmi nyoma. A beszéd tehát egyedül ahhoz szólhat, aki számára van másik világ, aki kiválásával, visszatéréssel helyreállíthatja a megbomlott harmóniát (Ez a vers tárgya).

De hát kicsoda akkor az *anima*, a címzett s mi szükség van a megkülönböztetésre? A költemény metafizikus, elvonatkoztató létertelmezés, versbeszéde az énen belüli diszharmóniának megjelenítése. a kívülről láttatott ész és test, valamint a beszélő első személy antitetikus leírásainak dialogikus együttése. létösszegzés. Úgy véljük, a címadás erre vonatkozik, s így teljesen indokolt. Az *anima* összefoglaló értelmű: nem az ész és nem a test, hanem „test” és „ész” összekapcsolója, a *mitologizált párbeszéd* egyesítője. „*Est autem homo anima rationalis, mentis parceps, Corpore utens*”.² Végző soron talán azonos azzal, aki a versben én-t mond.

Non ego cum morbo Pittacus esse velim. 30
Nec molem Atlantis cupio, roburve Milonis,
Sim licet exilis, dummodo sospes agam.

A beszélő tehát szintén nem a *test* („carnea testa; „corpus” stb.) és nem a *mens*, hanem mindkettő birtokosa, mindkettőjük összekötője. Ha ez a feltevés igaz, úgy címzett és beszélő végül is azonos: a lélek mond ki itt ítéletet az emberi létezésről saját intellektusával és testével folytatott egyoldalú, számvetésszerű beszédében, *önmagának*. A tanács a *mens*-nek szól, a meggyőződés is rá irányul, a keserű tapasztalat viszont az éné. (Persze ez is, mint minden én-mitológia, viszonylagos.) A „címzett” terminus másik jelentését, tehát a versbe kódolt versbefogadó problémáját most még nem vesszük figyelembe, – ehhez előbb értelmeznünk kell a verset.

1.2 Mitologizált belső beszéd

A költemény három szereplős beszéd: menetét a szereplők különböző viszonyai formálják. A beszélő (aki talán az én, az „anima”) először (1–16. sor) a *mens*-hez szól a *mens*-ről. Beszélő és megszólított távolságát az ódai hangvétel és a személyes vonatkozások használata egyaránt jelzi.

¹A *mens* személyessége, ill. személytelensége tekintetében Marsilio Ficino mindvégig ellentmondásosan nyilatkozott. Ám ha helyenként hajlott is arra, hogy személyesnek tekintse, rendszerbe soha sem tudta integrálni ezt a gondolatot. A neoplatonikus hagyomány – úgy tűnik – inkább a lélek személytelenségét, individualitás mentességét állította. Magyariné Techert Margit – a korabeli szakirodalommal egybehangzóan – úgy véli, hogy Plotinosznál az egyedi lelkek *részei* a világléleknek, melytől csak kvantitatíve különböznek. Zellert idézve: „Az egyéni lelkek Plotinosnál csak az általános lélek hatásait, azaz az egyetlen egy életnek – amely a mindenségben végigömlik különböző megnyilvánulási formáit jelentik”. Vagy Heinemann szerint „Hogyan is kell Plotinosnál a léleknek (világlélek) a lelkekhez (egyéni lelkek) való viszonyát elképzelnünk? Annyi bizonyos, hogy a lélek (világlélek) Plotinosnál annyira mindenütt jelenvaló, hogy emiatt a lelkek sokasága (egyéni lelkek) alig elgondolható. A rész, az egyén beleolvad az egészbe, a végtelenbe. Ilyenformán persze csak egy ember van, sok különböző arculattal, csak egy egyéniség, sokféle megjelenési formában. Alapjába véve tehát nincsenek Plotinosnál egyéni lelkek, ha a bölcselő mindjárt meg is különbözteti őket a világlélektől abból a szempontból, hogy az egyéni lelkek időben léteznek. . .” (MAGYARI ZOLTÁNNÉ TECHERT Margit, *A hellén újplatonizmus története*, Bp. 1934. 152., továbbá vö. még: 120, 145–153.) – Macrobiusnál azt olvashatjuk, hogy a lebukó lelkek individualizációja egyedül a testbe költözéssel történik meg. (MACROBIUS, *Commentaria in Somnium Scipionis*, 1. 12. 1. és 1. 21. 34., továbbá: M. SCHEDLER, *Die Philosophie des Macrobius*, Münster, 1916. 34.) A halhatatlanság és örök élet megkülönböztetése viszont nem érinti az előbbi kérdést, Marsilio Ficino szerint a lélek halhatatlan, eleve, mint önálló létező, önálló szubsztancia. Az örök élet viszont – értelmezi Ficinót Kristeller – „mint konkrét egzisztencia annak a beteljesülése, amit az ember földi léte során a kontempláció révén elérni kíván, és csak tökéletlenül tud megvalósítani.” (Paul Oskar KRISTELLER, *Die Philosophie des Marsilio Ficino*, Frankfurt/Main, 1972. 343.)

²Idézi E. PANOFKY, *Studies in Iconology*, New York, 1962. 137.

„Mens, quae...”, „Nec te...”, – „fluxisti has nostri corporis latebras”, „Nil querimur de te...”. A beszélő többször először talán a patetikus, ódai hangnemmél magyaráznánk, de nem kevésbé lehetséges a lírai nézőpont többször feltételeznünk, hiszen ez a többes rögtön megszűnik, míhelyt a beszélő figyelmét a test felé fordítja: „nec me... poenitet...”. Ez a beszédhelyzet- és szemléletváltás a 17. sortól kezdődik: a beszélő szól itt önmagához, a testről. A test – a *mens*-hez hasonlóan – önálló létezőként jelenítődik meg: ismét semmi sem utal megjelenítő és megjelenített azonosságára, egyetlen birtokos névmás sincs a szövegben, a leírás tárgyilagos, tárgyszerű. A 27–29. sor két retorikai kérdés ismét a *mens*-hez szól: „An te forte ideo gracilis compago iuvat, / Ut sapieres, tenui carcere clausa magis? / Sed quid in aegroto sapientia pectore prodest?” A hangnem számonkérő, panaszos, mindazokat az ellentéteket magában hordja, amely a két leírás között feszül: lélek és test minden – korábban kifejtett diszharmonikus össze-nem-egyeztését. A válasz hangneme is ugyanez, csak a feszültség oldódik föl elégikusságban: a beszélő első és egyetlen első személyű közvetlen megszólalásában „Non ego cum morbo Pittacus esse velim. / Nec molem Atlantis cupio, roburve Milonis, / Sim licet exilis, dummodo sospes agam.” Ezután (a 33. sortól) a hátramaradó rész már egyetlen nagy egységet képez – amely a vers hármas tagolásából következően szimmetriapárja az első résznek: a lírai beszélő ismét a *mens*-hez fordul, s ha korábban származását, leszállását beszélte el, most a jövődőről, a visszatérés(ek)ről szól. A megbomlott harmónia e szimmetriával mégsem áll végleg helyre: a lírai beszélő – beszédének antinómiáit, feszültségét nem feledve – végső szentenciaként, „útravalóul” is csak legkeserűbb tapasztalatát foglalhatja össze: „memor omnibus horis, humana e duris corpora nata petris.”

Ezt a dialogikus beszédmenetet egyrészt joggal hasonlíthatnánk a szónoki beszéd felépítéséhez – dinamikus antitetikus logikája és valóban *genus deliberativum*-szerű szerkezete alapján. Abban viszont, hogy belső párbeszéd, a beszéd tere az én belső tere, meglehetősen különbözik az antik latin *retorikus* költészet hagyományától. Miklós Pál elemzésében egyenesen önmegszólításról beszél.³ Noha magunk is (jobb híján) néha *lélek*nek fordítottuk a *mens*-t, s a beszélőt úgyszólván (anima?), továbbá szoltunk címzett és beszélő lehetséges rejtett azonosságáról, előbbi leírásunk mégis alapvetően ellentmond ennek az elképzelésnek. Úgy véljük, ez a dialogikusság sokkal inkább az önmegszólítás előzményének tekintett formák valamelyikével rokonítható. Németh G. Béla⁴ három ilyen, az önmegszólításhoz hasonló, de mégis más én-tudaton, én-felfogáson alapuló formát nevez meg: Az első típus Platónnak azon a gondolatán alapul, miszerint az ember a saját lelkével folytatott párbeszédben ismerheti fel leginkább az igazságot; a másik típusba a középkori dialógusköltészet egyik változata, a test és lélek beszélgetése tartozik; a harmadik pedig a primitív materialista szemléleten alapuló vita-költészet, amely a lélek zavarát a test részének egymással folytatott vitájaként fogja föl.

Az *Ad animam suam* közülük a másodikhoz, tehát a test és lélek beszélgetésének középkori műfajához áll a legközelebb. Elsősorban líraibb darabjaihoz, amelyek hasonlóképpen nem epikus dialógusok, (hanem inkább a bűnbánati lírához („Busslyrik”) közelítenek): test és lélek konfliktusát egyetlen beszélő panaszában formálják meg. Így például Hildebert de Lavardin disztichonban írt *Planctus animae*-jában (Analecta Hymnica 50. 420) a lélek önmaga és a test bűnösségét panasolja el a *spiritus*-nak. (Sőt, a két vers közötti analógiát még tovább is részletezhetnénk: például a *planctus* is a lélek elvágyódásának kifejezésével zárul.) Pierre de Blois *Cantilena de lucta carnis et spiritus* c. verse szintén oly módon dialogikus, hogy benne a beszélő én, a *caro* és a *spiritus* „szerepei” különülnek el. Azt talán fölösleges hangsúlyoznunk, hogy mennyi mindenben különbözik ezektől a janusi elégia. Hogy csak a legfontosabbat említsük: nem moralizáló költemény. Közös viszont bennük az ember dualista (test-lélek, illetve az „összekötőt” is megnevezve: test-lélek-szellem) felfogása, amelynek adekvát formája mindig a mítosz: az én konstituensei önálló entitásokká válnak, saját eredet- és léttörténetük van. Janus Pannonius ebben csak ott tér el középkori költőtársaitól, hogy a hagyományos keresztény helyett neoplatonikus mitológiai nyelvet használ (nagy részét a *macrobiusi* szóhasználatot és frazeológiát véve át). Ez természetesen a versek világszemléletében jelentékeny eltérést jelent, műfaji tekintetben viszont nem fedi el a középkori mintához való kapcsolódást. Az elégia alapvető ellentétének kibontakozása is e *vershagyomány* szerint történik. Lélek (*mens*) és test (*carnea*)

³ MIKLÓS Pál, *Janus Pannonius egy verséről*, in: *Janus Pannonius*, Tanulmányok, Bp. 1975. 486.

⁴ NÉMETH G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról*, in: *Mű és személyiség*, Bp. 1969.

testa) metafizikai ellentéte, feloldhatatlan diszharmoniója – az egyik fény- és tűz karaktere, halhatatlan isteni eredete, a másik agyag, sár (*carnea testa, molle lutum*), börtön (*carcer*), koporsó stb. volta e műfaj visszatérő toposzrendszer, dinamikus ellentétező, szentenciás zárlatban végződő szembeállításuk pedig szerkezeti alapsajátság.

Janus költeményének e műfaji konnotációját valószínűsíti az is, hogy, úgy tűnik, egyedülálló alkotás: a korabeli nevesebb olasz humanista költők versei között nem találtunk egyetlen hasonló művet sem. Az a jól elkülöníthető verscsoport, amelyet az *Ad se ipsum* című (vagy nem e címet viselő, de e címmel fémjelezhető) versek alkotnak, gyökeresen eltér az *Ad animam suam*-tól. Giovannantonio Campano egyik *Ad se ipsum* (XXVII);⁵ című verse például a hagyományos bűnbánati költsézet önmegszólító formájában íródott. (Németh G. Béla említett felosztásában ez az első típushoz volna sorolható.) A második személy használat a költői hagyományban a korai középkortól kezdve öröklődik. Ezt talán a lelkiismeret én-megosztó szerepének (inkább intuitív, mint tudatos) felismerésével magyarázhatnánk. Annyi azonban bizonyos, hogy a műfaj szükségszerű én-eltávolító, én-megítelő, önfelszólító karaktere inkább a második személyű formát kívánja meg. Az *Ad se ipsum*-versek másik csoportja versünktől méginkább eltér. Campano másik e címet viselő műve, Giovanni Pontano két verse stb. amolyan *lusus poetici*, játékos retorika: a költő lebeszéli magát szerelmes versek írásáról, hiszen mennyivel méltóságosabb dolog „nagy” műveket, hőskölteményeket írni! Vagy: azt tanácsolja magának: mondjon le szerelméről, mert X. kissasszony sokkal csinosabb stb. Ebben az önmegszólításban nyilvánvalóan a szónoki beszéd parodisztikus, humoros-ironikus „bensőséggé” tételéről van szó.

További közvetett bizonyíték lehet az is, hogy Janus kései elégiái közül nemcsak a saját lelkéhez szóló beszédben érezzük a középkori költsézet hatását. Az *Abiens valere* . . . az *Ad Somnum* refrénes vers, a *De imundatione*-ban a profétikus jóslat ótestamentumi hangvételű, több versében keresztény toposzt használ („Sanctissima virgo”, „spinas ut inter lilium” stb.), allegorikus költeményeit (*De amygdalo in Pannonia nata, De arbore nimium foecunda*) pedig az allegóriának versszerkezeti elvként történő alkalmazása a középkori allegorikus költsézethez közelíti. Az *Ad animam suam* azonban mint mitologizáltan párbeszédessített soliloquium a középkori poétikának mindezeknél lényegesebb strukturális komponensét használja föl: a dialógusköltsézet ugyan már didaktikus jellegénél fogva is rokona a tárgyias költsézetnek, ám a megformálás iránya éppen ellentétes: a vallomás felől tart az általános érvényűség, a soliloquium felől a retorikai beszéd felé. (Tehát szimbólumalkotó.) Ezzel szemben Janus fent említett kései elégiái, mint a korabeli tárgyias költsézet reprezentatív alkotásai éppen fordítottan járnak el a szónoki beszédszerűségtől, a tiszta funkcionalitástól („itt és most” jellegtől) vonatkoztatnak el a didaxis, a példa, az ellegorézis révén a személytelen tárgyiaság irányába, amely viszont mint feladó és címzett kontaktusának alapja a befogadásban egyediessülhet, bensőségesülhet. (Tehát allegorizálók.) Az *Ad animam suam*ban kettős poétikájából következően így mindkét irány jelen van. Egyrészt a személyes lét végső konzekvenciáit összegező belső mitologizálódik az emberi lét szimbólumává, másrészt viszont a humanista retorikai hagyomány elevenségéből következően a vers centrumában mégis csak az itt és most panasa áll, amelynek címzettje éppannyira egy retorikus Te, mint a *mens*, a megszólítás mindig a belső dialógus keretét feszítő kiszólás határára mozog. (Különösen észrevehető ez az utolsó sor szentenciájában, amely mitikusan szervesen kapcsolódása miatt méginkább érezhetően kifelé, a *vershelyezeten kívülre* irányul.) A középkori dialógusköltsézet áthasonított poétikája tehát beilleszkedik Janus poétikai törekvéseinek rendszerébe.⁶

⁵ Az említett versek a *Poeti latini del Quattrocento* c. antológiában találhatók.

⁶ A Burckhardt nyomán kibontakozó merev szétválasztást az újabb szakirodalom egyre inkább cáfolja. Az eszmetörténet vonatkozásában ha az olyan szélsőséges álláspontokról el is tekintünk, mint Toffaninó, aki egyenesen katolikus reneszánszról beszél, – például Douglas Bush vagy Kristeller egyaránt a középkori hagyományok továbbélését igyekezik kimutatni a reneszánsz filozófiában. Az előbbi szerint a humanizmus szellemi örököse a tomizmusnak, az utóbbi szerint pedig – és ez további gondolatmenetünk megtámogatása tekintetében sem mellékes – a reneszánsz neoplatonizmus ugyan antik forrásokból táplálkozik, de folytatója is a középkori neoplatonikus hagyománynak. Különbségük elsősorban abban áll, hogy a XII. századi újplatonisták erősebben kapcsolódtak a teológiához, míg a humanisták inkább a természettudományokhoz és a művészetekhez vonzódtak. A neoplatonikus hagyomány kontinuitását *Klibansky* is megerősíti: „First, the prevailing theory of a definite break between medieval and Renaissance Platonism which has dominated the history of philosophy cannot be maintained on closer inspection of the facts. The emphasis laid by humanists and adherents of the new

1.3 A dialógusköltészet a XV. században

A humanista és a középkori költészet merev szétválasztásához szokott olvasó joggal kérdezheti: hogyan lehetséges, hogy a minta-humanista Janus Pannonius éppen ehhez, az átlagos humanista költészettől annyira távoli műfajhoz nyúlt vissza? A műfaji konnotációnak a versben fellelhető immanens poétikai bizonyítékait elősoroltuk. A firenzei neoplatonikus akadémia kitűnő ismerője, Oskar Kristeller azonban külső érveket is szolgáltat számunkra: állítása szerint a középkori dialógusköltészet Marsilio Ficino körében különös népszerűségnek örvendett.⁷ Az akarat és az intellektus, a szeretet és a megismerés költői összehasonlítása, vitája a mester kedvenc témái közé tartozott. Sokkal inkább azon kellene tehát csodálkoznunk, hogy Janus Pannonius elégiája az egyetlen általunk ismert neoplatonizált dialógusvers. Talán nem túlzás ebben az újításban: versformálása eredetiségében (a nem tankölteményzerű, nem is moralizáló-didaktikus, hanem elégikusan létösszegző formában) a magyar költő zsenialitását látunk.

A sokkal távolabbi és önmagukban bizonyára kétséges közvetett bizonyítékok közül csak egyet említünk: A *Planctus animae* szerzője, Hildebert de Lavardin a XV. században Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendett, olyannyira, hogy Róma-versének egy XVI. századi töredékes magyar fordítása is ránk maradt.⁸ Bizonyos, Janusnak ismernie kellett Hildebertust.

2. Neoplatonikus mitológia

Vizsgált költeményünk – témájában – hasonlít Janus csaknem összes kései elégiájához. Közös bennük a szenvedésnek, a betegségnek az emberi életből kiemelő, pars pro toto-ként elvonatkoztató, szimbolikus ábrázolása, s ezáltal az életnek olyan negatív értékhangsúlyos megjelenítése, amellyel szemben a lírai én pozitívumként csak a feloldás, az enyhület reményét, illetve egy teljesebb másik lét iránti vágyát állíthatja. A költői megformálás tekintetében mégis nagy a különbség. A *Blasio militanti Janus febricitans*, az *Ad Somnum*, a *De se aegrotante in castris* vagy akár az eszmeileg leginkább

learning on the differences which distinguish them from the scholars of former times, and also the real difference in style of their writings, have obscured the links which connect them. We have mentioned the undeniable connection of *Nicholas of Cusa*, who was by his contemporaries considered the Platonist par excellence, with *Thierry of Chartres*, the re-born Plato of the twelfth century, and his school. Similarly, *Pico della Mirandola*, for whom the Greek sources were available, is profoundly indebted the medieval master Henry of Ghent, and sees in the Arab Avicenna an exponent Platonic philosophy. Even more significant is the testimony of the leading member of the Florentin Academy, Marsilio Ficino. From his own account we know, – a fact which has been strangely overlooked by his biographers – that early in his career Marsilio made use of ‚conscius’ and later of ‚Policrates’ in which we recognize two works of the school of Chartres, William of Conches Commentary on the *Timaeus*, and ‚John of Salisbury’ s *Policraticus*.” Ezután Klibansky idézi M. Ficino egyik levelét, amelyben saját maga is határozottan állítja a neoplatonikus hagyomány folytonosságát. (Hivatkozik többek közt Boethiusra, Macrobiusra, Avicebron *De fonte vitae-jére*, Alfarabiusra, a ghenti Henricusra stb.) (P. O. KRISTELLER, *Humanismus und Renaissance I–II*, München, 1974. I, 127 körül, továbbá 143.; KLIBANSKY, *The Continuity of the Platonic Tradition during the Middle Ages*, 43.)

A neolatín költészet vonatkozásában hasonlóképpen tarthatatlan az egyoldalú szétválasztás. Burckhardt, Ellinger, IJsewijn e koncepciójával szemben (*Die Kultur der Renaissance in Italien*, Leipzig, 1928.; *Die Geschichte der neulateinischen Lyrik Deutschlands*, Berlin–Leipzig, 1929; *A latin költészet Janus Pannonius korában*, In: *Janus Pannonius, Tanulmányok*, Bp. 1975.) E. R. Curtius a retorikai hagyomány és a toposzok szintjén állít a két korszak között kontinuitást, Worstbrock pedig a retorikai versépítés módjait látja igen hasonlóknak a középkori és humanista poézisban. (CURTIUS, *Europäische Kultur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948.; WORSTBROCK, *Rhetorische Formtypen der mittelalterlichen Lyrik*, Deutsche Vierteljahrschrift 1975/1.)

⁷Kristeller szerint a vitairodalom minden formája nagyon népszerű volt a firenzei akadémia körében. A platóni dialógusok mellett a középkori Streitgedicht hagyományát is felújítják. (KRISTELLER, *Humanismus und Renaissance*, II, 67–71.)

⁸Ezért az adatért Szörényi Lászlónak tartozom köszönettel.

hasznoló *Conquestio* mind megtartja az ábrázolásban a konkrét életeseményyszerűséget, tehát bennük az egyéni élethelyzet, a biografikusnak láttatott történet stilizálódik élethelehetőségek kontrasztjává (például a Balázshoz címzettben), vagy általánosítódik az ősidők boldogságához képest megromlott emberi lét példájává (*De se aegrotante*...) stb. Persze ez nem szubjektív líra, „élményköltészet”.⁹ A költői megjelenítés fő feladata itt is a személyes történet *költői témává* alakítása, tehát olyan stilizálása, amely korábban megverselt élethelyzetekhez *hasznalóvá* teszi, (ez a mitológiai vagy történeti példa, hasonlat vagy metonimikus utalás szerepe) – valamint (a szintaxis síkján)¹⁰ a költői beszédnek hagyományos költői kifejezések, öröklött szókapcsolatok újrendezett sorában történő kibontakoztatása. Az *Ad animam suam* azonban nemcsak e tradicionalizmus értelmében személytelen vers. Janus itt életművében először és utoljára – kísérletet tesz arra, hogy az emberi létezésről végső, filozófiailag érvényes értelmezést és értékítéletet adjon. S ennek formája már nem lehet a biografikus cseménynek mitológiai utalással, exemplummal történő általánosítása, hanem csak a megjelenített *eleven mítosz*: az emberi egzisztencia antik-neoplatonikus mitológemája.

Az első 16 sor a lélek (mens) eredetét, és alászállását, a testbe költözésig vezető útját beszéli el. A második rész (17–32) a földi lét „története”, majd a záró, harmadik versrész a visszatérés(ek)e)t vetíti előre, és az út tanulságát összegezi. A három részből az első a neoplatonizmus asztrológiai lélek-mítosza, a mikro- és makrokozmosz analógiájának gondolata köré szerveződik; a második a földi létet hagyományosan, (a keresztény és neoplatonikus gondolkodásban egyaránt létjogosult anyag, sár, cserép stb.) toposzszerűen, valamint az antik orvostudomány metafizikai filozófiai igényű *négy elem*-tanának szimbolikájával jeleníti meg; a harmadik pedig inkább metafizikai és *létfilozófiai* jellegű: a világ harmonikusságának és diszharmonikusságának, a létezés szabadságának és környörtelen felsőbb hatalmaktól („immitia fata”) irányítottságának, valamint a végtelen ciklikusság lehetséges perspektívájának kérdéseit veti fel.

Huszi József Janus-monográfiájában¹¹ saját maga helyesbítette korábbi tévedését: a vers kezdő része nem horoszkóp, hanem a lélek (tehát minden lélek) földre ívelő útjának, a hagyományos neoplatonikus elképzeléshez hű elbeszélése. Ebben Janus Macrobius művét, a *Commentaria in Somnium Scipionis*-t követi. Úgy véljük, a vers későbbi interpretátora (Miklós Pál) sem Huszi tévedésének karakterisztikus voltát, sem felfedezésének jelentékenységét nem vette eléggé figyelembe. Az előbbi például figyelmeztetésül szolgálhatott volna: a mítikus léttörténet nem a személyes vonatkozásokat, hanem éppen az általános helyezi előtérbe. A mű tanulmányozása pedig rögtön meggyőzi olvasóját: Janus *eszmet-filozófiai és nyelvi tekintetben egyaránt* forrásának tekintette Macrobiust, akinek műve így (bizonyos mértékben) kulcsot is ad az elégiához. (Egyelőre csak e „kulcsok”, művelődéstörténeti, történeti poétikai adatok elsorolására szorítkozunk.)

Az első nyolc sor az alászállás első szakaszát, a csillagkörön, vagyis a hét planéta feletti szférán át tett utazást írja le. Értelmezési problémát egyedül az 5–6. sor jelent: „*Nec te... Lethaeae nimum proliit humor aquae*”. Ennek a mozzanatnak kiemelt fontosságot tulajdoníthatunk, mert eltér a mítosztól,¹² a léleknek ugyanis meg kell merítenie a Léthe vizében, hogy elfelejtse saját isteni lényét és égi hazáját, tehát hogy vágyakozhasson a testbe költözésre, ill. hogy otthonos lehessen – ha tökéletlenül is, minduntalan homályosan vissza-vissza vágva – a földi létben.¹³ Ez az ellentétes állítás így

⁹ Az „élményköltészet” terminust csak úgy tekinthetjük használhatónak, ha az egy bizonyos költői konvenciót jelöl, tehát a lírai költészetnek egy olyan történetileg kialakult hagyományát, amelyben a lírai én önmagáról azt hivatott elhíttetni, hogy lényegileg azonos az írói személyiséggel, szerepe az én-kinyilvánítás, én-kifejezés.

¹⁰ Az irodalmi kód szintaxisáról van szó. Vö. tanulmányunk első részével.

¹¹ HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931. 215. és a hozzá tartozó jegyzet. (ill. uő. *Janus Pannonius asztrológiai álláspontja*, Minerva, 1928. 58.)

¹² Ennek a motívumnak már Miklós Pál is figyelmet szentelt. Véleménye szerint a költői igazmondást hivatott igazolni. A motívum önmagában ugyan jelenthet ilyesmit, de a vers kontextusában ez bizonyára téves interpretáció. Janus *poeta* voltáról a szövegben sehol nincs szó, sőt a megjelenített én hangsúlyozottan a „*miserandus homo*” szerepét veszi magára.

¹³ Macrobius így ír erről. „... oblivionis fluvium aliud non esse adserentes quam errorem animae obliviscens vitae prioris, qua antequam in corpus truderetur potita est, solamque esse in corpore vitam putantis.” (C. S. S. 1. 10. 10.)

többszörösen is kulcsfontosságú a versben. Egyrészt megalapozza a párbeszéd lehetőségét, hiszen a visszavágódás kifejezéséhez, a visszatérés mindent tudó előrevetítéséhez elengedhetetlenül szükséges az előtörténetre való emlékezés. (Más megalapozást ez a racionális, minden misztikától, víziótól idegen szemlélet nemigen adhatna.) Másrészt pedig test és lélek konfliktusának is itt rejlik a forrása: *lélek nem felejtette el isteni eredetét*. E motívum jelentőségét azonban csak később érthetjük meg.

A 9–14. sorban a *mens* a hét planéta szféráján átsuhanva mindegyikük szubsztanciájában részesül:

Hinc tibi Saturnus rationem, Jupiter actum,
Mars animos, sensum Phoebus habere dedit.
Affectus Erycina pios, Cyllenius artes,
Augendi corpus Cynthia vim tribuit.

E költői elbeszélés fő sajátága, hogy nem emel ki semmilyen adományt. Még az *artes*-t, vagy a *rationem* sem – a lélek mindenből egyaránt részesül. Az ábrázolás tehát nincs alávetve a személyes, individuális kiváltság öntudatának – a *lélek univerzálisan, mint lélek kiváló*. Asztrológiai vonatkozásban a minta most is Macrobius,¹⁴ nyelvi viszont komoly az eltérés. A *versszöveg nagyon tömör, az elmondás tempója gyors*. Topikus megformálás tekintetében pedig bizonyos mértékben hasonlít a középkori himnuszoktól hasonló asztrológiai jellemzéseire. Egy Assisi Szt. Kláráról szerzett XV. századi – tehát többé-kevésbé kortárs! – szekvenciában például (Analecta Hymnica 44. 97.) a hősnőnek Saturnus „timor”-t, Mars „fortitudo”-t, Venus „pietas”-t ad stb. Annak ellenére, hogy a két vers el is tér egymástól, – hiszen Janus tudós pontossággal követi az asztrológiai elképzelést, sőt autonomaisiái révén még költői allúziókkal is megtűzdeli rövid négy sorát –, feltételezhetjük, hogy e költői megoldás közhely lehetett a korabeli költészetben.

A beszédsszituáció elemzése során mondtuk: a szövegben feltehetőleg a *mens* és *corpus* összekötője, a kettő együttese mond én-t. Ez megfelel a vers egyik fő jellegzetességének, ti. hogy a beszélő mind a lelket, mind a testet önálló létezőként, *kívülről szemléli*. Nos, a *mens*-nek és a hozzá társult minőségeknek általános emberi érvényű ábrázolása szervesen illeszkedik ebbe a keretbe. E versgondolat ugyan távol áll az általában forrásnak vélt firenzei neoplatonizmustól, – bármennyire is ellentmondásos és sokértelmű Ficino tanítása –, hű viszont Macrobiushoz, aki szerint a lélek individualitását egyedül a testbe költözés aktusában nyeri el.¹⁵ (Nem tudhatjuk, hogy a vers-éneken túli Janus is osztotta-e ezt a nézetet, a költeménynek viszont integráns része, s az elvonatkoztató, ideális léttörténet költői megalapozásában fontos mozzanat.)

Az eddigi sietős – mintegy az alázuhanás tempóját felvevő – elmondás a 13–14. sorban hirtelem lelassul, megtorpan, a Hold szubsztancialitását külön két sor értelmezi:

Augendi corpus Cynthia vim tribuit.
Cynthia, quae mortis tenet et confinia vitae,
Cynthia sidereo, subdita terra polo.

A 14. sor inkább nyomatékosító jellegével szemben gondolatilag lényegesebb a 13. sor kijelentése, amely szó szerinti Macrobius-idézet.¹⁶ A Hold vonja meg élet és halál határát, ő a *fiatárvonál* az élet: az égi világ, és a halál: a földi világ között. A lélek testbe szállása mintegy a halálát jelenti (amelyből majd visszatéréskor újraéled).¹⁷ Az elbeszélés megtorpanása így egyben mimetikus is: a határhoz érkezés pillanatát imitálja. Elsősorban azonban az *idézet e konnotációja révén válik a janusi versgondolat egyik alapmondatává: az ezután következő rész a testi létet valóban a felbomlás, a diszharmónia, a betegség, a halál világaként jelenti meg*. A Hold szerepének e kiemelése tehát előlegezi a

¹⁴C. S. S. 1. 12. 14. (kivonatolva idézve: „in Saturni rationem et intelligentiam. . . in Jovis vim augendi. . . in Martis animositatis ardorem. . . in solis sentiendi opinandique naturam. . . quod. . . desiderii vero motum in Veneris, pronuntiandi et interpretandi in orbe Mercurii. . . etc.”)

¹⁵M. SCHEDLER, i. m. 37.

¹⁶C. S. S. 1. 11. 16.

¹⁷Macrobius nem fukarkodik az olyan hasonlatokkal, mint: a test a lélek börtöne, koporsója, láncba stb., a földi lét pedig az alvilág, a halál birodalma. (P. C. S. S. 1. 11. 3., vagy 1. 11. 10. 11.)

versbeszéd himnikus-ódaiból elérikusba, panaszosba fordulását (15–16. sor), és egyben előrevetetten mitikus-szimbolikus magyarázatát is adja a földi lét nyomorúságának.

A tisztán asztrológiai spekuláció szintjén Janus Pannonius már korábban is hasonló szerepet tulajdonított a Holdnak. Az *Invehitur in Lunam* című elégiájában a Hold halált hozó voltát – a humorális elmélet asztrológiai vonatkozására hivatkozva – nedves-hideg karakterével hozza összefüggésbe:

Summa tuae cum sint virtutis, frigus et humor,

Esse salutaris qua ratione potes?

Frigus et humor agunt, ut vexent corpora morbi,

Ut nata intereant, frigus et humor agunt.

(„Mert hisz a nedvesség s a hideg teszi főleg erődet,

Hát mi joga lennél üdvöt-adó hatalom?

Nedvesség s a hideg kínozza a testet a kórral,

Nedvesség s a hideg hoz születőre halált.”

(Nemes Nagy Ágnes fordítása)

Az *Ad animam suam* ellenben már mindkettőt – a Hold negatív asztrológiai szerepét és az orvostudomány humorális elméletének asztrológiai vonatkozását egyaránt – magasabb, mitikus-archetipikus szintre emeli: ahogy az előbb a Hold ártó szerepét az égi és földi lét metafizikai minősítésévé változtatta, akként ábrázolódik az alábbiakban a földi lét a betegség, a felbomlás világaként. A 21–26. sor tehát nem a szerző körképének naturalista részletezése – mint ahogy azt Miklós Pál hitte¹⁸ –, hanem a négy alapminőség, a hideg és a meleg, a száraz és a nedves egyensúlyának megbomlását mondja el.¹⁹

Nam mala temperies discordibus insita membris,

Diversis, causas dat sine fine, malis.

Continua ex udo manat pituita cerebro,

Lumina, nescio, quo, saepe fluore madent.

Effervent renes, et multo sanguine abundat,

Sub stomacho calidum frigidiore iecur.

A most is kívülről láttatott, tárgyilagos leírásban minden az össze nem egyezést, a rend felbomlását, a kaotikusságot hangsúlyozza. A *betegség* többszörösen is szimbolikus értelmű. Először a *szervek* maguk is szimbolikusak: *Macrobiusnál az agy a lélek lakhelye*, a gyomor az életet fenntartó fő szerv, – hagyományosan a rosszkedv lakhelye, a máj pedig tiszta vér, a haragot, a szenvedélyeket jelképezi stb.²⁰ Másodszor elvont maga a betegség. Harmadszor pedig mivel a diszharmónia, a káosz az anyagra, a *molle lutum-ra a carneā testā-ra* vonatkozik, gondolhatjuk, hogy a *betegség az anyagi lét romlandóságát, kaotikusságát, tehát halál-karakterét szimbolizálja*. Végző soron innen, a 26. sortól visszatéekintve érezzük indokoltnak a 17–18. sor *látszólagos* öndicsérését: a beszélő forma és *statura* szépségének hangsúlyozásával Janus nem egyedül küllemében lelt gyönyörűségét akarja tudtunkra adni, hanem

¹⁸ „A testi szenvedés prózai mozzanatainak naturalista leírása” ez, állítja. (i. m. 487.)

¹⁹ A klasszikus orvostudomány megalapítója, Alkmaiosz szerint az emberi test a négy alapminőség: a száraz és nedves, a hideg és a meleg egyensúlyára épül, a betegség pedig nem más, mint az egyensúly megbomlása. E filozófiai igényű tan – hiszen a harmóniát, az egyensúlyt gondolja a létezés alapjának – az egész görög hagyományban tovább él, továbbfejlődik. A hipokratészi iratokban a négy elem tanára épülő ún. humorális elmélet már asztrológiai elmélettel társul. E szemlélet szerint a négy minőség egyensúlya megfelel a test négy alapnedve harmóniájának. A különböző égitestek kihatnak a testre, s szerepet játszhatnak az egyensúly megbomlásában. (Vö. HORNYÁNSZKY Gyula, *A görög felvilágosodás tudománya, Hippokratész*, Bp. 1910.) Az antik elmélet az egész középkoron át tovább-él, így Janus ezt bárhonnan meríthette. Macrobius könyvében is szerepel.

²⁰ Ezt a jelképeséget jelen keretek között nem tudjuk interpretálni. Az archetipikus jelentés magyarázatánál még visszatérünk rá.

forma és *anyag* között von különbséget.²¹ (A *forma* és *statura* szó nem érzi hanem inkább filozófiai jelentésére figyelmeztetett már az ideális, minden konkrétumot mellőző nyelvi megfogalmazás is.) A földi élet halál-karakterének már a Hold határt vonó funkciójával bevezetett motívuma ezzel tovább konkretizálódik: a versbeszéd utalásrendszerében kirajzolódik a vers világszemléletének kulcsfontosságú konstituense; az *amor* filozófiájának különös, negatív, tagadó formájú idézése.

Marsilio Ficino Symposion-kommentárjában a harmóniát már a földi életben elérhetőnek tekinti. A test edzheti magát a betegségekkel szemben, a lélek nemesíthető, a kontempláció elvezethet az isteni igazság megismeréséhez. A világ – a test és lélek, az ember és az univerzum – e harmóniáját Erósz biztosítja. Erósz: a vágy a szépre – idézi Platón – Szókratészt, Erósz a világlelek sóvárgása az istenre, az anyag sóvárgása a világlelekre – fűzi hozzá kommentárul. Erósz „a mindenség képzője és összetartója”, „Erósz jelen van mindenben, áthat mindent, ő minden dolog teremtője és mestere.”²² Ő biztosítja a négy elem harmonikus egységét – ismétli Pseudo-Dionysios gondolát. „A tagok egysége egymás iránti szeretetükből táplálkozik. Ezt a test nedvein és a világ elemein egyaránt megfigyelhetjük.”²³ (Test és lélek harmóniáját is a szeretet biztosítja: a lélekben két fény van – hangzik az Eryximachos-beszéd interpretációja – az *isteni* szeretete és a *természet* szeretete. Az egyiket a lélek feladja, és testbe száll: „Ezért alámerült a lélek a test mélyébe, mint a Létke vizébe, egy időre önmagát felelte, és az érzékiségét vezéreltetett. . .”)²⁴

Ezután áttekinthetjük a lírai párbeszéd összefüggérendszerét. 1. Az 5–6. sor szerint a *mens* nem ivott a Létke vizéből, nem felelte el isteni származását. A lélek emlékezése így egyrészt megalapozza a beszéd lehetőségét, másrészt viszont az emberi lét disszonanciájának végső oka is: a lelket nem vezérli e hitvány lét iránti szeretet, nem felelte el másik, sokkal erősebb vonzódását. Ezért nem retorikai fogás (csupán) a beszélő vádló kérdése: „*An te forte ideo gracilis compago iuvabat, Ut saperes, tenui carcere clausa magis?*” (27–28.) És ezért figyelmeztetheti a *mens*-t a lét szomorú tapasztalatának elmondása után: ne igyék soha a Létke vizéből! „*Immemoris fugito pocula tarda lacus.*” (36.) A visszautalás kétértelműsíti ezt a felszólítást. A közvetlen előzményből úgy is érthetnénk, hogy ezt a földi életet, örök tanulságul, ne feledje. Az ismétlődés révén viszont azt is jelentheti, hogy önmagát, saját isteni lényét ne feledje! (E kétértelműséget azután a folytatás is megtartja, illetve kettéválasztva értelmezi.) 2. Anyag és szellem, test és lélek között tehát nincs valóságos összetartozás: a világ kettévált, diszharmonikus, az élet nyomorúságos, csak szenvedések sora. Ahogy a lélek nem hatja át szeretetével az anyagot, akként a test tagjai, nedvei is csak szétbomlóak, kaotikusan rendezetlenné lehetnek. A harmóniát csak a szeretet valamelyik formája hozhatná létre: „*A u t igitur commissa diu bene membra foveto. A u t deserta, cito rursus in astra redi.*” (33–34.) 3. A vers további menete azonban már csak az utóbbi lehetőséggel számol (hiszen az én egész eddigi tapasztalata ellentmond az előző realitásának). Az elképzelt *ascensio*-val mégsem éri el a lélek az örök boldogságot, *Janus túlvilágának* ura a *könyörtelen fánum*,²⁵ amely a lelket újra visszatérésre kényszerítheti. E túlvilágban sincs szabadság: a sors kényszerítő hatalma végtelen ismétlődés elindítója lehet. Az utolsó sorok ezáltal egy könyörtelenül megújuló *végtelen*, örök szenvedéstörténet lehetőségét képzelik el, amelyet a lélek *csak* a lélekvándorlás motívumával, az alacsonyabb rendű inkarnációk talán kevésbé nyomorúságos voltának vizsgálatával enyhíthet:

Quisdi te cogent immitia fata reverti,
Quidlibet esto magis, quam miserandus homo
Tu vel apis cultos, lege dulcia mella per hortos

²¹ A neoplatonikus elképzelés szerint a szubunáris világ, tehát a természet birodalma formából és anyagból áll. Az anyag önmagában formátlan és élettelen. (vö. pl. PANOFSKY, i. m. 132.)

²² Marsilius FICINUS, *Über die Liebe oder Platons Gastmahl*, Leipzig, 1914. 78.)

²³ I. m. 82.

²⁴ I. m. 95–96.

²⁵ És ez ismét egy olyan döntő mozzanat, amely Janust elválasztja a firenzei neoplatonizmustól, s egyúttal Macrobiussal rokonítja. Janus Pannonius antik, eredendően pogány létszemléletének egyik döntő eleme ez. Plotinosz morális, Platón metafizikai, és Marsilio Ficinónak a kettős vonzódás, a „kétarcú” amor dialektikáján alapuló magyarázatával szemben a magyar költő a fánum-hit mechanikus elképzelését újítja fel. A vers vége felől tekintve az „immitia fata” uralma mintegy az előző szövegrészekre is érvényessé válik: ebben az összefüggérendszerben sorsszerű például a Létke-motívum is.

Vel leve flumineus, concine carmen olor,
Vel silvi vel pelagove late, memor omnibus horis
Humana e duris corpora nata petris.

A költemény létszemléletét tehát az emberi lét neoplatonikus mítoszának tragikus átférfalásaként értelmezhetjük. Tragikus, mert az emberi létet egyértelműen negatív értékűnek minősíti, feloldva a firenzei neoplatonizmus nagyon is következetes következetlenségét: ti. hogy egyszerre állítja a szellem jelenlétét az anyagban és panaszkodik a földi világra, mint börtönre. Tragikus továbbá azért is, mert a földi lét diszharmoniajának feloldását időlegesnek tekinti. S ez a tragikum – a végtelen ismétlődés, a ciklikusság tragikuma – már eredendően antik, pogány jellegű, sőt bizonyára polémikusan is az: joggal láthatjuk benne a keresztény eszkatologikus szemlélet mintegy ironikus tagadását. Hasonlóan ironiát – tragikus ironiát – fedezhetünk fel az ismétlődés-gondolat konkrét költői elképzelésében is; a lélek-vándorlás e költői víziója nemcsak az örökkévalóság megváltó képzetét rombolja le, hanem az inkarnációk hagyományos értékrendjét is, a keresztény hierarchiát is! Ezért nem feloldóan idilli az utolsó sorok természeti világa, harmóniája a létezők nagy láncolatának megkérdőjelezésével jelen-
tekeny mértékben korlátozódik, látszólagossá válik.^{2 6}

*

Végző soron megállapíthatjuk: Janus Pannonius *elégiája a filozófiai tankölteményhez is közelit.* Janus Pannonius előtt az emberi lét hasonlóan teljes, örökkévalóság igényű, filozófiai (és nem tisztán teológiai) szintű költői, illetve lírai (vagy többé-kevésbé lírai) megformálására csak a tankölteményekben találunk példát, leginkább a középkori költészet nagy neoplatonikus tankölteményeinek egyes líraibb, különálló műalkotásnak is tekinthető részeiben. Bernardus Silvestris félig versben, félig prózában írt *Cosmographiá*-jának egyik szereplője, a *Nous* például, egy csodálatosan szép énekben összegezi az emberi egzisztencia eredetét, lényegét, értelmét.^{2 7} (Mellesleg még a forrás is ugyanaz: a XII. századi neoplatonikus gondolkodó és költő is Macrobius művét felhasználva készítette versét!) E himnusz bizonyára kevésbé közismert, így hadd idézzünk belőle egy hosszabb részt:

Sensilis hic mundus, mundi melioris imago,
ut plenus plenis partibus esse queat,
effigies cognata deis et sancta meorum
et felix operum clausula fiet homo.
Mentem de coelo, corpus trahet ex elementis,
ut terras habitet corpore, mente polum.
Mens, corpus, diversa licet, jungentur ad unum,
ut sacra complacitum nexio reddat opus.
Divus erit, terrenus erit, curabit utrumque
consiliis mundum, religione deos.
Naturis poterit sic respondere duabus
et sic principiis congruus esse suis.
Ut divina colat, pariter terrena capessat,
et gemine curam sedulitatis agat,
Cum superis commune bonum rationis habebit,
distrahet a superis linea parva hominem.

^{2 6}Ne feledjük: Platón Phaidonjában az állati testbe költözés büntetés, lealacsonyodás. Ficino, aki szimbolikusan értelmezi a lélek-vándorlás tanát, erkölcsi lealjasodásról beszél (a lélek lealázza magát, olyanná válik, mint a disznó, a farkas stb.) Természetesen nem kívánjuk tagadni, hogy a létezés egyszerű formái, vagyis a természeti létezés nemes válfajai, mint például a madaré vagy a méhé mindig is megteremtették egy olyan természet-mítosz lehetőségét, amely e létezésekben az emberi léthez képest valami romlatlant, harmonikusát lát. Ám ez a naivítás Janustól teljesen idegen.

^{2 7}Cosmographia II. 10. Vö. Brian STOCK, *Myth and Science in the Twelfth Century. A Study of Bernard Silvester.* Princeton University Press 1972.

Bruta patenter habent tardos animalis sensus,
 Cernua dejectis vultibus ora ferunt,
 Sed maiestatem mentis testante figura,
 tollet homo sanctum solus ad astra caput,
 Ut celi leges in deflexosque meatus
 exemplar vite possit habere sue.
 Omnia subjiciat, terras regat, imperet orbi
 primatem rebus pontificemque dedi.
 Sed cum nutarit, numeris in fine solutis,
 machina corporea collabefacta domus,
 aethere scandet homo, jam non incognitus hospes,
 perveniens stelle signa locumque sue.

Bernardus és Janus költeményét nyilvánvalóan ég és föld választja el egymástól. A chartres-i neoplatonikus iskola bölcseleje *himnuszában* az istenképmás „homo faber”-t éneкли meg, aki: „tollet sanctum ad astra caput”, a magyar humanista *elégijája* viszont a „miserandus homo”-ról szól. A hosszasan sorolható számottevő eltérések ellenére is összekapcsolja őket azonban az a törekvés, hogy a költészet nyelvén kívánnak adni tudományosan és filozófiailag érvényes értelmezést az emberi egzisztenciáról. S ha Bernardus főleg abban különbözik Janustól, hogy műve túlzottan tankölteményszerű, ez már nem mondható el egy korábbi neoplatonikus filozófus-költőről, Boethiusról. A firenzei akadémia körében is becstűlt filozófus²⁸ a *Consolatio* egyik lírai darabjában elbeszéli²⁹ a lélek (*mens*) ascenzió-ját, megtérését égi hazájába. Kétségtelenül nagyon másként, mint Janus, de abban mégis közösek, hogy már Boethius is abban fáradozik, hogy a fény-sötétség ellentétezt a költemény képi szimbolikájának alapmotívumává tegye, továbbá már ő is törekszik a lélek csillagközi útjának költőileg és asztrológiaileg egyaránt hiteles, részletező ábrázolására. Mennyivel könnyedebb, költőileg oldottabb itt a tanítás, mennyivel zeneibb a versritmus, tökéletesebb filozófia és lírai költészet egysége! *Philosophia* tanításában a lélek:

„aut comitetur iter gelidi senis
 miles corusci sideris,
 vel, quocumque nicans nox pingitur,
 recurrat astri circum
 atque, ubi jam exhausti fuerit, satis,
 polum relinquat extimum,
 dorsaque velocis premat aetheris
 compos verendi liminis.
 Hic regum sceptrum dominus tenet,
 orbisque habenas temperat
 et volucrem currum stabilis regit
 rerum coruscus arbiter.
 Huc te si reducem referat via,
 quam nunc requiris immemor
 haec, dices, meministi, patria est mihi,
 hinc ortus, hic sistam gradum.
 Quodsi terrarum placeat tibi
 noctem relictam visere
 quos miseri torvos populi timent,
 cernes tyrannos exules.”

²⁸ Lásd Marsilio Ficino Klibansky által idézett levelét.

²⁹ *Consolatio Philosophiae* IV. 1.

(Hegy György fordításában:

Útját megosztja, a fagyos
Vénhez csatlakozik, katonája lesz
A villogó bolygónak ő,
Vagy fut az egyik, az éjre aranyhímet
Vető csillag nyomán körül,
És bebarangolván az eget nyomul
Messzebre, túl a póluson,
S máris a gyors éter hátára lép,
A szent sugárözönben áll,
Ott, hol trónol a mindenség ura
Fényárban, a legfőbb király,
S tartja a gyeplőt, száll a világ-szekér,
De meg se moccan ő maga. . .
Hogyha az elfeledett s keresett uton
E helyre visszajutsz megint,
„Emlékszem – szólsz majd – ez az én hazám!
Szülőhazám, Megállok itt.”
S látod (hogyha kívánsz letekinteni
Az elhagyott föld-éjbe még):
Kit nyomorult nép fél odalenn, a vad
Kényúr e honból száműzött.)

Annak természetesen semmi értelme nem volna, ha a két költőt hosszasan hasonlítgatnánk. Célunk mindössze annyi volt, hogy bizonyítsuk: Janus Pannoniust megelőzően a neoplatonikus hagyományban már kialakul e tanítás valódi költői nyelve, amely (egyedi különbözőségeket figyelembe véve is) tradíciót teremt. Nincs bizonyítékunk arra, hogy Janus ismerte volna e költő-filozófusokat, de nem is fontos ez. Műve enélkül is folytatója és átalakítója ennek a hagyománynak. Nyelvi, poétikai tekintetben talán nem minden újítását érezhetjük sikeresnek, hiszen antikizálásával, körülményesebb szófűzésével nehezkesebbé, darabosabbá is tette elégiáját. A mitikus asztrológiai téma belső dialógusban történő előadásával viszont egyedülállóan új formát teremtett.

Összefoglalva az eddigieket: az *Ad animam suam* az emberi egzisztencia neoplatonikus mitológemájának elégikus-bensőséges költői megjelenítése, amelyben Janus tényszerűleg a pogányabb szemléletű Macrobiust követi. Macrobius tanítása ugyanis lehetőséget ad az emberi lét nem szabadság-elvű, tragikus felfogására, s alapja lehet a lírai én egyetemes panaszának. Poétikai tekintetben a janusi vers ugyan kétségtelenül humanista alkotás, létrejötte mégis elgondolhatatlan a középkori latin költészet – mind a dialógusköltészet, mind a filozófiai didaktikus művek – hagyománya nélkül. E sokféle, inkább körülró eredeztetés viszont egyértelműen a janusi mű eredetiségét támasztja alá.

3. Literális, allegorikus és szimbolikus-archetipikus jelentés

Janus elégiája tehát a lét tökéletlenségének, diszharmonikuságának tapasztalatát értelmezi az emberi lét neoplatonikus mítoszának költői megjelenítésével. A mítosz tartalma, láttuk, elvont, ideális: a lélek a versben az emberi lélek, a test: a betegség: a betegség, az anyagi lét általában, a transzcendens világ pedig a túlvilág, minden lelkes lény csillagközi otthona stb. Elvonatkoztatató, mitizált a beszédhelyzet is, állapítottuk meg: Janus az egyszerű magánbeszédet fiktív párbeszéddé alakítja: az én-szavává a lélekhez a lélekről és a testről, illetve önmagához a kettő egységéről. A szöveg személyességét így másutt, egy sokkal áttételesebb szinten, a reflexiókban, illetve a beszélő érvelésének módjában kell keresnünk. Ez a személyesség természetesen nem a lírai én és a biografikus én viszonyát érinti, hanem arra kérdez, hogy mennyiben látta magát a vers a beszélő én subjektivitásának azt, amit elmond? Az elmondás mikéntje hogyan formálja át azt az ítéletet, amit a vers a világról kimond? Vagyis mennyiben maga, középpontja a mítosznak az elbeszélő személyes kifakadása (30–32. sor)?

Az érvelés, az elbeszéltek reflektálásának módját a kettő – elbeszélés-leírás és hozzá fűzött értelmezés, kommentár, reflexió – viszonyában, dinamizmusában ragadhatjuk meg. A szöveg első 26 sorában szembetűnően dominál az objektív leírás. A lírai elbeszélő mindössze kétszer két esetben minősít közvetlenül. Az 1–16. sorban a *mens*-ről két, egy tagadó formában állító, pozitív és egy enyhén elmarasztaló ítéletet hallunk: a 3. sor pozitív, megerősítő „*Nil querimur de te*” közbevetése utaló szerepű, kontrasztpárja a későbbi *queror*-nak (a szövegben: „poenitet”). A 15–16. sor pedig átvezető funkciójú, a hangnembváltást készíti elő: „*Carnea prae coelo, sed tibi testa placebat, hac melior certe testa legenda fuit.*” A második leíró rész két reflexiója szerkezetileg az előző kettőt ismétli: a 17. sorban a *forma* kifogástalanságáról, a 19.-ben a *test* kifogásolhatóságáról esik szó. A lírai énnak a leíró-elbeszélő részbe szőtt reflexiói tehát két, egymással is kontrasztív-analogikus viszonyban lévő ellentét-párt alkotnak, s így végső soron az objektívnek láttatott tartalmakhoz igazodnak, mintegy nyomtatékosítják, annak minőségét hangsúlyozzák, szubjektíve is megerősítik. A 27–32. sor *tiszta reflexivitása ezeket az ellentéteket bensőségestti*: az én, mint az élő ellentmondás, össze nem egyezés magára veszi az előbb elbeszéltek feszültségét. Hiszen az én: *test és lélek együttese*, léte önmagában feszültségen, ellentétben alapul. Ez az első személyű panasz – úgy érezhetjük – talán korlátozza a versmítosz általános érvényűségét. A szenvedés most mintha kimért sors, egyedi tragédia, véletlen vagy választás következménye lenne. A 29–34. sor pedig *személyes* szembehelyezkedés az elviseléssel, a léttapasztalatnak törvényszerűségként vagy adottságként történő elfogadásával. *Az élet: egészség*, – vagyis harmónia, test és lélek harmóniája. Ennek hiánya csak vegetálás, (lassú) halál. Ahogy a *Conquestió*ban mondja:

Tollite me potius, nec in hos servate labores,
O si quos tangunt inferiora, Dei!
Vita valetudo est; jugi qui peste laborat,
Non vivit, lenta sed mage morte perit.

(Áprily Lajos fordításában:

Inkább oltsatok el, de ne tartsatok itt csupa kírna,
Hogyha a földi világ érdekel, isteneink!
Élet: egészség. És akiben nem szűnik a kórság,
Csak sorvad, nem is él, végzete lassú halál.)

Ez az idézet is azt bizonyíthatja, hogy bármennyire is rokon egymással a két elégikus panasz, különbözőségük sokkal számottevőbb. Az *Ad animam suam* személyes panaszra ugyanis már rögtön a következő sorban az egyetemes harmónia vágyának kifejezésévé formálódik: „*Aut igitur commissa diu bene membra foveto. Aut deserta, cito rursus in astra redi?*”. A következő lépcsőben a környörtelen fátumok kormányozta világ víziójában pedig már egyéntől, személyes sorstól függetlenül mutatkozik az emberi lét eleve nyomorúságosnak, hogy azután a zárószentencia már valóban minden szubjektív tapasztalattól független értékítéletet mondhasson a létről: „*humana e duris corpora nata petris*”. (Ez az ítélet nyilvánvalóan nem következhet a személyes lét szenvedésteliségéből, a következtetés legfeljebb csak fordítva lehetséges, hiszen *eredetmítosz*ról van szó.)

A vers egész-kontextusát tekintve tehát a pszichológiai mozzanat, a történes szubjektív egyéni biográfiaként láttatása csak a középső versrészben dominál, érvényességét a közrefogó részek korlátozzák. Az érvelő invenció személyessége így pontosan meghatározható szerepet tölt be: a vers jelentésstruktúrájában a literális jelentés szintjén helyezkedik el. Ezt a literális jelentésszervezettséget azonosíthatjuk a szöveg költői megformáltságának legalsó szintjével, a retorizáltsággal. Ez annál is jogosultabb, mivel a költői-köznyelvben a retorizáltság mértékének joggal számíthatjuk a szónoki meggyőző erő mértékét, a szónoki beszédszerkezet kidolgozottságát (és nem a literális és metaforikus jelentés arányát). A költemény e szervezetségére további két, magasabb rendű szervezetség épül, a versszöveg allegorikus és szimbolikus-archetipikus jelentésstruktúrája.

3.2 Allegorikus jelentés: a vers képi-vizuális síkja

A szöveg allegorikus jelentésszerkezetét – tehát annak az eljárásnak az eredményét, amely a líraian elbeszélte egyéni sorsot a nyelvi szöveg vizuális, képi megformálásával az emberi sors példájává emeli – a felsorolt mitikus anyag egységé szervezéseként értelmezhetjük.

Az *Ad animam suam*-ban a neoplatonikus mitológéma, az antik fánum-hit és az emberi egzisztencia klasszikus görög mítosza (Prometheusz, majd Deukalion és Pyrrha emberteremtése) egységesül – konnotatív és képiles egyaránt – egy vergondolatá. Ezekre az összefüggésekre már rámutattunk. Csupán két kiegészítést teszünk. A humanista költészet ismerőjét bizonyára meglepetésként éri, hogy ebben a versében Janus mennyire mellőzi az antik mitológiát – összesen kétszer két sorban (11–12. 31–32.) használ diszítő funkciójú mítoszi utalást, amelyek közül az első páros tisztán ornamentals, a költői stilizálás eszköze, az utóbbi pedig talán allúzió a mitikus ősidők robusztus-egészséges világára, de egyben fölös tudóskodás is. Ettől eltekintve a vers hármasság tagolódású képszerkezete, mely az asztrológiai képektől a test világán át a természetig illetve az élettelen köig ível, koherens, mitikusan tökéletesen felépített. Továbbá meg kell állapítsuk, hogy Janus elégiája a humanista költészet *koinéj*-től e sajátosságával igencsak elkülönül. A humanista versek döntő többsége – csak az elsőrangúakat számítva is – egyáltalán nem, vagy csak gyengén stilizált, a költők többsége nem törekedett képi egységre. E tekintetben Janus többi elégiája is sokkal eklektikusabb.

3.3 Szimbolikus-archetipikus jelentés

XV. századi alkotásról lévén szó, még e legnagyobb szintű költői jelentésszerveződést is le tudjuk vezetni a szövegben felhasznált műveltséganyagból. Hiszen a toposzok, motívumok felhasználása konvencionális, szimbolikus jelentésük nem önkényes, nem az egyedi mű szülötte, hanem szigorúan hagyományhoz kötött. Mégis igen kétes vállalkozás e korban oly távoli, latin nyelvű versszöveg költői szerveztségének interpretálása (poétizálás), mert korántsem tudunk úgy latinul, mint a vers szerzője vagy akár korabeli olvasója, s mert illuzórikus azt képzelnünk, hogy mindazokat az utalásokat, asszociációkat, amelyeket a szöveg kétségképpen felkelt megértőjében, valaha is érthetjük. Így a keveset mondás és a tévedés rizikóját vállalva készülünk neki az alábbiak elmondásának.

Az emberi sors mitikus allegóriába foglalását a Janus úgy poétizálja egyetlen jelképpé, hogy a hármasság tagolt léttörténetet a beszédretorika és a felhasznált bölcséleti-mitikus anyag egységesítésén túl konnotatív, szimbolikus egységessé dolgozza ki, – mégpedig elsősorban a versszöveg egészében ható archetipikus szimbólumok révén. Ez az archetipikus szimbólumrendszer a négy őselemre épül.

Az első részben már rögtön az első két sor bevezeti a vers alapvető ellentétét: a *mens* fény- és tűzkarakterét a fehér szín és a fénylés konnotálja:

Mens, quae lactiferi niveo de limite circi,

és nemcsak azáltal, hogy a „tej” és a „hó” egyaránt valami világot jelöl, hanem a nyelvi asszociációk révén is: a „niveus” ill. „nix” még etimológiailag is rokona a nagyon hasonló hangzású *niteo*-nak (ld. Walde etimológiai szótárát). A test világa viszont a sötétségé, a homályé: „*In nostri corporis latebras.*” A „rejtékely”, „titkos hely” jelentésében kívül ezt konnotálják későbbi szinonima-párjai is: „*carnea testa*”, „*carcer*”, „*molle lutum*” stb.

A következő négy sor szintén ellentétező. Tovább viszi a lélek fényességének már előbb bevezetett motívumát (ismét metonimikus formát használva: a lélek hazája fénylő, ill. kiválósága (ill. ő, a kiválóságától) fénylik: „*Cancris calentis*”, „*refulges*”). Az ellentét párja viszont már új: a víz. A víz hagyományosan a halált, a felbomlást jelképezi, a „*Lethaeae. . . humor aquae*” összetétel e vonatkozása pedig bizonyos.³⁰ A feledés: halál – a lélek elfelejti saját isteni lényegét, lebukásával mintegy időlegesen meghal („alszik” stb.).

³⁰ N. FRYE, *Analyse der Literaturkritik*, Stuttgart, 1964. 148.

A Léthe-motívum jelentését, funkcióját már korábban elemeztük. Egyrészt megteremt a dialógus lehetőségét – mondtuk – másrészt megalapozza test és lélek eredendő diszharmoniját: a lélek nem feledve isteni eredetét csak bőrtönnék érezheti a testi létet. (És itt kiegészítéstül nyomatékóshatjuk: Janus Pannonius költői létértelmezése semmilyen vonatkozásában nem morális szemléletű: a lélek lebukása éppúgy, mint test és lélek végletes ellentéte sorsszerű, metafizikai szükségszerűség). Ezt a jelentést mélyítik el az archetipikus képi kapcsolódások: a „feledés vízének” motívuma először is ellentétesen kapcsolódik a lélek fény-tűz karakterét érzékeltető korábbi sorokhoz, másodsor pedig előreutal a test minőségére: az anyagi lét alább következő ábrázolásában a halálszerűséget, a felbomlást, a kaotikusságot elsősorban a nedvek (a víz) uralma jelképezi.

A második rész elején a költemény „*carnae testa*”, „*molle lutum*” metaforái részben visszaulóak (elsősorban a *corporis latebrá-ra*). A test: edény, cserép, a lélek rejtkehelye, – sőtét, akár az *anyag*, a föld, sár és víz keveréke (*molle lutum*). Azáltal viszont, hogy a XV. század szellemi közegében ezek a metaforák kikerülhetetlenül keresztény asszociációkat keltenek, Janus meg is újítja az őselemek szimbolikájának eddigi használatát. Már nemcsak arról van szó, amit Bernardus Silvesteris úgy mond, hogy „*mentem de coelo, corpus trahet ex elementis*” stb., hanem a mitikus megjelenítés eleve ítéletet mond a hús-vér létezés fölött, (még mielőtt rátérne a szöveg a tagok diszharmonikusságának részletező leírására). A „földből vétettünk”, „*agyag. sár vagyunk csupán*” e gondolata így mindenképp érzékeltetheti: az *elemek diszharmonijaként ábrázolt betegség szimbolikus, az emberi lét egészére értendő.*

A 23–26. sor értelmzésében – be kell valljuk – bizonyos mértékben bizonytalanok vagyunk. Az eddig mondottakon túl ugyanis felvethető, mennyiben szükséges a kétségtelenül szimbolikus leírásban újabb utalások után nyomoznunk? Kétségtelen, hogy a szervek maguk szimbolikusak: az agy a lélek székhelye, a máj a szenvedélyeké, a gyomor a rosszkedvé, az undoré (nem tudjuk viszont, hogy a vesék jelentenek-e valamit); továbbá: a nedvek a négy alapnedvet nevezik meg: a *nyálkát* vagy gennyet (*pituita*), a *könnyet* (a „*fluor*” egyik jelentése: könny) és a *vért*, valamint (az epe hagyományos negyedik eleme helyett) az „*efferent renes*” kifejezéssel utaló formában megnevezett nedvet. Nos, annyi bizonyos, hogy a neoplatonikus filozófiákhoz társuló asztrológiai-medicinai spekulációk ezekből a szimbólumokból egységes rendszert építettek ki. Az is kétségtelen, hogy e rendszert csak megcsúszkával láthatnánk bele a szövegbe. A rendszerszerűnek tűnő elemek – a négy őselem, ill. ősmínőség, a test négy fő nedve, a test négy, ill. öt fő szerve stb. – úgy tűnik, nem hordoznak az eddigi értelmezésükön túlmutató jelentést. S ez a versgondolat szempontjából következetes jelentéskorlátozást jelentene: Janus a harmónia felbomlását látta halálként, és nem terjeszti ki „*kórképét*” az *én* (test és!) lélek) *evilági betegségének gondolatára* (mint ahogy azt például Macrobius teszi.)

A 27. sortól a diszkurzívabb szövegrészben bizonyos mértékben módosul a korábban használt nyelvezet. A test metaforikus megnevezései – a négy őselem szimbolikáját elhagyva – közvetlenül értékelőkké válnak: mégpedig olyan módon, hogy a metaforasor egyre inkább „degradáló”, pejoratív jelentést vesz fel. A konnotatív jelentések e mozgási iránya egyúttal kétértelműsíti is a versszerkezetet: a történet szintjén a záró rész *emelkedő* (hiszen *ascensió-t* mesél el), az értékelés szintjén viszont éppen ereszkedő, hanyatló, a „*gracilis compago*”-t az utolsó sor *durva kövéig* (ill. tulajdonképpen a „*fénylő észtől*” e sorig). A „*gracilis compago*”-t az olvasó ugyan még többé-kevésbé semleges metaforának érzékeltetheti, legfeljebb csak a jelzőben láthat minősítést. Ám az a nyelvi közeg, amelyből a szó származik, elárulja enyhén pejoratív mellékértelmét: a klasszikus auctoroknál, elsősorban Cicerónál szinonima párja a *vinculá-nak*, amely majd a 38. sorban elő is bukkan. (Janus e költeménye egyébként is – úgy tűnik – cicerói nyelvezetű, legalábbis a szóválogatás szintjén.) Egyértelműen negatív értelmű a következő sor „*carcer*”-e, a rákövetkező „*aegrotus pectus*” pedig ismét nagyon gondosan kiválasztott kifejezés. A *synecdochés* kép egyrészt visszautal a képsor tulajdonképpeni első elemére, a *latebrá-ra*, mivel a *pectus* leggyakoribb, bevett körülírási formája a „*latebra animae*”. Abban viszont, hogy *pars pro toto* jellegű, kapcsolódik az alábbi *synecdoché-sorhoz* („*Nec molem Atlantis cupio, roburve Milonis*”), és végül mint olyan jelzős szerkezet, amely egy fennálló állapotot jelenít meg, ellentéte a 32. sor vágyának, ti. hogy „*dummodo sospes agam*”. Csak ezeket az összefüggéseket szem előtt tartva érthetjük meg a beszélő látszólag oly triviális egészségvágyának pontos értelmét. Az *aegrotus* jelentés-tartománya igen tág: a „*beteg*”-en kívül jelent „*harmoniatlan*”-t, „*bomladó*”-t, stb. Ellentéte, a „*sospes*”, úgyszintén sokértelmű: *Ép-et*, *egészet*, „*teljes*”-et, ill. „*sértetlen*”-t jelent, továbbá „*megmentett*”-et, „*megtartott*”-at, „*szerecsést*”-t stb. A kettő költői szembeállítás egyértelműen ér-

telmezhető a vers alapkonfliktusára vonatkoztatva: az egyik az *ép-ségre*, az *egészségre*, (a harmóniára vonatkozik), a másik a felbomlásra, a harmóniatlan állapotra. A versbeli beszélő vágya tehát nem a különb test, nem olyan részértékek, mint az „erő”, a „masszivitás”, hanem egyedül csak a teljesség. A *pectus – latebra animae* rejtett metonímia pedig megvilágítja a *sapientia* elutasítását. A lélek (*anima*) – mint test (*corpus*) és „ész” (*mens*) együttese – a kettő össze nem egyezése, konfliktusa révén mintegy ketté hull: bölcs észre és beteg testre, de mivel funkciója a kettő harmóniájának megteremtése, mivel ő maga csak mint egység létezik, így betegen természetesen nem lehet bölcs. A lélek nem válhat a test ellenére csak *mens*-sé, nem tekinthet el attól, hogy ő csak mint a kettő harmóniája létezik. Bölcsesség sincs egység nélkül, a *sospitas* híján.

A 37. sor gyönyörű kifejezése összefoglalóan, összesűrítően és így a zárt képzetkincsen belül is megújulva beszél a testbe költözésről: a test „szomorú feledéseként” társul a lélekhez. A testbe költözés: megmerülés a Léthe vízében, alámerülés, „halál”, alászállás a „rég gondokkal” terhes „szomorú feledések” világába, vagy ahogy a következő sor mondja: levetett láncok, bilincsek újra felvétele.

És e gazdag szimbolikához képest érezzük kissé lapidárisnak, félresikerültnek a sor utolsó tagját: a *humana e duris corpora nata petris*’-t. Janus szándéka világos: fokozásként valami még erőteljesebbet, még negatívabbat akart mondani, mint eddig. A mitológiai allúzió szintjén ez rendben is lenne. Ám megbontja az egységes jelképrendszert, elhagyja mind a négy ősmínőség, őselem jelentésszféráját, mind az ehhez kapcsolódó *carnea testa*-(*molle lutum*) – *carcer – vincula* sort. Túl bombasztikus, kifelé irányuló.

A költemény konnotatív jelentésszférájában tehát ezt a kis inkoherenciát nem számítva minden *tűz* és *víz*, *harmónia* (a négy elem harmóniája) és *diszharmonia*, *égi* és *földi létezés* ösellentétére vezethető vissza, s így a versben dialogizáltan megjelenített személyes léttörténet az emberi létezés eredendő diszharmonikusságának alaptapasztalatát jelképezi.

E költői jelképtermetést ugyancsak nagyon részlegesen értelmezhetjük, „irodalomtörténeti tanulságul” annyit mégis megállapíthatunk, hogy a szöveg költői egységét Janus a *aikció* révén valósította meg. A versben felhasznált nyelvi anyag (a források heterogeneitása ellenére) a korszak eklekticizmusához képest szinte aszkétikusan megválogatott, megrostált. A poétizálás e módja is bizonyítja az *Ad animam suam* tárgyias jellegét.

Fried István

JEGYZETEK BESSENYEI GYÖRGY TARIMÉNES UTAZÁSA CÍMŰ REGÉNYÉHEZ

Bármily erővel igyekezett a kutatás cáfolni Kazinczy Ferenc kissé lenéző vélekedését Bessenyei „voltaire-i románká”-járól,¹ sem a regény valódi irodalomtörténeti helyének kijelölésében, sem pedig a regény igazi értékeinek fölismerésében nem jutott messzire. Az első kiadás (mintegy 125 évvel Bessenyei művének elkészülte után jelent meg a *Tariménes utazása*) Császár Elemér útmutatását követve, szinte kulcsregénynek fogta föl Bessenyei alkotását,² jóllehet a regény jellege, célzatossága eleve kizárja ezt a fajta értelmezést. Az 1950-es években pedig oly radikális mondanivalót tulajdonítottak Bessenyeinek, amelyhez semmi köze sem volt; amely életművétől mindig is idegen maradt.³ Így jóformán csak egy szakdolgozat próbálta meg – kevés sikerrel – a regény korszerűbb elemzését.⁴

Pedig Bessenyei egyik „kulcs”-művéről van szó. Életműve egyik legfontosabb és legtanulságosabb alkotásáról. Itt, a *Tariménes utazásában* kísérletet tesz több, egész életében végighúzó gondolat végsőnek szánt megfogalmazására,⁵ emellett az európai irodalom immár kifáradóban lévő, de Kelet-Közép-Európában egyáltalában nem elavult műfaját eleveníti föl; részleteiben rendkívül sikerrel, alapjában azonban fárasztóan, terjengősen. „Kulcs”-mű a *Tariménes utazása* olyan értelemben is, hogy ritka világossággal és egyértelműséggel ismerjük meg azokat az eszméket, gondolati rendszereket, amelyek közötti vívódásban, amelyek vonzaskörében telt el a gondolkozó Bessenyei élete. Nem a bölcséleti traktátus versbe szedett formája közvetíti Bessenyei világának ellentmondásait, hanem egy regény, amelynek szereplői között ugyan alig-alig találunk olyat, aki teljesen a szerző arcvonásait viselné, de akik között kevés akad, aki valamilyen módon ne adna hangot az író valamely gondolatának. Olykor egymással vitázó, egymást meg nem értő szereplők mondják ki, a szerző számára egyforma érvényességgel, egy-egy gondolati rendszer egy-egy igazságát. Igazságát, azaz egy-egy tény különböző aspektusainak értelmezését. Az államról, a vallásról, a hitről, az emberről, a létről, stb. alkotott felfogások egy-egy olyan elemét, amely Bessenyei számára elfogadhatónak tetszik.

¹ Kazinczy Ferenc *Levelezése* II. 495.

² BESSENYEI György, *Tariménes utazása*. Szatirikus állambölcséleti regény. Bp. 1930. A továbbiakban ebből a kiadásból idézünk.

³ GÁLOS Rezső, *Bessenyei György életrajza*. Bp. 1951. A Gálósénál differenciáltabb álláspontot képvisel, de a kor egyszerűsítő irodalomszemléletének bélyegét még magán viseli: SZAUDER József, *Bessenyei*. Bp. 1953. Nézeteit később módosította, finomította. Uő.: *Bessenyei György. In: A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Bp. 1965. KOSÁRY Domokos jórészt elveti az ezekből a művekből kirajzolódó Bessenyei-portrét: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 301–306.

⁴ BARANYAI Katalin, *Bessenyei György: Tariménes utazása. In: Acta Iuvenum Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae* IX. Debrecen, 1978, 11–22. Az említettekén kívül az alábbi művekben is található anyagot a Tariménes utazásához: WALDAPFEL József, *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1963³; WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei*. Bp. 1959.

⁵ ECKHARDT Sándor némileg leszűkíti a Tariménes utazása körét, mikor ezt állítja: „Amit Bessenyei a Társaságnak eredetében és Magyarország törvényes állásában kifejtett, azt valósította meg költői ideálképpen a Tariménes utazásában.” Vö.: *Bessenyei és a francia gondolat*, EPhk 1921. 31. Nem értek egyet Wéber hasonló jellegű megállapításával sem: „a tudományosság és a költői alkotásnak határvonalán álló” műként ír a Tariménes utazásáról. I. m. 47. A Tariménes utazása mindenképp: *regény*. Költői alkotás, eszerint kell elemezni.

Eppen ezért aligha állja meg a helyét az a tetszetősnek ígérkező felfogás, amely bizonyos fokig Én-regényt lát a Tariménes utazásában, minthogy Bessenyei több figurába osztotta szét önmagát.⁶ Mivel nem önmagát osztotta szét, hanem gondolatrendszerét. Tudta, hogy az az eszmei teljesítmény, amelyet megjelent és kéziratban maradt műveiben elért, valóban páratlanak tetszett a XVIII. századi magyar gondolkodás történetében. Zsúfoltan és néha megemésztetlenül, mégis ott kavargtak benne a század „uralkodó eszméi”; azok, amelyek a XVIII. századi magyar gondolkozókat foglalkoztatták, és azok is, amelyek a nagy európai gondolati rendszerekből nem időszzerű magyar problémaként kerültek el hozzá. Ezt az eszmei teljesítményt többnyire az említett bölcséleti traktátusokban igyekezett olvasóihoz, illetve elképzelt közönségéhez eljuttatni. Direkt, egyenes beszédben. Szépirodalmi jellegű alkotásban azonban alig-alig sikerült ezeket a súlyos gondolatokat élvezhető formában előadni. Színdarabjainak szerkesztetlensége, dramaturgiai következetlensége, eposzának nehézkessége jelzi, hogy nem annyira az írói tehetségnek volt híjával, mint inkább jellegzetesnek tetsző írói magatartása okozta „írói” kudarcait. Amit ugyanis verses és prózai értekezései lehetővé tettek, ti. az áttétel nélküli megszólalást, a koncentrált gondolati anyag következetes – logikai rendszerű – kifejtését, azt az általa „művelt” műfajok nemigen. Még a leginkább az episztoła, amely eltúrte egyrészt a gondolati csapongást, másrészt ama bölcselkedést, amely megakasztotta a dráma menetét; amely elsúlyosíthatta az eposz előadásmódját.

Viszont a *Tariménes utazásában* sikerült meglelnie az összegzésre alkalmas műfajt, a *szatirikus-utópisztikus regényt*.⁷

A XVIII. század folyamán lassan-lassan a regény nem egyszerűen polgárjogot nyer, hanem megkezdí térhódítását. Az eposz csodálatos-mitológiai világával szemben a valószínűt bemutató regény mind nagyobb népszerűségnek örvend: Lesage, Marivaux, Prévost, illetve Defoe, Fielding, Richardson regényírása „visszahat” az esztétikai felfogásra is, amely mind több érvel támogatja a regény fejlődését, differenciálódását; olyan típusú regények elterjedését, amelyek lényegükben elválnak a népkönyvektől, jóllehet kalandos, érdekes történetet adnak elő. Nem vitás, hogy ezt a népszerűséget a szatirikus elemnek a regénybe való benyomulása elősegítette; de a szatirikus elem és az eredetileg magasabb stílusú regény együtt bizonyos fokú kiegyenlítődést is okozott, az ábrázolásnak bizonyos mértékű „realizmusát” tette lehetővé. Ennek vagyunk tanúi a társadalomkritikai töltésű regényekben, amelyek oly erővel sugallják a fennállónak a bírálatát, hogy az egyben a pozitív példa ismeretét is feltételezzeti. Ezt a pozitív példát a regényírók rendszerint az utópisztikus elemnek a regénybe illesztésével ábrázolják. Így a szatirikus elem többnyire az utópisztikus elemmel egészül ki. Ezt a megoldást leljük pl. Montesquieu *Perzsa levelek* c. regényében (Vö. A XI–XIV. levél utópiájával), valamint – hogy közelebb érijünk Kelet–Közép-Európa-hoz – Ignacy Krasicki *Mikołaja Doswiadczyńskiego przypadki* (M. D. élettörténete) c. művében.⁸ Ez a fajta szatirikus-utópisztikus regény lényegében utazás története, és ez az utazás alkotja a keretet. Az utazás során tapasztaltak pedig cselekményül szolgálnak. Vagy egy messzi földről idevetődött utazó vélekedései, esetleg a „vadember” megállapításai fejezik ki a szerző véleményét, a szatíráíró természetesen bizonyos távolságot tart az utazó vagy a vadember és saját nézőpontja között. A másik forma szerint a regény hőstét utaztatja messzi országokba a szerző, s a hőst tapasztalatai, naivnak tetsző megállapításai, álmélkodásai révén látjuk görbe tükörben a kor társadalmát. A szerző itt sem azonos hőstével, bármily primitív regénytechnikával alkot is az író. Montesquieu és Voltaire regényei (*Perzsa levelek*, *Candide*, *A vadember*) szolgáltak mintául; de ebben a körben látjuk a Gullivert is, Holberg nálunk is népszerű Klimius Miklósát, és jórészt ide kell sorolnunk Fénelon *Telemachusát*.

A fordításokon, adaptációkon kívül eredeti alkotások is születtek Kelet–Közép-Európában, természetesen nem az említett, világirodalmi alkotásokkal egy időben, hanem megkésve. Krasicki a lengyel

⁶ BARANYAI, i. m.

⁷ Vö.: VOßKAMP, Wilhelm, *Romantheoretische Aspekte im 18. Jahrhundert.*; Uő.: *Formen des satirischen Romans im 18. Jahrhundert. In: Europäische Aufklärung.* I. Teil. Frankfurt am Main, 1974. 161–164, 165–183. Más felfogást képvisel, de álláspontunk kialakításához jól tudtuk használni, *Roman et Lumières ou 18e siècle.* Paris, 1970. A korszak regénytipusairól különösen: 15–16, az utópisztikus regényekről: 391–399.

⁸ LIPATOV, Alekszandr Vladimirovics, *Voznikovenie polskogo prosvetitel'skogo romana.* Moszkva, 1974., MIŁOSZ, Czesław, *The History of Polish Literature.* London–Toronto, 1959. Főleg: 180–181.

irodalomban, J. I. Bajza a szlovákban, nálunk pedig Bessenyei György tollából maradt ránk olyan regény, amely messze nem érdektelen variánsát alkotja ennek a típusú szatirikus-utópisztikus regénynek.⁹ Még akkor is, ha kifejezett utópia csak Krasicki regényében található; Bessenyeinél például a vágyott, az elképzelt, az idealizált állam sem utópisztikus jellegű, állandóan szembesül pl. a vadember másféle tapasztalataival.

Itt egyelőre annyit, hogy Bessenyei egy széles áramú irodalmi irányba kapcsolódott bele; pusztai magányában is érzékelt az egykor virágzó, a XVIII. sz. végére „Nyugaton” már nem időszerű műfaj lehetőségeit arra, hogy mindazt, amit bölcséleti értekezéseiben, drámáiban, eposzában látszólag majdnem visszhangtalanul mondott ki, azt itt, regényben hatásosabban, a cselekmény érdekességével erősítve, szólaltassa meg. Mindazt kimondhatta, amit eddig több műben fejtett ki. Hiszen a regénynek számos, különböző társadalmi állású, korú, nemű, felfogású szereplője lehet; mindnek a szájába adhat gondolatokat, amelyek az övéi ugyan, de amelyeket párhuzamba állíthat, összeütköztethet más szereplők gondolataival, amelyek esetleg szintén az övéi. Emellett azért, hogy a szerző csupán az elbeszélő, a cselekmény szálait a kezében tartó „rendező”, „szervező” szerepét vállalja, a gondolatokat merészen és köntörfalazás nélkül fogalmazhatja meg, akár szélsőséges ábrázolásra is vállalkozhat, merészen szatirizálhat. Nem szükséges írói kommentár a szereplőkhöz, hiszen egyikben sem kifejezetten önmagát írta meg (viszont számos szereplő éli át az író életének egy-egy epizódját, tapasztalatait).

Bessenyei a szatirikus-utópisztikus regényben kitűnő alkalmat látott arra, hogy – még ha a nyilvánosság elé lépés nem adatott is meg – legalább önmaga számára tisztazza az állam, a kormányzás és általában a társadalom és az egyes ember lehetőségeit, cselekvőképességének határait; hogy választ adjon az őt szorongató kérdésekre, a voltaire-i ihletésű „Ki vagyok? mi vagyok? . . .”-ra.¹⁰ S mert egy műfaj fejlődésének szinte a végpontján alkotta meg a maga variánsát, egyben a műfaj útja során keletkezett számos változat tapasztalatait fölhasználta; és így nem a montesquieu-i vagy voltaire-i nyomon haladt, hanem Montesquieu-tól és Voltaire-től és feltehetőleg még másoktól is tanulta, egyedi változatot hozott létre, nem követve szorosan sem a nagy, sem a kisebb mintákat. Annál kevésbé, mivel a regényben felvetett problémák a sajátjai, jellegzetesen a magyar felvilágosodott gondolkodó helyzetéből fakadtak. Más kérdés, hogy a szereplők jórészt azonosak a többi szatirikus-utópisztikus regény szereplőivel. A situációk, amelyekben a szereplőknek cseledniük vagy állást foglalniuk kell, szintén jórészt ismerősek korábbi művekből. Úgy is írhatjuk: a részletekkel már másutt is találkoztunk. A mű egészétől azonban nem tagadhatjuk meg az önállóságot, és ezt épp a cselekmény szegénységével, a szerkesztés töredezettségével, egyenetlenségével is bizonyíthatjuk. Hiszen jórészt legalább két regényt zsúfolt Bessenyei a *Tariménes utazásába*. Az egyik. Tariménesé, aki mesterével elindul falujából világot látni. Megismer egy idegen országot, ott szerelmes lesz, háborúba megy, hogy leróghassa tiszteletét az ideális uralkodónőnek, és mellékesen hírnevet szerezzen, megkísérli, hogy legyőzze a közte és szerelme közé emelkedő akadályokat. Midőn az uralkodó segítségével megtörténik ez is, visszatér falujába. Közben leckét kap a bölcs életvitelből, az ország kormányzásából, alkotmányos monarchiából és zsarnokságból, emberi gyöngye természetből és igaz hitből, vallási fondorkodásból és képmutatásból. Lényegében egy fejlődésregény hősnéke útját kísérhetjük végig: a tudatlan, bár jóérzésű falusi gyermekből így lesz világot megértő és helyesen értékelő, a bölcsesség majdnem eljutott, egy Sarastro-szerű bölcs által fel- és megvilágosított gondolkodó, aki talpraesettségével, helyes társasági magatartásával, józanságával már amúgy is felhívta magára a figyelmet.

A második (másik) regény a vademberé. Akinek véleménye, találó megfigyelés-sorozata a Bessenyei is; de akivel szemben Bessenyei is képviseli a civilizált világot. Ez a vadember teljes vademberi mivoltában áll előttünk; nemcsak leplezetlen őszinteséggel és jórészt jogos értetlenséggel ítéli el Totoposz erkölceit, szokásait, társadalmi berendezkedését, hanem vademberként is viselkedik. Azaz míg egyfelől Bessenyei ezt a típusfigurát alkalmasnak tartja arra, hogy nézőpontjából szatirikusan ábrázolhassa a világot; egyben a vademberi magatartást, azaz ama ún. ősi, romlatlan társadalom

⁹Bessenyei és Krasicki regényeinek vázlatos egybevetése: HORVÁTH Károly, *A műfajok problémája a klasszicizmus és a romantika korában a lengyel és a magyar irodalomban*. In: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1959. 355–357.

¹⁰SZAUDER József, „Az estve” és „Az álom” keletkezése. In: *Az éj és a csillagok*. Tanulmányok Csokonairól. Bp. 1980. 244.

jelképét is karikírozza. Ezzel jelzi, hogy bármily javításra szoruló a vadember által neveltségessé tett világ, mégis jobb, mint a vademberé. Am Totoposznek Jajgádia az ellenképe, nem a vadember hona. Oda a vadember már „domesztikáltan”, a Tariménest is megvilágosító Trézéni által megtérítetten jut el. A vadember tehát az egyértelmű elutasítástól eljut a civilizált ember szintjére, jóllehet nem mindenben látszik vállalni annak a világnak szokásait, amelynek polgára lesz. Időnként ki-kitör eredendő természetű, nencsak a háborúban, hanem az álarcosbálban is. Ez a történet – ha lehet – még soványabb, mint a Tariménesé; tulajdonképpen nem is történet. A vadember sorra találkozik Totoposz különféle rendű és rangú embereivel, szokásaival, intézményeivel, s ezekről véleményt mond. Trézéni azonban elmagyarázza neki az emberi együttélés legcélszerűbbnek tetsző módját, s lassan-lassan megtéríti a vadembert.

A két történet úgy érintkezik egymással, hogy a vadember sétáin rendszerint Tariménes is jelen van, tanítójával, Kukumedóniással együtt. A történetet keretezi Totoposz állami élete, az országgyűlés, amelyen különféle törvényeket hoznak. Bessenyei – ügyes szerzői fogással – rejtkehelyről hallgattatja hőseivel végig az országgyűlést. A regény végére a vadember eltűnik, Tariménes és szerelme históriája kerül a középpontba. A Jajgádia ellen vívott furcsa háborúban a vadember és Tariménes is jelen van, csak hogy ezúttal nem érdekes a személyük: részben az alkotmányos monarchia és a régimódi fejedelmi abszolútizmus (számomra kevésbé valószínű, hogy I. Ferenc abszolútizmusáról van szó, inkább a Gottesgnadentum alapján felépülő, dinasztikus abszolútizmusról) ellentétére veti a szerző a hangsúlyt, másfelől ismét, a totoposzi változattól eltérő, más helyzetű Jajgádia újjáépülő berendezkedésére, a meghódított ország státusára. Főhőseink hosszú oldalakon keresztül nem jutnak szerephez, másoké lesz a főszerep, így pl. a Diogéneszre emlékeztető Pirhomégaszé, aki akár Bessenyei szócsöve is lehetne, vagy Szípiopoli hadvezéré, majd Burodoszkolié, az új alkotmányos monarchiáé.

A *Tariménes utazásának* tehát nincs egyenes vonalú cselekménye, Tariménes történetének nincsenek epizóduszerű elágazásai, hanem a fő eseménysorral egyenrangú események tarkítják a regényt, amelyben a reflexióknak, a monológoknak, a párbeszédeknek nem csekélyebb a regényt szerző funkciójuk, mint az eseményeknek. Hol az egyik, hol a másik szereplő kerül az előtérbe; az előtérbe került szereplő nézeteivel ismerkedünk meg, tézisszerű kifejtés vagy kérdésekre adott válasz formájában, ritkábban szónoki beszéd, fohászokadás vagy parainézészerű elmélkedés segítségével. Ez azonban azt is eredményezi, hogy Bessenyei gondolatrendszerét több szereplő gondolataiból kell rekonstruálnunk, összegezünk. S minthogy nem az író mondja ki véleményét, hanem vagy olyan szereplő, akivel rokonszenvez a szerző, illetve akinek egyik-másik tulajdonságát önmagáról mintázta, vagy olyan, akivel csak részben, vagy sehogyan sem ért egyet, alkalma nyílik Bessenyeinek kipróbálni az őt foglalkoztató gondolatok „teherbírását”, sikerül megmutatnia egy és ugyanazon dolognak színét és visszaját. Mert az is igaz, hogy több szereplő viseli Bessenyei arcvonásait (általában elfogadható, hogy a Bécsbe került ifjú testőr Tariménes kíváncsiságát és naivitását a magáénak mondhatta, Kantakuci az elmagányosodott filozófus keserűségét és szkepszisét tolmácsolja, és így tovább), de azt is hozzá kell gondolnunk: Bessenyeinek az eseményeket bizonyos távolságból szemlélő magatartása nem csupán a visszaemlékezés megszépítő vagy éppen torzító módszeréből adódik, hanem egy korábban nagyhatású műfaji formációhoz való idomulásból is: a szatirikus-utópisztikus regény elfogadott szabályaiból.

Még azokat a szereplőket is a torzítás prizmáján keresztül látatja Bessenyei, akik legsajátabb gondolatait mondják ki. Aligha elképzelhető, hogy Pirhomégasz írónk alakmása lenne. Tariménes és Kukumedóniás mégsem csupán a kíváncsiságtól hajtva keresi föl, és nem pusztán önmagáért, a vitáért faggatja, Szípiopoli és Budoroszkuli is jó okokból akarja megnyerni tanácsosának. Pirhomégasz olyan nézeteket hangoztat, amelyeket korábban Bessenyei is leírt, illetve amelyek közel álltak hozzá. Mintha korábbi műveiből emelt volna át ide mondatokat; vagy habozás nélkül ültette volna át mások gondolatait Pirhomégasz tanításaiba. Nem nehéz ebben a korban általános írói módszert felfedeznünk,¹¹ ami azonban ezúttal fontosabb: Bessenyei olyan szereplő szájába adja elmélkedéseinek summáját, akit külső megjelenése inkább taszít, mint vonz. „Hiszed hát, hogy az, ami test, semmivé lesz vagy elmúlik. Semmiben sincs elmulás – okítja Pirhomégasz a hozzáfordulókat –, csak változás és más formába, színbe való átköltözés. Testben, annak egybeszövettetése által gondolat nem lehet, azt mondod. Tudod-é, hogy e világnak teste hányféle tűz által lelkesítették? Hogy mi telhetik ki tőle

¹¹ Uő.: *A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában. In: Az este é. Az álom. Bp. 1971. 96–112.*

lelkiségére nézve olyan, mely ő nála nélkül magában nem lehet? Mi a természet? Miben állanak belső mívei? Lélekre, testre nézve hová terjednek ki? ”

Vajon kell-e a tárgyilagosságnak tetsző megállapítás és az azt követő kérdéssorozat mellé A Holmi megfelelő fejezeteit idéznünk, pl. a Mozgásról szóló elmélkedést?¹² Nem ugyanannak az eszmerend-szernek korábbi és itt kevésbé kidolgozott, az előbbire szinte csak utaló, szenvedélyes kérdéseket sorjáztató megnyilatkozását olvassuk?

Ugyancsak Pirhomégász fejté véleményét a szabadságról. S ez már csak azért is tanulságos, mert Szzipiopolival, a Jajgádiának „szabadságot” hozó hadvezérrel vitázik. Pirhomégász Rousseau-t idéző szavaival rámutat arra, hogy raboskodása anyja méhében kezdődött, folytatódott ez bölcsőjében, majd mesterek kezébe adták, „hol elmémet gyötrötték, testemet ostorozták”. Hazajött, s lett szüleinek „kötelesség szerint való” rabja. „Ezeken kívül utca bírása, város bírása, katonája, Buzorkám hatalma, kegyetlen szokásaink kötözve tartanak.” Belenyugodna abba, hogy teste szerint rab, de lelkében is „kötözve” van „Elizeumhoz vagy poklokhoz . . .”

Rousseau-t idézi alap gondolatában Bessenyei, de ezúttal sem tételezhetünk föl közvetlen kapcsolatot a francia bölcselő és a Tariménes szerzője között. Tanulhatta ezt a tételt Orczy Lőrincőtől is,¹³ még inkább azonban Ányos Páltól, aki éppen egy Bessenyeihez intézett verses levélben hangoztatott hasonló nézeteket.¹⁴

Kijöttünk semmiség setét barlangjából . . .
S így emberek lettünk nem voltak számából.
Mihelyt e nagy világ fiaivá lettünk,
Dajkánktól az álmas böltsöbe tetettünk,
Már szabadságunkba akkor tsorbát vettünk,
Midőn kényünk szerént nem pityereghettünk.
Jutván életünknek alkalmas korára,
Nyelvünket intéztük szüleinek módgyára;
Nem is ügyelhettünk más nemzet szavára,
Mindegyiknek annya tett szót ajkára . . .
Hát hol kifejtözött lelkünk bilintséből,
S már eszet is loptunk szívünk érzéséből,
Még gondolkodni is atyánk tetszéséből
Tanultunk, s ítélni mesterünk eszéből!

Láthatjuk, Pirhomégász a vívódó Bessenyei nemegy gondolatát mondja ki egy rendkívül rokonszenves hős ellenében (hol Szzipiopolival, hol Tariménesszel vitatkozva), anélkül azonban, hogy Bessenyei teljes mértékben mellé állna. Hiszen akár Szzipiopoli, akár Tariménes kérdéseit, érveit vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az ő oldalukon is áll az igazság; ők sem csupán megcáfolandó tételeket hangoztatnak. Igaz, Szzipiopoli – az idézett jelenetben – a gyakorlat embere, keresi Jajgádia megfelelő államformáját; mintha maga nem egy bölcsen kormányzott világ hírnöke lenne, végigkérdezi a lehetőségeket a célszerű államra vonatkozólag, majd maga is kissé filozófussá válva, az emberi természetéről elmélkedik. Nem vitás, hogy Pirhomégász válasza, tételei közelebb állnak Bessenyei többször megfogalmazott nézeteihez, mint Szzipiopoli gondolatai: de az a magatartás, amelyet itt a hadvezér testesít meg, sem egész idegen tőle: „Nincs oly jó dolog, melyben rossz ne legyen, sem olyan gyönyörűség, mely keservet sohase érezzen. Az egészségben betegség lappang, az életben halál.”¹⁵

¹² A Holmi. Béts, 1779. 48–55. de vö. még: *A természet világa* (1794–1801), Bp. 1898. 332: „Talán a halál csak vetkezés, öltözés, És egyik formából másba lett költözés.”

¹³ *Két nagyságos elmének költeményes születési emlékei*. Pozsony, 1789. 5–7. Vö. erről és Rousseau ihlető szerepről: BIRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és iróbarátai*. Bp. 1976. 285.

¹⁴ *Ányos Pál Versei*. Bp. 1907. 144–145.

¹⁵ Vö. ehhez: A Holmi: „A gyönyörűség mentül nagyobb annál nagyobb keserűségen vétettetik meg (. . .) Ugy változnak kedveink fájdalommal (!), mint nap az ejtzakaval (. . .) minden emberi örömmel véle el keserűsége . . .” (187.). Másutt: „Gyötrelmek közt vígad szívem a versemben, Fájdalommal öröm így laknak szívemben” (*A Bessenyei György Társasága*. Bécs, 1777. 40–42.)

Csak hogy ez nem vezet elkeseredéshez, a hadvezér felszólítja a filozófust: lépjen ki „tökéletes világ”-ából, próbálja jobbá tenni az emberek nem-tökéletes világát. „Ha nem, hallgass és nyugodj meg benne, így, amint van.” Majd szinte magát nyugtatva, de a bölcselel ellen is érvelve kérdezi Szziopoli: „Micsoda világ volna az, hol a dolgok közt semmiben sehol különbség sem találtatna? Ha minden embernek termete, tekintete, szava, értelme, pontban egyenlő volna...?”¹⁶ S erre csattantja el leghatásosabbnak szánt érvét: „hogyan ismernénk meg magunkat?”

Sziopolinak, a gyakorlat emberének vitája a bölcselelvel a két vitázó helyzetének körvonalazásával ér véget. A filozófus ráébreszti a hadvezért: a vita fölösleges, a győztes olyan pozícióba került, amely akarataának érvényesítését természetessé teszi. Viszont a filozófus is védett helyzetben van: még Buzorkám sem vehetett el tőle semmit, „az istenek hallgatnak”.

Ezzel az írói módszerrel, ti. a nézetek ütköztetésével, az eredetileg „ellenszenvesebb” szereplő nagyobb igazságának megszólaltatásával a szerző a maga belső feszültségeit. *A Holmi* és más írások (pl. a *Magyar néző*)¹⁷ tanulságait szervesen be tudja illeszteni egy szatirikus-utópisztikus regény kontextusába. Emeltett példánk azt igazolja, hogy alig akad szereplő, aki valamilyen módon ne a szerző vélekedésének, töprengésének adna hangot. Még az igazán idealizáltan ábrázolt királynő is több alkalommal a szerző intenciói szerint „vívódik”. A Jajgádia ellen készülő seregeit megszemlélt uralkodónő megszokottan nehezen mondható imával kéri az égiet: vezetni győzelemre az igaz ügyért háborúba kényszerített seregeit. Jupiterhez küldött imájában Arténis az isteni igazságszolgáltatás jogosságával, a gondviselés célszerűségével küszködik, mint egykor Ágiaris (aki így szól: „az emberi élet haszontalan, Bátorság, ész, erkölcs hasznunkra nincsenek – Miért teremtettek hát így az istenek?”)¹⁸

„Miért legyünk igazak, ha a hamisságnál érzékenyebben büntettünk, és a gonoszság által leverettünk? Miért legyünk életünknek folyásával ártatlanok, ha jóságunk reánk nézve csak arra szolgál, hogy az erőszakosnak jármában fohászokodván, gonoszága által ostoroztasson? Kinek az érdem, ha azt vezérlés által az érdemtelenység szemünk láttára maga alá tapodhatja?”

Vajon a népe által bálványaként tisztelt királynője gondolkodik így? Vajon egy idealizált Mária Terézia-képmás fakadhat ily szavakra? De a királynő imájának folytatása sem hozza meg a feloldást

„Vagy engedelmedből lesznek e világnak eseti, vagy azonkívül. Vagy igazgatód sorsunkat, vagy sem, különös gondviseléssel. Ha igazgatód, amit hinnem kell, oltalmazd ártatlanságomat önnön dicsőséged és természetédért, mely minden igazságnak kútfeje, ha pedig nem tekinted sorsomat, oltáridra szükségem nincs.”

E gondolatmenet summázatát az alábbi mondatban le lehetjük:

„Az olyan istenek, kik az ártatlanságot, igazságot csak adományért, áldozatért védelmezik, mind álmodott istenek és agyvelőben teremnek...”

A későbbiekben Bessenyei feltehetőleg rádöbben: mennyire kibeszélt a regényből, a királynő helyett mennyire saját kétségeinek adott hangot, s fokozatosan visszatalál az ima és általában a regény tónusába. S immár nem az isteneket vonja felelősségre (Arténis meg is alkudna velük, csak hogy ügyét győzelemre vigyék!), hanem azt, „valaki legelőször ezt kiáltotta fel a világban: fizess és jóakaróiddá tésszem néked isteneidet, az emberi nemzetet vakította és az eget káromlotta.” Innen már csak egy lépés addig, míg Arténis önmagát meggyőzve, már abban is vigaszt talál, hogy könnyöghetett, könnyíthetett szíve búján.

A korábbi művek kérdésohltévesése azonban érvényben marad: már Arténis imája jelezte ezt, s ennek az imának más aspektustól történő folytatása is föllelhető a regényben, Trézéni magyarázatában. S ahogy Arténis szavaiban Bessenyei világra bukkantunk, úgy Trézéni isten-magyarázatában is arra lelünk.

„Igaz, hogy az emberi nemzet, isteneit keresvén, sok ízben megtévedett. A veszedelmektől környülvétve, szükségétől szívében szorongattva, oly hatalmat keresett, melynek e világot gondolta vezérlése alatt lenni. Ha a természetnek szokott rendin fellegeink magokat a földnek más részeire vették és az égő napnak tüze mezeinket szárazította, ha a föld kebelében ordító zivatarok által a föld indulásában megrázkódott és falukat, városokat nyelv alá mélységébe, sat., az ember megrémülve,

¹⁶ Vö. ehhez: „Ellenkezésnek kell lenni mindenkben (...) És ha ellenkezést közöttük nem lelnél, Különbségek nélkül semmit sem esmernél...” (*A természet világa*, 382.)

¹⁷ *Magyarság. Magyar Néző*. Bp. 1932. 46.

¹⁸ *Ágis tragédiája*. Bécs, 1772. 56.

földhöz verettette egekre nyújtotta fel kezeit, esedezvén e világ elrejtett hatalmának, hogy haragjában életet meg ne eméssze. Úgy látták, hogy a természet maga költ ki ellenek, melynek ura az emberi nemzet iránt elbűsült haragot mutat és bosszúállását gyakorolja.”

S egy részlet *A magyar nézből*:

„Az emberek kezdetbe mindjárt mennydörgést, villámlást, zivatart, éjet, napot, hideget, meleget tapasztalván, melyek rajtok kívül vezéreltettek, felindultak valamely hatalmat magukban érezni, képzelni és gondolni. E hatalomnak, bírónak osztán tisztelet, ajándék kellett, hogy ménkövével, jégesőjével ne verjék, hanem áldják . . .”¹⁹

Ekhez hasonló, párhuzamos helyeket a továbbiakban is idézhetnénk a két Bessenyei-műből, dokumentálván, mennyire a szerző intenciói irányítják a bölcs Trézéni tanításait.

Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy Trézéni mondaná ki minden alkalommal Bessenyei gondolatát, kizárólag rábízna a szerző véleménye hangoztatását. Trézéni éppen a vademberrel szemben bizonyul olykor gyengének, kényszerül arra, hogy elhallgasson, s adja át a válaszolás jogát Kuku-medóniásnak. Sőt, a bölcs és tiszteletre méltó Trézénit is látjuk Kirakades szemszögéből. Trézéni egy magasztos szónoklata után a vadember így fordul hozzá:

„ . . . ezen beszédek mit végre tette? Csak azért-é, hogy szája hangozzon? vagy valósággal kívánja, hogy megértsek? Hol tudjátok – mond – e sok üres beszédet összeszedni . . .”

Majd a vadember tapasztalatait összegezi, s e tapasztalatok szembesülnek Trézéni nemes elveivel, tanításaival. A vadember, kifakadását végezve, elindul a gyümölcsös kertben, hogy egyen valamit. S a bölcs kertjének egyik almafáján megpillant egy „akasztott embert”, „kiált, hogy Totoposznak szerencséjére reáakad”.

Talán ez a jelenet árulkodik a leginkább Bessenyei írói szándékairól. Az író nem vonja vissza, sem itt, sem másutt, Trézéni bölcsességeit; hogy vonná vissza, mikor saját, kiküzdött elveit is tolmácsolják! Csak éppen a hétköznapi valósághoz méri, amely sok tekintetben nem felel meg ezeknek a bölcsességeknek. Igaz az, hogy Trézéni vezeti az emberi közösségbe a vadembert, ő segíti át Tariménest világnézeti-lelki válságán. De az ő „igazságai” sem abszolút igazságok, ő sem tud minden kérdésre felelni, s az ő eszményi állapotot célzó elképzeléseivel ellentétes tények gyakran döbentik rá vendégeit (a vadembert és Tariménest), hogy Totoposz lakosait kiváló uralkodónője és törvényei sem védik meg az önkényességtől, az igazságtalanságoktól. Bessenyei Trézéniben és Arténisban valóban idealizált figurákat teremtett: de velük sem mondat ki több igazságot, mint esetleg más szereplőkkel. Az ő ténykedésük sem leplezheti azt, hogy Totoposz törvényei alapos javításra szorulnak.

Nem sejtjük, hogy mi volt Bessenyei eredeti szándéka: az idealizált Totoposz szembeállítás a Jajgádiával, vagy a vadember-történetnek a lehető teljes kibontakoztatása. Mindenesetre a már említett „két regény” nem mindig fedi egymást, olykor éppen zavarólag hat, ellentmondásokhoz vezet. Arténistől megtudjuk, hogy Totoposznak előnye éghajlati-földrajzi fekvése, amely nem kedvez a zsarnoki uralomnak.²⁰ S ami a királyi kormányzást illeti, ez igaznak is bizonyul. Csakhogy az országgyűlést azért kell összehívni, mert még sincs minden egészen rendben az államvezetésben. Trézéni egyik példázata igen tanulságos: Sziámodiról mesél,²¹ ahol a zsarnok uralkodó hatalma alatt „az emberi természetnek méltósága elvész, a nemzeti ka. földre esik és a polgárok változnak kétféle állapotokká.” Erre a kis epizódra majd Jajgádia leírása fog felelni. A két zsarnoki állam története között találjuk meg Totoposz országgyűlési eseményeinek elbeszélését. Ezek a részeklet azonban azt tanúsítják, hogy nemcsak egy-egy állam, hanem szinte valamennyi juthat bölcs, illetve zsarnoki kormányzás alá. Annál is inkább, mert Trézéni azt hangsúlyozza: „Különbségnek kell lenni, mert ugyanazon sorssal és kötelességgel egy társaság sem állhat fenn.”²² Hiába veti föl a nagy kérdést a radikálisabb nézeteket hangoztató Tenédi: „Ha igazság-e, hogy Arténis a vitélő rendnek közakarója ellen semmit se

¹⁹ I. m. 20–21.

²⁰ *A Bessenyei György Társasága: „Monteskió Clímából tsinál törvényt” (77.).* Vö. még: *A társaságnak eredete és országlása* (1802) Bp. 1892. alábbi fejezetével: *Az uralkodásnak természete az ég tájára és egyéb tárgyakra nézve*; különösen: 87.

²¹ Vö., uo. 67–70.

²² Trézéni nézetei és a Sonnenfelséi között igen sok a hasonlóság. Bessenyei és az osztrák államelmélet teoretikusainak kapcsolataira már SZAUDER utalt: *A magyar irodalom története . . .* 42.

akarhasson, a vezérlő rend pedig mindent a föld népe ellen? Hogy amannak személye szentség legyen, és reá kezét csak a haza törvénye tehesse, e pedig szemet maradjon?"²³

Tenédit „föülről” leintik, az országgyűlés Trézéni–Bessenyei nézeteit cikkelyezi be, mintegy az Urbárium szellemében, de némileg II. József jobbagyrendeleteinek gondolataitól is érintetten.

Éppen Tenédi problémafelvetései jelzik, hogy az országgyűlés sem oldja meg Totoposz minden baját; a vallásügyi rendelkezések (melyek csak kis részben illenek Mária Terézia korába, sokkal inkább kaptak ihletet II. József rendeleteitől!) sem kímélik meg Kirakadeszt, majd később Tariménest az egyházzal kapcsolatos, kellemetlen tapasztalatoktól.

Megint leírjuk: nem tudjuk, mi volt Bessenyei eredeti szándéka. A végeredmény mindenesetre az lett, hogy még azokat a szereplőket sem nézte teljes együttérzéssel, akik pedig az ő kétségeit szólalatták meg. S ennek nem csupán a satirikus ábrázolás az oka. Bár az is közrejátszik benne. Talán csak – érdekes módon – Szipiopoli, a hadvezér és Arténis az, akit nem látunk legalább egyszer Kirakadesz szemével; akiket gúny sosem ér. Úgy véljük, hogy nem kell teljesen elhinnünk Bessenyeinek: Mária Teréziát és korát akarta megeleveníteni, a schönbrunni „fêtes galantes”-ra akart visszamlékezni, jóllehet kétségtelen, ez a szándék is vezette. Ugyanis a regényben megörökített események csak részben, méghozzá kis részben fedik Mária Terézia évtizedeinek krónikáját. A porosz háborúk satirikus rajza (benne Jajgádia uralkodójának elfogása) még a satíra kiélező és groteszket halmozó módszerével magyarázható. De például az országgyűlés lefolyása sokkal inkább köthető az 1790–91-es esztendő eseményeihez, mint az 1764/65-ös évekéhez; Buzbuzbeki beszéde sem harmonizál az idealizált terézianus-korszak képével. Feltehetőleg az 1780-as évek röpirataiból, az 1790/91-es országgyűlés vitáiból meríti érveit, és azokat a megállapításokat ismétli, amelyek éppen nem a terézianus évtizedekben hangzottak el magyar részről. Nem mondhatjuk ezúttal sem, hogy „a várasnak osztálybéli bírása”, Buzbuzbeki teljes egészében Bessenyei véleményét mondaná ki; mégis megfontolandó: mennyire egybeesik ennek a beszédnek a tendenciája az 1780-as, 1790-es évek nemesi (és nem elsősorban konzervatív értelemben véve vett nemesi) közgondolkodásával. Az Arténist dicsőítő szerző a meghódított Jajgádia képviselőjének ad nyilván igazat. Az ország határain túl lakó, idegen vérből eredő (!) király – talán akaratán kívül – megrontja a nemzetet. A totoposziak majd vallásuktól, szokásuktól, öltözetüktől és nyelvüktől kívánnák megfosztani a jajgádaiakat (ezek szerint a följobb felsoroltak a nemzet ismérvei). Az országból kiviszik az adót, a „nagyok” felveszik a hódító szokásait, nyelvét, öltözetét, ez két részre osztja a nemzetet. „Oly gyalázatba esünk, hogy házánk fiai majd anyanyelvünkön se tudnak hozzánk beszélni, szegyenelvén azon szokásokat, melyekben régi eleik éltek...” A nagyok totoposzi leányokat vesznek feleségül, „a miéinket megvetvén, mely által nemeket, véreket korcsosá teszik.” Ahogy mind jobban-jobban belemelegszik Buzbuzbeki a beszédbe, annál közelebb kerül ama nemesi állásponthez, amelynek Bessenyei nem minden elemét osztotta.²⁴ A nemzeti-kulturális program (melyet a *Magyarságban*, a *Magyar nézőben*, a *Jámbor szándékban* fogalmazott meg) nem tartalmazza ezeket az érveket, s még a *Tariménes utazásában* is találunk olyan passzust, amely nem ebben az irányban cseng ki. Éppen Tariménes mondja ki: „Nékem közelebbről való kötelességem hazám iránt van, ezentúl az emberi nemzethez vagyok örökös hívséggel köttetve, mely kötelesség által e világnak lettem polgára.”

Buzbuzbeki kétségtelenül élő problémáknak adott hangot; érvelésében, sőt, szóhasználatában, nemzet-értelmezésében felhasználja az 1790-es röpirattermés terminológiáját, fogalmi készletét. Így tehát megint csak arra a következtetésre jutunk, hogy a *Tariménes utazásában* megszólaltatott vélemények nem feltétlenül a Bessenyeieit; inkább arra törekedhetett a szerző, hogy számos nézettel

²³ Gálos is, Szauder is Tenédiben Bessenyei szócsövét látja. Szerintünk a sok nézetet felvonultató Bessenyei egyik szereplője. Más munkáiban, elsősorban a *Tariménes utazásához* időben és szellemben egyaránt közel álló *A természet világa*-ban, valamint *A társaság eredetében* mindenesetre inkább a sonnenfelsi modell hívének tűnik, mint Tenédi-típusú, radikális gondolkodású elmélkedőnek.

²⁴ WALDAPFEL szerint Buzbuzbeki tolmácsolja Bessenyei véleményét (i. m. 26.). Hadd idézzük Rájnis József: *Lantos versét* (Bécs, 1790.), amely a Bessenyei (és előbb Orczy) által elvetett lengyel-típusú „nemesi köztársaság”-ot idealizálja. Rájnis szerint az „arany szabadság” messzire távozik ama nemzetektől, amelyeket hatalmakat egyetlen főre, néhány nagyra, „vagy buta Nép seprejére bízunk”. A következő három versszakban a Buzbuzbeki érvelésével szinte egyező kifakadásokat olvashatunk az elkorcsosodásról.

megismertessen. A megfelelő helyzetben olyan álláspontra is felhívja a figyelmet, amellyel nem ért egyet, illetve amelynek néhány részletét nem tartja teljesen helytállónak. Buzbuzbeki ugyanis a nemesi álláspontok közül azt képviseli, amelyhez hasonlót a II. József ellen feltámadó indulatok éveiben Bessenyei gyakran hallhatott. „Adj nekünk inkább teljes hatalommal élő uralkodót nemzetünkben hazánkban, mint bennünket tartománnyá tégy, szabadságban.” Így is fogalmazható: inkább a Buzorkám-szerű zsarnokság, mint az Arténis-féle szabadság. Hogy ez nem Bessenyei vélekedése, azt a regény eseményeinek további menete is igazolja. Buzbuzbeki szavai mélyen meggondolkodtatják a jelenlévőket, megtanácskozzák: mitévők legyenek. Mégis Szípiopolinak kell kézbe vennie az ügyek intézését. Ekkor kerül sor beszélgetésére Pirhomégással, kísérletére, hogy a kézműveseket is bevonja a tanácskozásba. De a népképviselőt e paródiája sem hoz eredményt.²⁵ Végül országgyűlést hivat össze, ahol a totoposzi fővezér beszédét mond. Beszédére a jajgádiai fővezér, Budoroszkoli válaszol, és felkínálja neki Jajgádia trónját. Tehát Szípiopolinak, az idegen vérből eredtnek. Buzbuzbeki nem is szerepel a továbbiakban, szónoklatát végezve eltűnt látókörünkben. Csupán az volt a funkciója, hogy képviseljen egy nézetet, amely számos igazságelemet, jó megfigyelést tartalmaz, de amely mégsem szabhat irányt a további eseményeknek. Szípiopoli nem azért nem fogadja el a trónt, mert meggyőzte őt Buzbuzbeki szava, hanem azért, mert „királyomhoz, nemzetemhez vérrel, törvénnyel lévén kötve . . .” „Egy hazafinak jó királyához, nemzetéhez hívségét megtartani holtig való kötelesség.”

Mindez nem következik Buzbuzbeki szavaiból; Buzbuzbekinek nem annyira Szípiopolit kellett volna meggyőznie, mint honfitársait. Hiszen Szípiopolinak ez a válasza nem hat rögtönzésnek; benne egy pillanatra sem fordult meg, hogy saját hasznára is háborúskodhat. Viszont a Jajgádia zsarnokához mindvégig hű fővezér, Budoroszkoli bölcselőhöz illő komolysággal és megfontoltsággal jut el egyrészt a királyságnak, mint legcélszerűbb államformának fölismeréséig, másrészt az alkotmányos királyság²⁶ totoposzi formájának országába való átültetéséig. „Hadd csudáljuk Arténist benned és Arténisben téged” – kiált föl, majd javaslatát totoposzi érvekkel támasztja alá: „Amilyen nagy az országnak az urához vett hívsége, a királyi hatalom is annyira terjed ki, ha az határ nélkül való, ez is.”

S ha a totoposzi és a jajgádiai országgyűlés eseményei, gondolatai csak részben egyeznek meg a teréziánus évtizedek Bessenyei látta eseményeivel, a regényben jelentkező kérdésseltevések sem odcéloznak. Míg bizonyos külsőségek (a schönbrunni ünnepélyek, az álarcosbál, olyan személyes célzások, mint az áttérés stb.) valóban a regény előszavában található célzatosságot (ti. Mária Terézia „örök emlékezet”-ének őrzését) igazolják, a regény egésze a szatirikus-utópisztikus művek szabályai szerint épül föl; még akkor is, ha a „két regény” írói módszere nem mindig harmonizál. Nem az a baj olykor, hogy az elmélkedések (melyek valamiképpen mégis csak a szerzői) és a bővérű humorral rajzolt jelenetek keverednek, egyik a másikba ér. Ez még elmélyíthetné az elmélkedések igazságát, jogossá tehetné a problémafölvétést. Inkább az okoz zavart, hogy Tariménes története lényegében nem illik össze a vademberével. Ezért is tűnik el olykor egyik vagy másik az események sodrában, ezért látjuk némely esetben akkor is a vadember szemével a szereplőket, amikor pedig Tariménes is ott van, ő is felteszi a maga kérdéseit. S ez az oka annak, hogy a vadember viszonylag hamar ér révbé, utána már legfeljebb epizódszereplő lehet; pedig ami következik, az méltó lenne a vademberi kommentárra. Akár Tariménes társaságbeli kalandja a rátarti-ostoba nemesekkel, akár az áttérés maróan gúnyos eseménysorozata. Ezekben a jelenetekben írói módszert vált Bessenyei: a vademberi kommentárt felváltja az írói elbeszélés és leírás, a szatirikus-utópisztikus regény mind inkább átadja a helyét a fejlődésregénynek, Tariménes fokozatos felnőtte válása elbeszélésének, mintegy a bölcsék közé történő beavatásának. S hogy a vadember lényegében kilép a történetből (s csak az álarcosbálban látjuk viszont), elszaporodnak a szatirikus-utópisztikus regénybe ily mennyiségben aligha illő jelenetek: amelyek a szereplők érzékeny magatartására vallanak. Arténis, Trézéni, Tariménes a megfelelő alkalomkor zokogásba törnek ki. De még a hazafél tartó sereg is zokog, hogy megpillantja azon oszlopot „mely alatt elesett társaik nyugodtak”. Később: „Szípiopoli lováról leszökik, atyja előtt térdreesve, lábait általöleli; e pedig vállaira borulván, orcáját, könnyeivel áztatja. Az ifjúság földön térdepelt; az öregek pedig fejeket csókolva zokogtak, könnyeztek.” Trézéni beszéde sem kevésbé hatásos: „Trézéninek ezen szavaira az egész hallgatóság sokaság sírásba merült, s kiki székére borulván, zokogott.” S végül a búcsúzás jelenet-

²⁵ Vö.: *A társaságnak eredete . . . Paraszt uralkodás. Democratia* (141–144.) c. fejezetével.

²⁶ Vö.: Uo.: „a törvényes, azaz constitutionális király legjobb uralkodás módja a világon.” (151.)

ben: „Ezen szavaira Tariménes, zokogó keservétől elragadtatván, elibe rohan s derekát általkapva, lábaihoz omlik le. Trézéni reáborulva csak csendes zokosással magyarázta azt, mit már szíve nem mondhatott.”

S bár feltűnően sok az az ilyen „érzékeny” jelenetek száma, mégsem csúszik át a Tariménes utazása kor divatos műfajába, az érzékeny regénybe.²⁷ Nem veszi át annak szerkesztési vagy alakformálási módszereit. Csupán arról van szó, hogy az elmélkedéseket, a bölcséleti szónoklatokat – minthogy a vadember eljátszotta szerepét – az érzékeny jelenetek oldják; a sok hosszú (s néha hosszadalmas) monológ egy-egy síró-zokogó jelenetbe torkollik. Ezzel azonban a regény tendenciája nem változik, jellege nem módosul. S bár a vadember eltűnik a színről, marad bőven szatirizálni való, és Bessenyei szinte az utolsó nagy jelenetig, a búcsúzás kissé színpadias megoldásáig bőségesen él is a torzítás eszközeivel.

Tariménes története ugyan magában rejti egy fejlődésregény lehetőségét; a regényben mégsem valósul ez meg oly értelemben, mint ahogy ma ezt a műfajt értjük. Látjuk ugyan Tariménes „fejlődésének” egyes állomásait. De az ifjú átalakulása valójában nem más, mint a benne amúgy is meglévő szép és nemes tulajdonságok tudatosulása, az életben eligazító bölcsesség elsajátítása. A szerelem látszólag kivetkőzteti énjéből, de zavarodottsága hamarosan elmúlik. Áldozatvállalása Tomirisért önkéntes; lelki válsága, amelyet az áttérési kísérlet okozott, szintén gyorsan elmúlik. Története azonban erősebben rögződik az olvasóban, mint ahogy az Bessenyei szerkesztési módszeréből következne. Tariménes történetét a regény jó részében a vademberé háttérbe szorítja, de nem jelentékteleníti. Éspedig azért nem, mert a Tariménesével párhuzamosan fut mesterének, Kukumedóniásnak halvány színű, majd a regény végefelé a vadember szatirikus jeleneteit mintegy helyettesítő erőteljes körvonalakkal megrajzolt kalandorozata. Ő is jelen van a bölcséleti vitákon, olykor Trézéni helyett kell válaszolni, nem egyszer pangloss-i perspektívából. A háború vesztese lesz: elveszti fél fülét; majd a Tariménes–Tomiris-szerelemmel párhuzamosan az ő szerelmi kalandja ad éles kontrasztot. Míg Tariménes az áttérés okozta lelki válsággal küszködik, addig a mesternek a vakbuzgó Kanposziné vallási szeszélyeit és hóbortjait kell eltűnie. S mikor jól felfogott érdekében lemond a házasságról, a regény valamennyi szereplője között ő az egyedüli, aki ennek a „felfordult” világnak paradoxonait átérzi; ő az, aki rájön arra, hogy minden viszonylagos. Arténistól a háborúban elvesztett fél füléért gazdag ajándékot kap, mellyel szerencséje „örökre meghatározott”. „Micsoda az embernek sorsa – mond magában –, hogy esdeklik romlására, melyet napvilágnál szemlélve vakon szerencséjének ismer?” Előre nem látható bonyodalmak hozták meg szerencséjét. Az ti., hogy hatszáz esztendővel annakelőtte született egy leány, aki királyi vérből eredett, és Jajgádiába ment férjhez.

Kukumedóniás hazavált cseng ki a regény, ezt már csak egy parányi bekezdés követi. Tariménes Tomorisszal együtt zatárat, „hol édes szüleit egészségben találja” Várja őket a munka a kertben? Élik világukat a megismert bölcsesség szerint? Valószínűleg. De éppen a velük tartó Kukumedóniás sorsa lehet az intő példa: kiszámíthatatlan események érhetik még őket; „Jelenvaló tárgyainkat látjuk, mégis lehetetlen minden bizonytal tudni, hogy abban következő eseteinkre jó vagy rossz van-e elrejtve”.

Ha a szatirikus-utópisztikus regények befejezése szerint gondolkodunk: elhiszünk talán a szerzőknek, hogy a hősök – mint a mesében – boldogan, gond nélkül élnek, míg meg nem halnak. De ez a voltaire-i románka (mert bizonyos fokig az!) éppen úgy nem ad teljesen megnyugtató megoldást, mint ahogy a *Candide* sem adott. Ott megöregedve, megcsúnyulva térnek kertjükbe a szereplők, itt Kukumedóniás okoskodásaitól kísérve. A *Candide*-ban is, itt is tudják már, hogy világuk nem a lehetséges világok legjobbika. S ezt Bessenyei, kit valóban várt kertjében a munka, evvel a regénnyel is dokumentálta. Evvel a szatirikus részletekben gazdag művel, amelybe több addig írt művének gondolatait beledolgozta, az értékek viszonylagosságát, az emberi lehetőségek korlátosságát tanúsította. Az idealizált alkotmányos monarchia, amilyen sosem volt Mária Terézia felvilágosodottba hajló abszolutizmusa, ezernyi belső bajjal és ellentmondással küszködik, s e bajok még a bölcsnek nem nevezhető vadember és a világot akkor még nem látott, józan eszű Tariménes futó benyomásainak fényében is napvilágra kerülnek. Hit, vallás, egyház egymástól elváló tényezők: mint ahogy a „vitélő rend” és a „nép” közé is határok kell, hogy tételesenek. A nép – e regényben, a kézművesek révén – egyszer vehetné kezébe sorsának irányítását, de gyűlésük, tanácskozásuk teljes anarchiába fullad. A

²⁷ HOHENDAHL. Uwe, Der empfindsame Roman. In: *Europäische Aufklärung* ... 185–202.

bölcselő élete sem maradéktalanul boldog, hiszen nála világosabban senki sem látja az emberi természet esendőségét.

Tariménes sem tehet mást, mint mesterével és Tomirisszal kivonuljon a világból; vissza szülei kastélyába, távol a látványos tettek, a társaság zajától. S ebben a kivonulásban nem a közügyekből kiszorított, a Bécsben, a nagyvilágban talaját vesztett Bessenyei rezignációja érződik. Még csak a tehetetlen belenyugvást sem érezzük a regény zárásában. Hanem annak belátását, hogy még a valóságelemeket felhasználó utópia sem adhatja meg a boldogságot. Sem a vademberi állapot, sem a társasági élet, sem a magános bölcselő helyzete, sem az élvezetekben elmerülés nem elégíti ki a mélyen érző-gondolkodó Tariménest. Igaz, megismerkedik Trézéni segítségével a helyes gondolkodással; de boldogságát nem sikerül elérnie, még Trézéni sem segíthet rajta. Csak a királynői beavatkozás teszi lehetővé, hogy elvehesse Tomirist. A hatalmi szóval elért (s nem kiharcolt) boldogság, valamint Kukumedóniás bölcselkedése zárja a regényt. A szatíra célba talált, az utópia a valósággal szembesülve, nem hozott megoldást. Nem segítette a nosztalgia, a visszaemlékezés káprázata sem.

Így hát a „bihari remete” – a világirodalom nagy szatirikusaihoz hasonlóan – legkeserűbb művét alkotta meg a Tariménes utazásában. Pontosán tudta, hogy Magyarországon a „világ” még úgy sem „megyen”, mint Totoposzbán, és vigaszt a „természet világa”, a „józan okosság” sem adhat.

Jellemző volt Bessenyeire gesztusa: Kazinczy régi művei tisztogatására buzdította,²⁸ ő ehelyett mutatványt küldött a *Tariménes utazásából*. Üzenetét a magyar irodalom jövőjét más irányba tervező Kazinczy nem értette meg, az utókornak pedig sokáig nem volt sürgős a regény megjelentetése.

²⁸ Kazinczy *Levelezése* XXII, 44.

KISS FERENC: AZ ÉRETT KOSZTOLÁNYI

Bp. 1979. Akadémiai K. 607 1. (Irodalomtörténeti Könyvtár 34.)

Van monográfiánk Kosztolányi Dezsőről.

Századunk irodalmának arról az alakjáról, aki korának költői vezéregyéniségét éppúgy támadta a „felületes, könnyen hívő optimizmus” vádjával, mint amennyire stílusát is állítólag „kacsaringós, agyafurt, elkényszeredett” jellegéért – akiről azonban ennek a lírikusnak talán leghívebb követője tudta leírni a sort: „testvérünk voltál, és lettél apánk”. Arról a költőről, aki minden versének értelmére rá kívánta vésni a „gögös írás”-t: „Én” – hogy máskor az önutálat szavait is megfogalmazza, s „testvértelenek nagy családjá”-nak tagjával vallja magát. Aki egyaránt megénekelte „a vasderekú lator”-t és „a szegény kisgyermek”-et, aki nosztalgiával tudott dalolni Óbuda biedermeier idilljéről, és pontos leírást formált versbe egy kivégzés folyamatáról. Sokat vitatott, magát hivalkodóan többarcúnak mutató írónk portréját mintázza Kiss Ferenc; azét, aki pátosszal hirdette az igazság szentségét, de keserűen tudott szólni ugyanennek teljes értelmetlenségéről is, aki néha a semmiről is énekelt, de értékek jelképévé nemesedő zászlók nyugtalan lobogásáról is megrendültséggel tudott vallani.

Kérdések sokaságát felszínre hozó, bonyolult korban született, különös személyiségnek a titkait kutatja Kiss Ferenc. Azt tűzve céljául, hogy világosan kiemelje karakterének legfőbb jegyeit, anélkül azonban, hogy megelégednék ezek előrajzolásával. Önmagukban kevésbé jellegadó részletek sokféleségét is minél gazdagabban mutatva: színkeverések, ellentétek, árnyalatok változatoságában örökítve meg „hősét”.

A törekvés örvendetes végeredményt ad: jó könyvet. Magát olvastató, új ismereteket is bőséggel nyújtó, korábbi tudásunk elemeit is rendszerbe gyűjtő, vitás kérdéseket tisztább megvilágításba állító, egységessé formált munkát.

Kiss Ferenc legnagyobb részét az írómonográfiák hagyományos műfajának eljárásaihoz igazodva készítette el könyvét. Nem az a legfőbb célja,

hogy széles irodalmi körképen helyezze el a válasszott életművet, nem is az, hogy problémacsomópontokra építsen – mint ahogy ezt Szabolcsi Miklós és Király István újabb munkái teszik – hanem az, hogy megértse a „milliók közt az egyetlen” íróegyéniességét és az általa létrehozott életművet. Alkati sajátosságainak sokféleségéből és néhány jellemvonás dominanciájából – a társadalom és magánélet szűkebb-tágabb környezetének meghatározásaiból; külső írói hatásoknak és belső műalkotás-törvényszerűségeknek a felderítésével.

Ebben a minőségben kötete minden bizonnyal ott van hazai szakirodalmunk legjobb darabjai között.

Kiss Ferenc a különböző pályaszakaszok más-más műfajú alkotásainak avatott vizsgálatából olvassa ki, hogy Kosztolányi Dezső „szomjas empirizmus”-ból és „titokra ajzott képzelet”-ből – illetve: a kettő feszültségéből – mámoros önfeledtség és könnyed játékoság élményeinek találkozási pontjain hozza létre a legjobb műveit. Akkor „van igazán elemében, ha... az élettágító, fölfelé lendítő, csodára ajzott, áradó életérzés telten fakadhat fel, de nem részegült alakban, hanem az illúziótlan, komor tudás előterében szikrázva fel...”. Öntanúsító szándéknak és szigorú ítéletalkotásra való törekvésnek a metszéspontjain. Személyisége azokban a helyzetekben, azokban a – részben maga-választotta, részben körülményei által kínált – szerepekben talált igazán magára, amelyekben ilyen adottságait tudhatta bontakoztatni. Korábban – még nem teljes gazdaságukkal – *A szegény kisgyermek panasza*inak megírásában, később – teljesebben – elsősorban a *Számadás* című kötet néhány nagy versében és Esti Kornél itáliai utazásának megörökítésében. Más módon – talán kisebb élményintenzitással, viszont realisabb szemlélet eredményeivel összetalálkozva – regényeinek sorában.

Kiss Ferenc tökéletesen „otthon van” anyagában. Kor-atmoszférát teremt és lélektani vizsgálatot végez, művek elemeinek összefüggéshálózatát rajzolja szemünk elé: a *Nero*-beli Poppaeának és *Az aranyársarkány* Hildájának karakterjegyeit vilantja egymásra, a betegség-téma átértékelődéseit és a részvét motívumának alakulását követi nyomon, (*A szegény kisgyermek panaszaitól a Pacsirtán* át a *Számadás* programadáisáig), késői nagyversek élményeinek évtizedekkel korábbi csirázásaira irányítja rá a figyelmünket. Filológiai kiigazításokat végez – versek keletkezési idejét, hovatartozását illetően –, hitelesebbé rajzolja a kora-háborús évek Kosztolányi-jának arcvonásait – nacionalizmus, humanizmus és sajátos művészattitűd egymásba átmenéseinek nyomait követve. Tülpép a *Nero* beszűkített (Szabó Dezső alakjához kötött) értelmezésén, oszlatja *A fürdőszhez* tapadt freudista magyarázatok dogmáját, Esti Kornélnak nem egyértelmű felfogásban mintázott alakját is szembeötlően új megvilágításba állítja. Általánoságok helyébe konkrét jellemzést ad Kosztolányi műveltségének arculatáról, érdeklődésének irányairól; világos, de leegyszerűsítésektől tartózkodó jellemzést ad esztétikai nézeteinek megnyilatkozásairól. Az alaposághoz, az összefüggések megvilágításához kitűnő műelemző készség társul: művek stílusának jelentéstartalma, értékrendszere s a művek építkezési arányai egyaránt foglalkoztatják. Az esetek legnagyobb részében meg is győz kijelentéseinek helyességéről, legalább annyira fontos azonban, hogy fogókönyv is tesz az életmű egyes darabjainak bemutatásához: nemcsak *ítél*, hanem *közvetít* is.

Vagy meg is fordíthatjuk a mondottak sorrendjét: tud egyértelmű szigorral, kerülgetések nélkül ítélni (akár az *Ady*-pörben, akár a népi írók elutasítását tekintve, akár elismert művek hibáit kimutatva), mégis közelebb hoz hősenek emberi alakjához. Stílusának túldíszítésig nem menő színessége többízben ragad magával, a művek-keltette élményből is sokat továbbadva.

Persze, vitára, kritikai megjegyzések tevésére is alkalmas ad.

A *Szeptemberi áhítatnak a Hajnali részegség* mögé (nem pedig mellé) sorolása is kérdőjelek írására ösztönözhet, még inkább az *Édes Anna* csaknem teljesen következetes freudi koncepciójának elhanyagolása (az „osztálydüh” tárgyalásának rovására), vagy az *Európa* befejező részének lebecsülő értékelése. (Nem a *Zászló* és az *Esti Kornél éneke* különös pátoszú zárásának változatát adja pedig ez is?) Esti Kornélnak egyenesen „pozitív hős”-sé való minősítésében is alighanem

jut szerep a túlzásnak – az egyébként jogos vita lendületében. Az ilyen esetek azonban inkább kivételeseknek, mint amennyire jellemzőknek mondhatók. Egy fokkal jobban zavar a kötet fölépítésének néhány sajátossága. Meglevő elemeit ugyan legtöbbször igen jó érzékkel, határozott koncepciót éreztetve kapcsolja–rendezi egymáshoz (inkább csak azok a gyakori utalások zavarnak egy kicsit, amelyek magától értetődően szólnak a 133. laptól kezdve Esti Kornélról, noha tárgyalására csak háromszáz lappal később kerül sor), mégis hiányérzeteink támadhatnak a könyv elolvasása után. A *Négy fal között* darabjai közül semmi ne tartoznék az *érettnek* mondható lírikus munkásságába? (Legalább annyira „érett” darabok, mint amennyire érett az itt tárgyalt első regény, *A rossz orvos?*) Olyan versek, amelyek a késői *Őszi reggeli* vagy a *Vörös hervadás* irányába is előremutatnak, ne kívánnának említést? A *Most elbeszélem...* milyen alapon sorolható a *Meztelenül* versei mellé? Ha egy bizonyos fejlődésrendet menetében „az előzményeket is magában foglaló kiteljesedést a *Kínai kancsó* képviseli”, akkor miért nem kerül sor ennek tárgyalására? Legalább futólag. (Az igen gondos, de részletességükkel néha már inkább opponensek, mint amennyire olvasók igényeihez mért elemzések illetve leírások egy része elbírt volna annyi rövidítést, hogy így se legyen túl terjedelmes a kötet. – Kiss Ferenc megmagyaráz ugyan személyes okokkal néhány hiányt illetve aránytalanságot, részben más munkáira utalva, ez azonban nem tudja megszüntetni a hiányt.) Novelláinak itt nem elemzett típusairól, (pl. „latin” novelláinak együtteséről) is örömmel olvassánk a könyv írójának véleményét.

A külső összefüggések hálózatának egy részét is szívesen látnánk részletesebben megrajzoltnak. Nem egyes művek előzményeit, lehetséges hatástényezőit tekintve, inkább különböző stílusirányzatok és regénytípusok viszonylatában. Alighanem a szecesszió – esetleg még a szimbolizmus – problematikája is határozottabb jelzéseket kívánt volna, *A véres költő* (de talán még Esti Kornél) kapcsán is érdemes lett volna kitekinteni Th. Mann-nak a művész-lét és a „polgár-lét” ellentéteit szenvedélyesen és sokoldalúan feldolgozó munkásságára. (Már csak a kötethez írt bevezetőjének ürügyén is.) A klasszicizálásnak többek közt Kosztolányinál is kimutatható tendenciái sem érdektelenek (vö. pl. *Marcus Aurelius*, *Februári óda*). Kiss Ferenc a prózában főként Kosztolányi bontakozó: összetetté, árnyalttá levő realizmusát méltatja. Bizonyos, hogy legnagyobb-

részt joggal – de mintha már elfogultságokat mutatna az olyan megoldások iránt, amelyek elütnek a stílus-értelemben vett realizmustól. (Pl. *Az aranyárvány* tárgyalásakor. – Talán említett kaphattak volna viszont *A szegény kisgyermek panaszaiban* már korán kijelentkező realista elemek is, pl. *A rokonok. A rút varangyot* . . .) Próza stílus, regény- vagy novellairói nézőpont, idő szerkezet vizsgálata is gyarápíthatta volna a monográfia értékeit, jobban közelítve ezt a modern irodalomtudomány eredményeihez. S ha a verstani alaptényezőkre való boncolást talán nem is, a verselési eljárások részletezőbb bemutatását szintén hiányolhatja a könyv olvasója – különösen, ha tudja, mennyire járatos ezen a terepen Kiss Ferenc. Igaz, így elmondható, hogy avatott interpretációit semmi nem nehezíti el, a versek távolított szemléletétől való tartózkodás viszont

itt-ott már a parafrázis-íráshoz való közelítést eredményez.

Sokáig vártunk Kiss Ferenc könyvére. Több részletét ugyan korábban is megismerhettük, folyóiratokból, s ezek fokozatosan be is épültek már irodalomtörténetírásunkba. (Elsősorban Rónay Lászlónak korábban napvilágot látott színvonalas Kosztolányi-kismonográfiájába.) Ha néhány évvel korábban már az egész könyvet is a kezünkbe kaptuk volna, bizonyára több tekintetben is nagyobb lett volna az örömünk – a „lett volna”-nál azonban fontosabb a „van”. A tárgyához méltóan rangos kötet: részleteinek gazdagságával, életívet megrajzoló összegezésével. Kutatni való ugyan maradt még – de most már a további földérítőutakra is szilárdabb támpontból lehet elindulni.

Tamás Attila

BITSKEY ISTVÁN. HUMANISTA ERUDÍCIÓ ÉS BAROKK VILÁGKÉP

Pázmány Péter prédikációi. Bp. 1979. Akadémiai K. 206 l. Humanizmus és reformáció 8.)

1. *Erények és eredmények.* A Pázmány prédikációiról (Pozsony, 1636) komplex elemzést adó könyv jelentős állomása mind a hazai barokk-vizsgálatoknak, mind a Pázmány-kutatásnak. Aprólékos és általános megállapításai egyaránt hozzájárulnak ahhoz, hogy megvilágítsák és meghatározzák Pázmány helyét barokk kori irodalmunkban. A mintegy háromszáz tételt számláló Pázmány-szakirodalomban pedig kétségtelenül a legjelentősebb alkotásokkal (Fraknoi Vilmos, Sík Sándor és Öry Miklós műveivel) egy sorban említhető ez a munka. Külön jelentősége ezen túlmenően abban áll, hogy régi irodalmunk e kiemelkedő alakjáról 1945 után készült ellentmondásos és csupán cikk- illetve tanulmány-szintű vélemények után nagyobb lélegzetű és szinte minden részletében helytálló hazai könyv született, megteremtve ezzel az elfogultságoktól mentes teljes Pázmány-kép kialakításának további lehetőségeit.

A könyv hat fejezete alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy mindenképpen indokolt változatos módszerekkel adjon témájáról átfogó és minden részletre kiterjedő elemzést. Az irodalom- és esztétörténeti, életrajzi, filológiai, esztétikai és összehasonlító elemzés fáradságos munkája bőven kamatozott: Bitskey korszerű szemlélettel megírt, olvasható stílusú és jól válogatott idézeteket tartalmazó könyve minden, a Pázmány-

predikációkkal kapcsolatos korábbi szakirodalom használatát feleslegessé teszi.

Az első fejezet a Pázmány előtti magyar prédikáció történetébe ad betekintést Temesvári Pelbarttól a protestáns prédikációkon és Telegdi Miklóson át Káldi Györgyig. Megállapítja, hogy az előzmények közül Pázmány beszédei Káldi prédikációihoz kapcsolhatók leginkább, mivel a „Szent Ignác-i szellemiség” a katolikus bibliafordító beszédein mutatható ki először. A Káldi-predikációk elsősorban polemikus jellegük miatt térnek el Pázmányéitól.

A következő fejezet Pázmánynak az életrajzzal alátámasztható szónoki működéséről, valamint retorikai műveltségéről és ennek a korabeli (jezsuita) prédikációelmélethez való viszonyáról szól. Ezzel kapcsolatos megállapításait így foglalja össze: „XVII. századi prózánk klasszikus alakja tehát az elmélet szintjén még nem barokk, gyakorlata azonban . . . már mutatja a stílus korai fázisának jellegzetességeit” (52).

A beszédek forrásairól szóló fejezet a könyv legtöbb munkát igénylő része volt, emellett ez tartalmazza a legtöbb újdonságot. Bitskey – elsősorban Pázmány pontosságra törekvő lapszéli jegyzeteire támaszkodva – feldolgozta a 101 prédikáció valamennyi forrását. A gyakran alig azonosítható utalásokat oly módon térképezte fel, hogy ahol szükségesnek látszott, még az érsek

által használt kiadásokat is meghatározta. Ennek nyomán adhatott választ arra a kérdésre, hogy Pázmány mennyiben dolgozott eredeti művekből s mennyiben florilégiumokból. Vizsgálataiból megtudjuk, hogy a legtöbbet idézett mű a Biblia (Ószövetség: 6300 hivatkozás, Újszövetség: 4623 hivatkozás), a további szerzőcsoportok pedig a következő százalékos megoszlásban szerepelnek: ókori auktorok 37,5%, patrisztika: 27%, középkor: 8%, reneszánsz kor: 15,5% jezsuiták: 9%, protestánsok: 1,5%, egyéb: 1,5%. A legtöbbet szereplő szerzők: Arisztotelész, Plutarkhosz, valamint Szent Ágoston; Szent Tamásra és a jezsuitákra „taktikai” okokból hivatkozik viszonylag ritkán Pázmány. Bitskey ugyan szerényen megjegyzi, hogy a „számadatokból természetesen nem vonhatók le messzemenő következtetések” (100), mégis nyilvánvaló, hogy koncepciójának kialakításához, vagyis annak meglátásához, hogy Pázmány a „humanista erudíció”-t beépítette „barokk világkép”-ébe, kétségtelenül a forrásvizsgálatok szolgáltatták a legtöbb és legmeggyőzőbb adatot. Hozzá kell még tennünk, hogy a Pázmány műveivel kapcsolatos (sajnos elég szegényes) forrásvizsgálatunkhoz képest Bitskey új kutatásai igen megbízhatóak, jó példát és alapot adva a későbbi hasonló vizsgálatok számára. A források kérdésétől egyenes út vezetett a Pázmány-könyvtár utóéletének felderítéséhez, illetve a Pázmány által használt könyvállomány meghatározási kísérletéhez. Bitskey megállapítása szerint az érsek könyveinek legalábbis egy része a pozsonyi rendi könyvtárba került.

A negyedik fejezet a pázmányi „barokk világkép” feltárását és elemzését tartalmazza. A szerző vizsgálja Pázmány erkölcs-centrikus felfogását a társadalom különböző rétegeiről és intézményeiről, a protestantizmushoz és sztoicizmushoz való viszonyáról. Ez a „barokk etika” egy új életforma kialakítását jelenti, amely az egyén jó szándékú, aktív életét állítja a középpontba egy konzolidált, törvényekkel igazgatott hierarchikus felépítésű katolikus rendi társadalomban. A sztoicizmussal és a protestantizmussal nem vitapartnerként áll szemben, hanem egyszerűen más etikai értékrendet sugall.

Az ötödik fejezet a prédikációk esztétikai értékeit vizsgálja azok strukturális és stilisztikai elemzésével. Így választ tud adni a pázmányi hatás egyik titkára. A beszédek stílustörténeti helyét a „korai barokk”-ban jelöli meg.

Az összehasonlító irodalomtörténeti utolsó fejezet legfőbb újdonsága az, hogy az itáliai hatások dacára a prédikációk tipológiai rokonságát

Kelet- és Közép-Európában kell keresni. Erre utalnak azok a közös jegyek (az anyanyelvűség, tudósi igény, gyakorlati-etikai tanítás), amelyek minden nemzeti és egyéni különbség ellenére Pázmánnyal kapcsolnak össze dél-németországi, osztrák, lengyel és horvát szónokokat. – A kötetet Függelék zárja egy kiadatlan levél közlésével, amelyről még ejtünk szót.

2. *Vitapontok és filológiai problémák.* A teljesség kedvéért az alábbiakban néhány apró kritikai észrevételt is teszünk. Apró megjegyzésekről lévén szó, lapszám szerint haladunk.

Mindenekelőtt a könyvcím problematikus. A külső címlapra került főcím (*Humanista erudíció és barokk világkép*) kevésbé tájékoztat a könyv tulajdonképpeni tárgyáról, mint az alcím, amely csak a belső címlapon olvasható (*Pázmány Péter prédikációi*). Annak ellenére, hogy ezt a cím-hierarchiát két tényező is alátámasztja (részben a hasonló című, eredetileg kandidátusi disszertáció, részben a sorozatcím), talán mégis szerencsésebb lett volna ezúttal a tárgyat pontosabban kifejező alcím főcímként való használata. – 33: Az előkerült Pázmány-levelek száma (1975-ig) nem 1108, hanem 1167 (ItK 1978. 185–186). Bitskey a levelezésből a keltezés helyére vonatkozó megállapításokat tesz, s kétségtelen, ha az új adatot vesszük figyelembe, következtetéseit csak jelentéktelen mértékben módosulnak. További kutatásokat igényel annak eldöntése, hogy valóban Pázmányt tekintjük-e az első magyar nyelvű homiletika szerzőjének. Ezt a Sík Sándor-i megállapítást Bitskey átveszi (48). A legújabb, vizsgálatok szerint (Bartók István ItK 1981.) ez a cím sokkal inkább Medgyesi Pál 1650-ben megjelent egyházi retorikáját, illetve annak egyes részeit illeti meg (RMK I. 832). A Pázmány-előszavak és a Medgyesi-mű funkcióbeli különbségeinek elemzése döntheti el a kérdést. – 123: A szerző „terjedelmes barokk hasonlat”-nak tartja azt a pázmányi hasonlatsort, mely szerint a társadalmi hierarchiának a természetben megfelel az égitestek világa és az ember főre és tagokra való osztottsága. A hasonlat Pázmány leírásában valóban terjedelmes és képszerű, ilyenformán *formailag* valóban lehet barokk, de tartalmilag a másodikként, az ember-hasonlat más összefüggéseket mutat. Pázmány forrásul az Újszövetséget jelöli meg (1 Kor. 12 : 15, 22, 26), a lapszélre írhatta volna azonban Arisztotelészt (Politika, IV. könyv 4. 1290b) vagy Liviuszt (Menenius Agrippa híres meséje). – A Függelékben közölt szöveg (173–174) külön problémákat vet fel. Ez egy Kassán, 1601. november 14-én kelt olasz nyelvű

levél Ferrante Gonzaga főkapitánytól – ahogy Bitskey írja és bemutatja a 32–33. lapon – Mátyás főherceghez. Ugyanerre a levélre, ugyanazzal a levéltári jelzettel Öry Miklós, mint Rudolf császárhoz írottárv hivatkozik, s idéz is belőle németül. (Péter Pázmány in Kaschau. In: Ungarn-jahrbuch. 1976. 85, 94) A Bécsben őrzött eredeti szövegek ismerete nélkül a címzett személyének eldöntése nem problémamentes, ugyanakkor részletes bizonyításra, a levél keletkezési körülményeinek ismertetésére nincs terünk. (Külcím nyilván nincs az eredetiben, ilyet sem Bitskey, sem Öry nem közöl.) Az alábbi – röviden elősorolt – indokok alapján mégis inkább az feltételezhető, hogy a címzett nem Mátyás főherceg, hanem Rudolf császár. 1. A megszólítás („Sacra Caesarea Maesta”) inkább a császárt és nem a főherceget illeti meg. Ld. például a latin formulákat, melyek a korabeli olaszhoz igen hasonlóak; Pázmány Mátyásnak még királlyá választása előtt 1608-ban: „Archiduci Matthiae”, de a koronázás után 1616-ban: „Sacratissima Caesarea Reg[ia] Majestas, Domine clementissime” (Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Kiad. Hanuy Ferenc. I. Bp. 1910. 26, 58) E formuláknak felelnek meg a levél Mátyásra és (szerintünk) Rudolfra vonatkozó egyéb titulusai is. 2. Mátyás főhercegről, mint harmadik személyről esik szó a levélben, akit korábban már kértek („Supplicarone . . .”) arra, hogy engedélyezze a kassai dóm visszavételét a protestánsoktól. 3. Csak így érthető meg Pázmány egy hónappal korábbi (1601. szeptember 19.) kijelentése Aquaviva generálisnak, hogy Gonzaga már birtokolja a főherceg beleegyezését: „de qua re principis quouque Matthiae consensus habet” (Hanuy: i. m. 4). A főhercegi jóváhagyás után fordulhatott tehát Pázmány a királyhoz. 4. Öry arról is tud, hogy Rudolf 1601. december 7-én helyeselte az erőszakos tervet (Öry: i. m. 34). Ezt Bitskey nem említi, s elsziklik a kronológiai probléma fölött is (33). A könyv 43. jegyzete szerint (177) az ominózus levél két példányban van meg. Ha csakugyan egy és ugyanazon szövegről van szó, akkor a duplum ténye nem jogosít fel arra – az imént elmondottak alapján – hogy azt gondoljuk: az egyik szöveget Mátyás, a másikat Rudolf kapta. A nyomdai átfutási problémák miatt nem kérhetjük számon a külföldön megjelent tanulmány ismeretét, ám azt figyelembe véve még módosíthatjuk Bitskey néhány adatát. Ha a címzett tehát valóban Rudolf, akkor a levélben említett, Gonzaga által lakott kassai ház nem Mátyásé, hanem Rudolfé (32). Pázmány 1588 óta tartó külföldi tartó-

zkodása után nem 1601 februárjában, hanem már 1600 októberében lépett ismét magyar földre (31). – A könyv jegyzetelési módszere nem egy- séges: hol a főszövegben ad bibliográfiai adatot (de általában a címek említése nélkül), hol a számozott jegyzetekben, hol pedig a jegyzeteket köyető rövidítésjegyzékre hivatkozik. A felhasznált külföldi és magyar szakirodalom mennyisége, ismerete és kritikai feldolgozása egyébként imponáló. Csupán Zimándi Pius tanulmánya (Pázmány Péter a társadalmi kérdésekről. In: Theologia, 1939. 238–244) és egy katolikus teológiai akadémiai kéziratot dolgozat (Szeifert Ferenc: A dogmatika Pázmány Péter prédikációiban. H. n. 1955.) hiányolható a hivatkozott irodalomból. Ezek csupán Bitskey megállapításainak alátámasztását adják. – Végül javítandó a kötet néhány zavaró, illetve következetlenséget mutató helyesírási hibája. Ezek főleg nevek esetében szorulnak korrigálásra. (Az itt olvasható nevek a helyes alakok, a lapszám a helytelen előfordulásokra utal: Aiszóposz, 199; Ferenczffy Lőrinc, 201; Fracastoro, 97; Ovidius, 62; Tordai János, 124, 137. I. Ferdinánd hiányzik a Névmutatóból, ld. 61.)

3. *Javaslatok.* Bitskey István könyve nem monográfia, de számos pontján túlmutat a prédikációskötet kizárólagos elemzésén, és olyan alap- kutatásokkal gazdagítja a Pázmány-kutatást, amelyek nélkülözhetetlenek egy új Pázmány- monográfia elkészítéséhez. Ide tartoznak a Pázmány és Loyola Ignác viszonyára vonatkozó meg- állapítások, a Pázmány-könyvtár kérdései, a stí- lusvizsgálat és az alapos forráskutatás. A Páz- mány-könyvtárra vonatkozóan Kilián István vetette föl annak lehetőségét, hogy a hagyaték esetleg részben Esztergomba került (MKszle 1980, 100). Ez a kérdés talán eldönthető lenne a possessori és marginális bejegyzések széles körű vizsgálatával Pozsonyban illetve Esztergomban. – A pázmányi stílus vizsgálatát a továbbiakban fel- tétlenül olyan alapokra kell helyezni, amely alkal- mat ad nemcsak az ő életművének, de a megelőző és későbbi magyar próza fejlődésének általános- ságokon túlmutató, illetve összehasonlító elemzé- séhez, mivel Pázmány szinte minden régi magyar prózával kapcsolatos kutatások viszonyítási alap- ja. Összefügg ezzel még egy jó kutatási lehetőség: a magyar barokk próza változatainak további el- különítése, a barokk kategória további diffe- renciálása. Mindehhez azonban szükség lenne egy Pázmány magyar nyelvű életművét felölelő írói sózótnak az elkészítésére. – A forráskutatásra vonatkozóan – amit majd ki kellene terjeszteni

az egész életműre – bizonyos, hogy a hivatkozási rendszeren belül műfajspecifikus sajátosságukat lehet majd találni. Tehát például a gráci filozófiai és teológiai művek forrásbázisa a „humanista erudíció”-val szemben Szent Tamás Summa theologicája, a skolasztikusok és a jezsuiták. Egyes vitairatokban viszont a Tripartitum lesz fontos hivatkozási alap. A mozgástér változásával együtt (tanár – hittérítő jezsuita – érsek) mindez azt sugallja, hogy Pázmány írói életművén és gyakorlati politikai tevékenységén belül több szakasz különíthető el. A szemléleti változás tényét a

későbbiekben sokkal jobban kell majd hangsúlyozni, mint azt a korábbi szakirodalom tette. Ez különösen jól kimutatható lenne a harminc évnyi politikai tevékenység elemzésekor. Kétségtelen, hogy a jelenlegi és a közeljövő Pázmány-kutatása előtt ennek a feladatnak a megoldása áll, tekintettel arra, hogy a fiatal Pázmány munkásságát (az 1600-as évek elejéig) Öry Miklós, az idős érsek utolsó, nagy, szintetizáló alkotását pedig Bitskey István kiválóan elemezte.

Hargittay Emil

ADY ENDRE. ÉLETEM NYITOTT KÖNYV

Összeáll. Kovalovszky Miklós. Bp. 1977. Gondolat K. 528 l.

Érdekes feladatra vállalkozott Kovalovszky Miklós, akinek évtizedek óta egyik legfontosabb kutatási területe Ady Endre élettörténetének feltárása és feldolgozása. A költő kiemeiből, novelláiból, verseiből, leveleiből kiemelve és a történések sorrendjében csoportosítva az önvallomásokat és a biográfiai vonatkozású megnyilatkozásokat, több, mint félezer lap terjedelmű montázsszerű Ady-életrajzt állított össze. A bevezetőben ugyan szerzői szerénységgel azt írja, hogy ő csupán *kibontotta* a költő életművéből az abban rejlő önéletrajzt, de megjegyzéséhez hozzá kell tennünk, hogy ehhez hatalmas anyagot kellett „mozgósítania”. Sok-sok vers emlékének felidézésével, mintegy húsz kötetnyi szöveg többszöri újraolvasásával gyűjtötte össze azokat a szemelvényeket, amelyekből a nagyméretű biográfikus művet megszerkesztette. „*A szövegrészleteket természetesen úgy illesztettem egymáshoz – írja Kovalovszky a bevezetőben –, hogy Ady életének sorát követhessük a származás, család, gyermekkor emlékeiből az utolsó napokig. Nem alkalmaztam azonban merev, gépies időrendet: egy-egy nagyobb időszakon, eseménysoron, tárgyi egységen belül kereszteztem a tematikus kapcsolatot szempontjával, hogy lehetőleg egymás mellé kerüljenek ugyanazon eseményre, kérdésre, esetre vonatkozó szemelvények.*”

Bár az ilyen vállalkozásnál a biztos és gazdag anyagismeret a legfontosabb előfeltétel, a munka sikere végül mégis attól függ, hogy a kötet összeállítója milyen szempontok szerint válogat, milyen elemeket használ fel vagy mellőz a témakörnek megfelelő szövegekből, vagyis attól, hogy milyen elgondolás szerint kívánja a költő által

meg nem írt önéletrajzi művet az életműből és a levelekből kiemelt szemelvények összeillesztésével megszerkeszteni. Ady „önéletrajzát” ugyanis sokféleképpen lehet elképzelni és mozaikkockákból összerakni. Törekedhet az összeállító *biográfiai teljességre*, arra, hogy lehetőleg *minden* olyan megnyilatkozást fölvegyen a kötetbe, amely a költőtől származik, és élete történéseit rögzíti, magyarázza, vagy csupán tájékoztatást ad életének valamely mozzanatáról. De érvényesülhet többek között olyan szerkesztői elgondolás is, amely elsősorban azt tartja szem előtt, hogy a *kiválasztott részletek* önmagukban is értékes szövegek legyenek, ne csupán életrajzi adalékok, hanem önvallomások a szó legteljesebb értelmében, amelyek azt világítják meg, hogy a költő milyenek látta önmagát, belső világát, miként reagált élete legfontosabb eseményeire. Ha a teljességre törekvő gyűjteményt valósítja meg a szerkesztő, fontos *forrásmunkát* hozhat létre, az írótól származó életrajzi megnyilatkozások tárházát, amely a lelhelyek pontos megjelölésével, időrendi táblázatokkal, jegyzetekkel jelentős mértékben elősegítheti az író élettörténetének tisztázását és monográfikus feldolgozását. A másik változathoz pedig, ha az összeállító anyagismeretéhez intuitív hajlam, beleélő képesség, stílusérzék, kritikai ítélet és mindenekelőtt bátor válogatás szellem is párosul, olyan mű jöhet létre, amely egy addig „ismeretlen” (illetve csak részleteiben „ismerős”), de a költőre nagyon jellemző, teljes értékű művészi alkotás benyomását keltheti.

Kovalovszky előszavának egyik megjegyzéséből, valamint abból, ahogyan vállalkozását megvalósította, az látszik, hogy ő a teljességre törekvő

megoldást szeretne volna létrehozni, összegyűjtve és az olvasó elé tárva a költő minden olyan megnyilatkozását, amely elvben Ady Endre megírandó részletes életrajzának forrása lehet – de tervét gyakorlati okok miatt nem válthatta valóra. „Kisérletünk – írja az előszóban – ha talán újszerű is, csak első próbálkozásnak tekinthető, teljesnek pedig semmiképpen sem; többnyire fájó lemondással válogattam ki a megszabott terjedelemben féro legjellemzőbb szemelvényeket, mert legalább kétszer ennyi anyag kínálkozik és kívánkozik Ady 'önéletrajzába', nem számítva az önjellemző, vallomások írásokat.”

Ha a szerkesztő eredeti elképzelését a szűkre szabott (vagy annak érzett) keretek miatt csak súlyos engedmények árán valósíthatta meg, jobb lett volna, ha anyagának „fájó lemondással” történő rostálása helyett inkább módosítja a kötet tervét, olyan életrajzi művet állít össze, amely a legérdekesebb, valóban kifejező értékű önvallo-mások gyűjteménye lett volna.

A nem kívánt rostálással létrejött kötet ugyan- is az életrajzi forrásgyűjtemény szerepét nem töltheti be, de teljes értékű Ady-műként sem lehet elfogadni, mert ahhoz nagyon is egyenetlen színvonalú szövegeket magába foglaló összeállítás, amelynek több fejezete inkább fásasztó, mint érdekes olvasmány, pedig Ady Endre a korabeli magyar irodalom egyik legnagyobb és legmélyebb önelemzője és vallomástevéje volt.

Számos olyan szemelvény van a kötetben, amely fontos életrajzi forrás, de a szó tágabb értelmében sem önéletrajzi megnyilatkozás. A határt persze nehéz megvonni a kettő közt éppen Ady esetében, aki ha bármit észrevett, bárminek szemtanúja volt, bármire rácsodálkozott, azt reflexióiban egyéniségén át vetítette ki magából, de a legkülönbözőbb tárgykörökben mozgó észre- vételei a szubjektív megfogalmazás ellenére sem mind önéletrajzi motívumok. Esmefuttatásai az epigonokról, a vidéki újságírók helyzetéről, a magyar irodalom jövőjéről, az őszi Velence fájdal- mas szépségéről, a párizsi villamosművek munká- sainak sztrájkjáról, Puccini zenéjéről, Tömörkény prózájáról, kritikai írásai Berczik Árpád *Himfy dalai* vagy Thury Zoltán *Katonák* című drámájá- ról, Adorján Emilnek szóló levele, amelyben uta- zás előtt tizenöt forintot kér, többé-kevésbé figyelemre méltó dokumentumok, mégsem illesz- kednek szervesen egy rekonstruált önéletrajzi mű szövedékébe.

Bátrabb válogatás lett volna hasznos azoknál a szemelvényeknél is, amelyekben a költő valóban önmagával foglalkozik. A kötet szerkesztője nem

számolt eléggé a ténnyel, hogy az Ady által írt versek, elbeszélések, cikkek, levelek sem mind egyformán érdekesek. Nagyon sok olyan fiatal- kori cikket, glosszát, levélrészletet, még több zsenget, emlékkönyvi bejegyzést, alkalmi strófát, verses kroit találunk a kötetben, amelyek nem kötik le az olvasó figyelmét, mert a fiatalkori írások többsége meglehetősen elmosódó, jelleg- telen megnyilatkozás, önkifejező értékük még nagyon csekély. Ez különösen ott válik szembe- szökővé, ahol a gyermekkor élményeit, borzon- gásait az érett líra gazdag változataival és a költő sejtelmes hangulatú novelláival megidéző, jól szer- kesztett, érdekes fejezetek után a zilahi, debre- ceni, nagyváradi évek történetét elsősorban zsen- gékkel próbálja a szerkesztő bemutatni. A gyűjte- mény verses idézeteinek csaknem egyharmada az *Új versek* előtti időszak terméke, részletek olyan versekből, amelyek legfeljebb alkotáslélektani, stílustörténeti szempontból érdekesek (mert mint fiatalkori művek az „igazi” Ady-vers alakulá- sának, szerveződésének jellegzetes dokumentu- mai), de ahhoz nagyon is erőtlen megnyilatkozás- sok, hogy a költő életének külső és belső törté- néseit érzékeltessék.

A kötet összeállítója a szemelvények közé – mint maga írja – „áthidaló, összekötő” magyará- zatokat ékelt, abból a megfontolásból, hogy „nem minden életrajzi részletre, eseményre, for- dularra akad közvetlen utalás, adat, anyag, doku- mentum Ady írásában”. Gondos narrátorként ki- egészítő szövegekkel látta el a költő műveiből idézett részleteket, tájékoztatva az olvasót mind- arról, amiről Ady nem nyilatkozott. Magyarázatai általában mértéktartó terjedelműek, mégis helye- sebb lett volna, ha mindazt, amivel ki akarta egészíteni a szemelvények szövegét, a fejezetek élén helyezte volna el, vagy még inkább laplaji jegyzetekbe sűrítette volna, csak a legszük- segebb közlendőkre szorítkozva, hogy „közbe- szólásai” ne zavarják az Ady-vallomások stílusát, tónusát, esztétikai hatását. Az általa alkalmazott megoldással viszont akarva-akaratlan a költő „társszerzőjévé” vált, ami az adott esetben nem éppen hálás szerep, mert Ady személyiségének olyan erős a kisugárzása, hogy érett verseinek és prózai műveinek szomszédságában minden más lírizáló törekvés visszajára fordul. Minél líraibb hangot üt meg a kommentátor, magyarázatai annál kevésbé töltik be hivatásukat. A *Katinkáig* című Ady-novella egyik részletéhez például a következő bevezetést írta: „Ady még nem volt tizenhét éves, amikor a várt mámorító csoda helyett az első olcsó, vásári férjcsók zuhatató

élményét kapta. A nő és a testiség rabságából, e végzetes kiszolgáltatottságból azonban nem tud többé szabadulni” (115. l.). Lirizáló magyarázattal vezeti be *A halál kis négyesfogata* című (és még sok más) Ady-írást is „Nagykárolyi ösztönös kamasz-szerelmei után zilahi bakfisideáljai mélyebb és hevesebb érzelmi lángolásra gerjesztik, bár titkolt vagy zárkózott-szemérmes rajongásai meglehetősen egyoldalúak” (117. l.)

Mint narrátor nemcsak azokat az életrajzi mozzanatok ismerteti, amelyek kimaradtak Ady vallomásaiból, hanem olyan szemelvényeket is magyaráz, amelyek világos, érzékletes hatású, mindenki által érthető szövegek, mint például a *Vörös felhők alatt* című vallomásból származó részlet. „... Egy-két évig borzalommal figyelem a magam lelkét – írja Ady. – Milyen rakoncátlan és milyen telhetetlen lélek ez. Merre és meddig fog nyargalni velem. Minden napom eseményes, minden kis rezzenésére az életnek hatalmas kórusokkal felel a szívem. Intenzív életakarattal és zilajssággal élek. Nem kerülnek el a katasztrófák. Mert magam sem akarom elkerülni őket. Izgat a dicsőség olykor. Küzdök is érte, s mikor elérem: félreugrom. Igy szaladok. Tudom, hogy várnak reám. Nem érdekel, hogy kik, de megyek elébük...” A kamaszkori lelkiállapot klasszikusan pontos és tiszta leírása, bármely középiskolás tanított nyelvi is beiktathatná a szemelvények közé, mindenféle kísérőszöveg nélkül, de az összeállító úgy érzi, hogy az ilyenfajta (és sok ehhez hasonló) szöveget sem szabad magyarázat nélkül hagynia. „Néhány vallomás elárulja – fejtegeti a szóban forgó idézet előtt – azt a lélek-erjedést, amely a zilahi években kezdi kiforrni a későbbi Adyt; élénk villan győtrődő érzékenysége, célját kereső tehetségének erősödő, büszke tudata, elhivatottságának hite és önérzete, a becsvágy hiúsága, az 'elsőnek lenni' ösztönző belső parancsa, égre törő vágyainak és a földre húzó valóságnak keserű, bénító ellentéte.” (111. l.) A költő verseit (vagy azok „tartalmát”) egy-egy mondatban bemutató lirizáló kommentárok se sokkal meggyőzőbbek. „Csak ritka pillanatokban, ifjúkori lelkesültségében és egy csodálatos májusi reggelnek zápor utáni ragyogásában látja szülőföldjét vonzónak, derűsnek, áldottnak” – „Májusi zápor után” (46. l.); „Ilyenkor meghatott, idilli képet is fest otthoni napjairól, a megpihent, békés öregség önáltató ábrándjával” – „Hazamegyek a falumbá” (50. l.); „A szerelem érzelmi földrengése föl-

fakasztja a líra eltemetődött forrását, s a Lédának való megmutatkozás becsvágya a verskötet elszülveit tervét is egyszerre sürgető, követelőző igénnyé tette – *A könnyek asszonya.*” (227. l.); „Szerelme önsebző vergődés a boldogság mindent-követelő vágya és a felemás helyzet győtrődése közt, fájdalmas, tehetetlen lázongással törve szét az ünnepinek számító sétakocsizások idilljét is” – „Egy ócska konflisban” (259 l.)

Talán nem az irodalomtörténetész szakmai elfogultságának vagy egyoldalúságának a jele, ha annak a véleménynek adok hangot, hogy a filológiai adatokból a legszükségesebbnél is kevesebbet kaptunk a kötetben. A szemelvényeknél sem leelőhelyet, sem dátumot nem találunk, csak annak az írásnak a címét, amelyből a kiemelt részlet származik. Aki a szemelvényt elolvassa az egészre is kíváncsi vagy azt szeretné megtudni, melyik évből való a szöveg, amely figyelmét felkeltette, annak szorgos nyomozást kell végeznie, míg érdeklődését kielégítheti. Versek esetében az összes költeményeket tartalmazó Ady-kötetek betűrendes címjegyzékei megkönnyítik a keresést, prózai szemelvényeknél viszont gyakorlott Ady-filológusnak kell ahhoz lenni, hogy a cím alapján biztos kézzel nyúljon a kereső az elbeszélések vagy publicisztikai írások megfelelő kötetéhez. A levelek keltezését sem közli a szerkesztő, csak a címzett nevét, holott az olvasó számára nemcsak az lehet érdekes, hogy mit akart a költő közölni és kivel, hanem az is (elvégre egy fiktív önéletrajzi műről van szó!), mikor vetette papírra vallomását élete valamely eseményéről, örömről, megrendüléséről, közérzetéről, jelenéről, terveiről, barátairól, szerelmeiről, ellenségeiről, önmaga és a világ dolgairól.

Ha számos kérdőjelet írtam is Kovalovszky Miklós könyvének margójára, végképp nem akarom vállalkozásának értékét kisebbiteni. Az *Életem nyitott könyve* mint egy sajátos életrajzi műfaj kialakítására törekvő kísérlet különösen figyelemre méltó. Aki egyszer Ady önszemléletének elemzésére vállalkozik, bizonyára sok indítékot kap a gyűjtemény anyagából. A szerkesztő koncepciójával és nem egy megoldásával vitázva arra törekedtem, hogy a további, hasonló jellegű, de az első kísérlet tapasztalatait is hasznosító életrajzi szöveggyűjtemények ügyét is előmozdítsam észrevételeimmel.

Vargha Kálmán

A VASÁRNAPI KÖR

Dokumentumok. Összeáll. a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta
Karádi Éva és Vezér Erzsébet. Bp. 1980. Gondolat K. 405 l.

Vasárnapi Kör vagy Vasárnap Társaság? Nem kívánunk a döntőbíró szerepében tetszelegni, csupán úgy találjuk: elkelve itt valaminő konszenzus, a látszatra megöly steril kérdés ugyanis tüstént két továbbit involvál. Célszerű-e, indokolt-e, hogy e nagy igényű gyülekezet, – Karádi Éva szavával – „... a magyar filozófia történetének talán egyetlen európai rangú korszaka” (41.) kétféle einevezéssel szerepeljen a szakirodalomban? Illetve: hasznos-e, szerencsés-e nemlétezőnek tekinteni, említés nélkül negligálni az előttünk jártak érveit és koncepcióját? Korántsem a Karádi-Vezér szerzőpárosé az elsőség érdeme; ugyane témának kutatója, szakértője Novák Zoltán is, ki előbb terjedelmes tanulmányban (vö.: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Bp. 1977. 300–376.), utóbb önálló monográfiában (*A Vasárnap Társaság*. Bp. 1979.) fejtette ki véleményét az elnevezést illető kételyekről és lehetőségekről csakúgy, mint a vitakör létének valószínű időkeretéről, a tagság kérdéseiről stb. Dicsértük, noha nem tekintettük abszolút érvényűnek Novák felfogását (vö.: *ItK 1980. 222–224.*), s ez tán is elképzelhetőnek, sőt, szükségesnek ítélnők a vele folytatandó polémiát, bizonyos állításainak korrekcióját avagy cáfolatát – épp a tudományos igazság, a századelő eszmetörténetének további tisztázása érdekében. Egyvalamit tartunk elképzelhetetlennek: e markáns koncepció megkerülését és elhallgatását, mert azt feltételeznünk is bajos, hogy már az 1977-es előtanulmány sem juthatott Karádi Éva és Vezér Erzsébet kezébe. Sajnálatos, hogy nem vállalták a szembesítés, a nyílt vita „kockázatát” a Novák képviselte kihívással. Nagyobb óvatosságra, üdvös mérsékletre, egynémely állítások, hipotézisek felülvizsgálatára intett volna a konfrontáció. Könyvük látta kárát e magyarázhatatlan kitérésnek.

Legfőként Vezér Erzsébet bevezetője sínylette meg a kínálkozó adat- és nézetegyveztetés, egy jótékony kontroll hiányát. Úgy vélnők, a Lukács és Balázs vezette szellemi társulás önsúlyával, valódi méreteivel is tekintélyt parancsol, nincs szüksége semmiféle megemelő, fölstilizáló manipulációra. Vezér azonban nem éri be az igazolható tényekkel; ingatag, kétes hitelű feltevésekkel toldja meg, egészíti ki őket minduntalan, s teremt körüjük nemegyszer hamis, mesterségesen gerjesztett erőteret. Megvolt a Vasárnapnak – idő-

ben, taglétszámban egyszersmind – a maga jól körülhatárolható érvényességi köre, valóban aktív s az eredeti törekvéseket reprezentáló kisugárzása, értetlenül figyeljük hát a kontúrokat elmosó, „parttalanító” próbálkozásokat. Vezér (s osztozik kétséges fikciójában Karádi Éva is) 1926-ig tételezi kontinuusnak a társulás létét. Hisszük, hogy nem szűnt meg egy csapásra a kohézió, az összetartozás tudata, nem mentek „semmi ködbe” tüstént a korábban dédelgetett – bár akkor sem maradéktalanul homogén – eszmék, ám a proletárdiktatúra, majd az emigráció idején olyannyira meghasadt, szétzilálódott, szellemében úgy átalakult, tagságában oly nagyon felhígult a kör, hogy Vasárnapról, a szó igazi értelmében már nem beszélhetünk. Novákkal valljuk (vö.: *A Vasárnap Társaság*. 72–73.). 1919 a megszűnés esztendeje, s ami utóbb következik, már csak bágyadt nosztalgia, félnk és hasztalan kísérlete az újraélesztésnek. Kétségtelen, hogy kimutatható a volt tagok gondolkodásában, még inkább szóhasználatában, terminológiájában valamely öröksége, folytonossága a „vasárnapos” ihletésnek, mégsem az eszmerendszerek egyezése vagy hasonlósága, hanem szétfejlődése és különbözése a karakteres immár. „Az utak elváltak” 1919-ben, végérvényesen. S amiként nem növelheti a Vasárnap jelentőségét létének fiktív megnyújtása, szintűgy fölöslegesek a taglétszám bővítésére, erőszakos gyarapítására tett kísérletek is. Novák könyve – igen helyesen – más-más kategóriába sorolta a kör aktív magját, kulcsszereplőit s a peremfigurákat, valamint a lazán kapcsolódó szimpatizánsokat (i. m. 70–72.). Megnyugtatóan tisztázta azt is, hogy semmiképp sem tekinthető a csoport tagjának Révai és Varga Jenő, Bartók és Kodály. Vezérék viszont „nagyvonalúan” őrizkednek mindennemű distinkciótól, s kétely nélkül „vasárnapos”-nak minősítik a fentieket csakúgy, mint Spitz A. Renét és Gábor Andort, Kner Imrét és Karikás Frigyest – folytathatók. Megengedhetetlen szerintünk ez az eljárás, hisz teljességgel fellazítja, relativálja a körhöz tartozás ideológiai határait és konzekvenciáit, s közös nevezőre hozná a Lukács–Balázs-féle szuggesztív centrumot a peremszereplőkkel, a távoli tisztelőkkel és ismerősökkel, valamint az alkalmanként felbukkanó – s a hangadók által esetleg vajmi lenézően emlegetett – beszélgető-

partnerekkel. Fülep Lajos pl. nemigen számítható a „törzshöz” (sokkal inkább a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának előadójaként, mint „kültag” tevékenykedett), s bármi sóváran kötődik is Kner Imre az elmúlt időkhöz (12., 146–147.), vonzalma nem fenntartás nélküli, korántsem szól a társaság egészének (146–147.), Balázs Béla naplói pedig annyi idegenkedéssel, sőt, fitymálással beszélnek róla (80., 99.), hogy „vasárnapos” mivoltában is kételkedni kezdünk. Sajnos, az Életrajzi mutatóban is ez a tarthatatlan, egyenlősítő szemlélet érvényesül. Szócikket kap itt Fogarasi és Mannheim csakúgy, mint Gábor Andor és Révész Géza (ilyformán joggal hiányolhatnók Goszthonyi Mária és Stephani Elza biográfiját is! . . .), ráadásként a jól ismert alkotók életrajzvázlata csupán közhelyek előszámlálására szorítkozik.

A társaság kedvenc vitatémáiról roppant gyér jellemzést kapunk (9.), a kommentár híján közölt témalistából pedig az következnek, hogy Szabó Ervin, Bartók és Kodály egyaránt megtartotta előadását a Szellemi Tudományok Szabad Iskoláján (10.). Novák Zoltántól (i. m. 176.) tudjuk, hogy nem így történt. A kezdetben a kör centrumához tartozó Ritoók Emma pálfordulását magyarázván, Vezér a nyilvánvaló képtelenségtől sem riad vissza. Sok minden taszíthatta a Vasárnapban *A szellem kalandorainak* szerzőjét, ám a „baloldali, internacionalista felfogás” (14.) bizonyosan nem, lévén a társulás – Lukács szerint is – „jobboldali ellenzék” (23.), pozíciója pedig egyelőre – valódi nemzetköziség helyett – valamiféle sajátos kozmopolitizmusa, „szabadon lebegése”. A legfájóbb azonban kétségkívül az a szűkeklű, mostoha bánásmód, amelyben Vezér a Nyugatot részelteti. Kölcsönös gyanakvással s feszültséggel volt teli csakugyan a folyóirat s a Vasárnap viszonya, ámde bizonyos arányosabban oszlott meg a felelősség, mintsem a bevezető sugallná. Vezér egyetértően citálja Sinkó igaztalan és elfogult formuláját (19–20.), s a maga véleményét mindenestül e balszerencsés sarkításhoz igazítja. Kiemeli harcostársai közül s szembefordítja velük Ady Endrét, a Nyugatot ellenében és tagadésképp próbálja interpretálni költészetét, valamiféle imaginárius, „tisztéletbeli vasárnapost” sejtetve benne (18–19.). Önkény ez, nem is akármilyen! Túl sommás minősítésnek véljük továbbá a rosszalóan hánytorgatott impresszionizmust (a Nyugat *egészét*, jelentőségét aligha jellemezheti e kitétel!), nem kis meghökkenéssel értesülünk a folyóirat „természetes öregeedéséről” (21.), hiszen a hőskor évtizedében

járunk még, s kivált nem hiszünk, hogy a Vasárnapban „egyeduralmának fenyegetettségét” érezte meg Osváték orgánuma (uo.). Miként veszélyeztette a Nyugat presztízsét egy keveseket tömörítő szekta? Közelebb jutnánk az igazsághoz, ha a magyar étellel és művészettel szemben tanúsított tüntető közönyt s a Vasárnap programos ezoterikusságát, olykor önélvező sterilitását és spekulativitását (példa erre Lésznai Anna naplója is) neveznök meg a folyóirat ellenszenvének okául. Ezért idegenkedett Babits Balázstól és Lukácstól, ezért Tóth Árpád s Juhász Gyula kirohanásai. Említi s idézi e véleményeket Vezér is; miért, hogy nem jut el a megfelelő konzekvenciákhoz? Ily előzmények után meglep némileg a lezárás enyhültebb, toleránsabb hangvétele (23.), s a kijelentés, mely szerint a Nyugat volt „a mégiscsak legszínvonalasabb irodalmi folyóirat”. . . (22.).

Kevesebb kritikával illetnők Karádi Éva tanulmányát, lévén filozófiai kompetenciánk jóval csekélyebb. Úgy tetszik, a Vasárnapról is kapott ihletést e tömör esszé stílusa. A magunk részéről nyomatékosabban hangsúlyoznánk a vasárnapos bölcsélet neoplatonizmusát (27–28.), s ekként távoli rokonságát, szándéktalan összerímelését az egykorú osztrák filozófia bizonyos tendenciáival, hiszen Lukács vélekedése is följogosít erre (36.). Teoretikusan minden bizonnyal igaz, amit Karádi a társaság egy részének bolsevik fordulatáról tételez (34–37.); ám ha meggyőző is e gondolatmenet általában, elméleti síkon, elmosódik a kapcsolata a gyakorlattal, az egyes személyekkel, s megválaszolatlan hagy egy fontos kérdést: miért nem léptek erre az útra többen is, köztük oly kiválóságok, mint Mannheim és Hauser? Elengedhetetlennek látszik a differenciálás, a konkrét esetek s mozgatok földerítése!

A dokumentumok kiválasztásával egyetértünk nagyjából. Kivált a levelek, Balázs naplói, Lukács etikai töredékei és Mannheim írásai jelentettek számunkra revelációt. Mindenképp elhagytuk volna Sinkó Ervinnek a szövegkörnyezet sugallata híján értelmetlenül torzult mondatát (51.), Révai József mindkét cikkét, egyáltalán: az 1919 után keletkezett tanulmányok és vallomások többségét, épp mert csupán átalakult, „megszüntette megtartott” formában él bennük a Vasárnap eredeti szelleme. Szívesebben láttuk volna helyettük pl. Fülep *Magyar művészet* c. esszéjének egészét vagy részleteit, netán más írásokat is Balázstól, Ritoóktól stb. Karádi Éva véleményével szemben megjegyeznők, hogy Kner Imre emelkedett hangú cikkében a vasárnapos ihletéssel legalább egyen-

rangúnak tetszik a preraffaeliták, Ruskin és Morris ösztönzése, a kézműipar, az egyedi darab dicsérete. Kár, hogy a szöveggondozás műhelytitkairól egy mondat erejéig sem értesülünk, a jegyzetanyag pedig gyakorta következetlenné bizonyul. Olykor kétszer is megtudjuk ugyanazt (pl. Lázár Mária és Strindberg esetében: 59.–383.), másszor meg sejtethjük csupán, kicsoda Hindu (110.) avagy Lázár doktor úr (143.). Fölösleges magyarázni Nyehljudovot és Katyusát, Kittyt és Levint, kivált ha Bolkonszkij és Rosztoz esetében elmulasztjuk ezt (385.). Nem konzekvensek a jegyzetek a német nyelvű címek, kifejezések és kisebb-nagyobb szövegek fordításában,

márpedig ez nem lehet pillanatnyi szeszély kérdése. Machot és Avenarius-t szerzőpárossá avatni kár (390.), előbbi különben sem volt német, Emil Laskról szólván viszont hiányoljuk Babits nevének s a filozófus halálára írt nagy versének említését (388.). Azt is csak egynémely levelek árulják el – helyesbítve mintegy Hauser emlékeztétét (9.) –, hogy korántsem volt abszolút érvényű a társaságban a magázódás szokása. Folytathatnók...

Gyors egymásutánban két könyvünk is van immár ugyanarról. Joggal fájlalhatjuk, hogy a másodiknak csupán a dokumentumok közlésével sikerült meghaladnia, felülmúlnia az elsőt.

Lőrinczy Huba

„INDULÓ BALRA”

Tanulmányok a szocialista világirodalom kialakulásáról.

Szerk. Illés László. Bp. 1979. Kossuth K. 552 l.

Irodalomtudományunk fejlődése az 1960-as évek közepén fordulóponthoz érkezett. Az addig jobbra csak befelé tekintő, nemzeti keretek között gondolkodó, s legfeljebb a nevezetesebb szovjet aktualitásokhoz kapcsolódó tudományágban ekkor került előtérbe az „ablaknyitás” igénye, az a fontos és helyes törekvés, hogy elsajátítsuk és a magunk hasznára fordítsuk mindazt, amit a legkorszerűbb nemzetközi ismeretanyag számunkra nyújtani tud. Megtanultuk a kommunikációelmélet és a szemiotika alapfogalmait, a műközpontú elemzés különféle fogásait, s a strukturalizmus-viták terén mindenki mást magunk mögött hagytunk. A közvélemény – érthető módon – általában csak ezeket a feltűnő, egyeseket lelkesítő, másokat riasztó jelenségeket tudatosította magában, holott jóideje megindult nálunk egy másik, lényegében ugyanezt a célt szolgáló folyamat is: a marxista irodalomszemléletről alkotott képünk pontosítása, a marxista irodalomfelfogás mélyebb megismerése.

Ablaknyitás ez is, ha nem is távoli horizontokra, hanem saját szomszédságunkra, a többi szocialista ország irodalomtudományi credményeire. Nem kevésbé fontos és nem is könnyebb feladat ez, mint a polgári elgondolások kritikai feldolgozása. Fontosságát – közhely lévén – itt nem is részletezem; nehézségei abból adódnak, hogy furcsa módon a marxisták közötti véleményeltérések tisztázásában jóval kevesebb gyakorlatra tettünk szert, mint a polgári koncepciókkal szembeni vitákban. Még mindig nem szoktuk meg, hogy a tudományos fejlődés szükségszerű velejárója,

hogy az azonos világnézetű, azonos módszerrel dolgozó kutatók között, s így a marxisták között is mindig legyenek vitakérdések, s ha ilyeneket tapasztalunk, higgadt, tárgyyszerű, az ellenfél érveire figyelő gondolatok helyett jobbra hallgatással – ez lehet diplomatikus vagy semmibe vevő –, ritkábban pedig az eretneknek kijáró modorban reagálunk.

Az ablaknyitás sajátos esete, amikor nem a jelenkor panorámájára tekintünk, hanem a múltira. Sajátos annyiban, hogy a fejlődés normális menete a kontinuitás és diszkontinuitás szerves egységében halad előre, s ilyenkor nem kell külön gesztusokkal felfedezni és tudatosítani a múltat, hanem azt a megfelelő mértékben őrzi a jelen. A marxista irodalomszemlélet fejlődése azonban nem mindig volt hajlamos a kontinuitás mozzanatainak érvényesítésére, s így állt elő az a helyzet, hogy saját múltunk tényeit, kategóriáink hajdani tartalmait, mai vitáink előképeit olyan erőfeszítésekkel kell feltárni, rekonstruálniuk és tudatosítaniuk, mintha egy vadonatúj, idegen eszmerendszer feltérképezésére vállalkoznánk.

Az *Induló balra* címmel kiadott gyűjtemény létrehozói egyazon gesztussal nyitnak ablakot múltunkra és szembesítendő eredményeinkre, amikor az 1917 és 1945 közötti szocialista világirodalmi folyamat történetét különböző nemzeti-szerű szerzők által megfogalmazott, s így több szocialista ország szakközvéleményének sajátos látásmódját, problémamegközelítését, egyéni eredményeit tükröző tanulmányokkal állítják elének. Az együttműködésben a bolgár és magyar

Irodalomtudományi Intézet, az NDK Művészeti Akadémiájának Szocialista Irodalomtörténeti Osztálya és a szovjet Gorkij Világirodalmi Intézet vett részt, a munkálatokat – Georgi Dimov, Alekszandr Dimsic, Illés László, Oleg Jegorov, Klaus Kändler, Alfred Klein, Szabolcsi Miklós és Pavel Topper részvételével – nemzetközi szerkesztő bizottság irányította. A kutatási program eredményeiből elsőként egy német nyelvű kötetet publikáltak 1978-ban *A szocialista realizmus nemzetközi irodalma* címmel, Klaus Kändler szerkesztésében; az ehhez képest bővített és javított magyar kiadást Illés László szerkesztette. A mű minden kétséget kizáróan az 1970-es évek magyar irodalomtudományi kiadványainak élvonalába tartozik, olyan munka, amely mind előkészítésnek gondosságát, igényességét, mind pedig társadalmi hasznosságát tekintve túlzás nélkül mintaszerűnek nevezhető.

Tanulmányai négy tematikai csoportra oszlanak. Az első, a *Szocialista forradalom és világirodalom* című rész írásai azt a problémát vizsgálják, milyen értelemben beszélhetünk szocialista világirodalomról, milyen azonosságok és különbségek mutatkoznak az egyes szocialista irodalmak összehasonlító vizsgálatában. Jurij Barabas tanulmánya a kérdést a legáltalánosabb teoretikus szinten veti fel, s arra a megállapításra jut, hogy „Az életben és a művészetben végbemenő lényegi változások – konkrét megnyilvánulásaikat tekintve – országonként ugyan nagyon különbözhetnek, a szocialista fejlődésnek azonban alapvető objektív törvényszerűségei vannak. Ezek teremtik meg a kultúrák közeledésének alapját. E közeledés legfontosabb alkotóelemei: az eszmei és az esztétikai pozíciók azonossága, a pártosság és a népiség lenini elvei, a realizmusért, az új típusú hős alakjának megalkotásáért vívott harc” (14. l.). Ez a közeledés természetesen nem jelent uniformizálódást, a szerző nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a szocialista irodalom esetében „bonyolult, sokrétű, dinamikus, mindazonáltal sajátosan egységes eszmei-művészi rendszerrel állunk szemben” amelynek „valamennyi alkotóeleme (azaz minden egyes nemzeti irodalom) magán visel megismételhetetlenül sajátos vonásokat, egyszersmind olyan általános vonásokat, amelyek jellemzőek a többi – egységet alkotó – nemzeti irodalomra. Minden egyes alkotóelem bonyolult, sok jelentésű, ám organikus kapcsolatban áll a többivel” (15. l.).

Az azonosságok és különbségek dialektikája annál is bonyolultabb, mert – amint ezt Mihail Hrapcsenko *Az Októberi Forradalom és a szocialista irodalom alkotó alapelvei* című tanulmánya

világossá teheti – a Jurij Barabas által a közeledés alapelveiként megjelölt esztétikai kategóriák esetében nem egyszer a terminológiai azonosság mögött lényeges tartalmi különbségek is meghúzódhatnak. Mert igaz ugyan, hogy a közérthetőség-probléma megoldása, a szocialista és kritikai realizmus viszonyának meghatározása vagy a szórakoztató irodalom kérdéseinek felvetése s egy sor más koncepció igen nagy mértékben rokon nálunk elterjedt elképzelésekkel, de éppen a pártosság, népiség és a realizmus fogalmának itt olvasható meghatározásai igencsak távol állnak a magyar kutatási eredményektől. S itt nem valamiféle újkeletű differenciák jelentkeznek, hanem olykor meglehetősen régiek. Nálunk már Révai József számára is világos volt, hogy a szimbolizmus mint stílus adott esetben – nevezetesen Ady esetében – a módszer és érték értelmében vett realizmus megjelenési formája is lehet; Hrapcsenko viszont legfeljebb azt engedi meg, hogy egyes alkotók szimbolizmusok ellenére hozzanak létre esztétikailag jelentős alkotásokat.

Ilyen felfogásban magától értetődő, hogy Hrapcsenko – bár korántsem elitélő hangszívallyal, de – elkülöníti egymástól a szocialista realizmust és azt a művészetet, amelyben „a szocialista, forradalmi hangulatok és eszmék” az „úgynevezett avantgarde művészet stb. költői formáiban öltöztek testet” (31–32. l.). Szabolcsi Miklós viszont úgy ítéli, hogy „az első, ún. klasszikus avantgarde (1910–1925) a forradalmi fellendülés időszakának volt egyik adekvát kifejezője, és időszertülnne ennek elmúltával vált, ily módon azt a szocialista világirodalom egyik áramlatának tekinthetjük” (59. l.). Az én tudásom szerint itt a tények feltétlenül Szabolcsi felfogását igazolják. Tanulmánya egyébként is kitűnik azzal a törekvéssel, hogy az adott problémakörben lényeges kategóriákat – világirodalom, szocialista világirodalom, szocialista nemzeti irodalom stb. – minél pontosabb, megfoghatóbb, tartalmi és terjedelmi vonatkozásokat egyaránt feltáró meghatározásokkal közelítse meg. Döntő jelentőségű ezek közül a szocialista világirodalom fogalmának kidolgozása s e fogalom elkülönítése a szocialista realizmus kategóriájától: az előbbi az utóbbinál „tágabb, elsősorban történeti jellegű fogalom. Az egyik nem teszi fölöslegessé a másikat; mindkettő történeti jellegű folyamatot jelez, de az egyik inkább különféle áramlatokat összefogó gyűjtő elnevezés, míg a másik a szocialista világirodalom áramlatainak legkimagaslóbb vonulatát jelzi. A szocialista világirodalom fogalmába, körébe az átmeneti (a polgáritól a szocialista felé tartó) mű-

vek, pályák is beletartoznak” (61. l.). Egyedül a szocialista realizmusra vonatkozó definíciója támaszt bennem némi kételyt: e megjelölés szerte „az egész bonyolult irodalmi folyamat legfontosabb szakaszát jelöli, ugyanakkor legfontosabb alkotó módszerét, és egy más értelemben: a kimagasló művek egész sorozatát” (61. l.). Az alkotó módszer és a kimagasló művek (azaz művészeti érték) értelmében felfogott szocialista realizmus jelentése számomra is világos természetesen – az egybevág a nálunk uralkodó fogalomértelmezéssel –, nem tudom viszont, hogy miként és melyik történeti szakasz lenne így nevezhető.

E teoretikus jellegű részhez a tanulmányok második, *A szocialista realizmus kialakulása a nemzeti irodalmakban* című csoportja a történeti vonatkozások kibontásával csatlakozik. A szerkesztő előszava nem kis szerénységgel azt hangsúlyozza, hogy e rész „távolról sem valamennyi” irodalmat öleli fel – és viszont az anyag rész páratlan gazdaságán ámulok. A szovjet, német, magyar, bolgár, cseh, szlovák, lengyel, jugoszláv, francia, angol, amerikai, japán, kínai és latin-amerikai szocialista irodalmak fejlődéséről kapunk itt áttekintést, s ez a különleges extenziás hasonlóan különleges adatgazdagsággal párosul; nem nehéz megjósolni, hogy a kötet e tanulmányait fogják majd szakembereink a legtöbb haszonnal kamatoztatni. Pontosabban szólva nemcsak ezeket, hanem a következő, harmadik, a *Nemzetközi írószervezetek és a szocialista világirodalom* főcím alá sorakoztatott írásokat is, amelyek a tárgyalt időszak szocialista és antifasiszta irodalmának szervezésében és ideológiai irányításában fontosabb szerepet játszó csoportosulásokról, szervezetekről nyújtanak külön, részletesebb képet.

Ám ezek a dolgozatok sem csak irodalomtörténeti szempontból, s bennük tükröződő tényfeltáró munka révén oly figyelemre méltók, hanem tovább gazdagítják a különböző elméleti álláspontokról alkotott képünket is. Világossá válhat pl., hogy a szovjet szakirodalmon belül a mitikus fantasztikum alkalmazhatóságának kérdése még mindig igen ellentétes nézetek ütközőpontja: Hrapcsenko korábban már említett tanulmánya igen elmarasztalta Garaudyt, amiért a mítoszalkotásban pozitív lehetőségeket talált (37–38. l.), Lomidze e részben közölt írása viszont pontosan ugyanezért a gondolatmenetért nagyra értékeli Gorkijt (95. l.). Hasonló a helyzet a szocialista és a kritikai realizmus viszonyának meghatározásában is. Hrapcsenko – szerintem igen helyesen – azt hangsúlyozza, hogy „a szocia-

lista és a kritikai realizmus közötti különbség korántsem abban fejeződik ki, hogy az egyikre mindenekelőtt az igenlés, a másikra főként a tagadás a jellemző” (35. l.); a mi most zárult kutatási programunk is ezzel egybehangzóan emelte ki, hogy a szocialista realizmus nem kevésbé kritikai jellegű a polgári realizmusnál (melynek kritikai realizmus néven való emlegetése éppen ezért megtévesztő is). Leonyid Tyimofejev viszont kitar emellett, hogy e különbségek lényege az, hogy a kritikai realizmust az „így van, de nem szabad így lennie” elve vezérli, míg a szocialista realizmust az „így van és így kell lennie”, illetve „így még nem volt, de így lesz” elve (70. l.).

Ezek az elvi különbségek természetesen meghatározzák azokat a nézőpontokat is, amelyekhez igazodva a szerzők rostálják az irodalomtörténeti tényanyagot és értékeli a jelenségeket. Tyimofejev és Lomidze áttekintése alapvetően egységes és harmonikus fejlődésfolyamatnak mutatja be azt az utat, amelyet a szovjet irodalom a forradalomtól a harmincas évek végéig megtett, mint-hogy álláspontjuk egybevág a szocialista realizmusról a harmincas években kialakított elgondolással. Illés László, aki teljes mértékben elismeri ugyan a szocialista realista törekvések ekkori eredményeit, de felfigyel arra is, hogy „a művészi eredményeket előnytelenül befolyásolta a szocialista realizmusnak némiképpen szűkös felfogása”, ami „a stílusirányok leszűküléséhez, bizonyos elszűküléshez, az ún. stílusdemokratizmushoz, egyfajta naivitáshoz, illetve a forradalmi romantika túlhajtásához vezetett” (142. l.), két tanulmányában sokkalta dialéktikusabb, ellentmondásosabb képet nyújt erről az útról, s ugyanilyen József Farkas portréja a magyar proletárdiktatúra irodalompolitikájáról.

Központi vitakérdésként húzódik végig e történeti elemzéseken is a szocialista avantgarde megítélése. Fodor István *A francia szocialista irodalomról* nyert kép alapján úgy látja, hogy a párt és szürrealisták együttműködése „a szürrealista és a marxista elmélet összeegyeztethetlensége miatt” nem bizonyult tartósnak (215. l.), s ezzel vág egybe Štěpán Vlasín *A cseh szocialista irodalomról* szóló áttekintésében az a vélemény, hogy a kommunista politikai meggyőződésű szürrealista írók, bár „tudatosan elutasítják a burzsoázia szolgálatát, szubjektív elképzeléseik szerint lázadznak ellene, a valóságban azonban inkább menekülnek a valóság elől – mindenekelőtt a tudatalatti világba, mely lehet a képek gazdag tárháza, ám a szürrealistáknál céllá vált –, aminek következménye az érzékenykedő, anarchista

szubjektívizmus lett” (173. l.). Miloš Tomčík viszont *A szlovák szocialista irodalom kibontakozása* kapcsán – úgy vélem, helyesebb álláspont-ról – a szocialista realizmus alkotó megfogalmazásaként idézi a 30-as évekből Václavek tételét, mely szerint „a szocialista realizmus fogalma igen tág, magába foglalja korunk művészetének műfajilag igen különböző megnyilvánulásait, ha azokat közös álláspont, a társadalmi fejlődés szocialista perspektívája kapcsolja össze (. . .) Formai téren nem a valóság naturalista leírását adja, már csak azért sem, mivel a valóságot dialektikusan, folyamatként értelmezi, de azért is, mivel minden fejlett művészeti eszközt felhasznál, amelyet az elmúlt tíz esztendő fejlődése hozott” (179. l.); ez a szürrealista stílusesszék számára is más megítélést biztosít.

A kötet negyedik s egyben utolsó része *A szocialista realizmus elméleti kérdéseiről* cím alatt Köpeczi Béla, Vaszil Kolevszki és Dmitrij Markov tanulmányát tartalmazza. Kolevszki gondolatmenetének fő dilemmája az, hogy a realizmust csak stílus kategóriának tekinti, s nem ismeri e szó másik, stíluszempontokkal nem korlátozott, módszer- és értékfogalomként felfogott értelmét. Ezért kell oly rendkívül bonyolult – s jöllehet pozitív irányú, szerintem meddő – fejtegetésekbe bocsátkoznia arról, hogy a szocialista realizmus voltaképp nem egyszerűen szocialista eszmeiségű folytatása a realizmusnak, hanem valami más, stílus tekintetében sokszínű és a formafejlődéstől sem elzárkózó, szintetikus művészet.

Dmitrij Markov írása már címével is jelzi, hogy felfogása szerint a szocialista realizmus *Az élet valóságghű ábrázolásának történelmileg nyitott rendszere*. E nyitottság azt jelenti, hogy a művészi valóság hűség kritériuma nem tartalmaz kötelező képleteket az ábrázolás módjaira vonatkozóan, s „a legkülönfélébb formákban érvényesülhet. A szocialista realizmustól idegen a zártság, a szocialista realizmus a múlt és a jelen művészetének valamennyi vívmányát egyesíti, és ugyanakkor új, sosem látott távlatokat nyit” (88. l.). A nálunk uralkodó terminológiai hagyományok kontextusában értelmezve ellentmondásnak tűnhet, hogy ugyanakkor Markov igen élesen bírálja a modernizmust, mint olyan művészetet, amely „érzékelések káoszának mutatja az emberek kapcsolatait, s ezzel megfosztja az embert a magasztos eszményektől, az értelmes tevékenységtől, eltompítja tudatát, a hitelenség és zavartság érzését sugallja neki, és ennek eredményeként a művészet lélektelenségét és clembertelenedését állítja. Szerepe ezért különösen reakciós” (479 l.). Csakhogy Markov – ha gondolatmenetét

helyesen értelmezem – nem formai, hanem tartalmi jegyekkel ruházza fel a modernizmus fogalmát, körülbelül úgy, ahogy nálunk ezt Király István teszi, s ilyen módon nem a természetelvű, realiztikus stílusú művészettől eltérő irányzatokat jelöli ezzel a szóval, hanem a tartalmi tekintetben elmarasztható áramlatokat.

Ezeket az inkább teoretikus síkon mozgó tanulmányokat Köpeczi Béla írása kapcsolja össze a történeti aspektusokat előtérbe állító, korábbi gondolatmenetekkel: a szocialista realizmus elméleti történetének fejlődésvonalait rajzolja fel a 30-as évekig. Kiemelkedően fontos gondolatának tartom azt, hogy rámutat: a Proletkult koncepciói a hivatalos bírálatok ellenére tovább éltek a RAPP-ban, a rappista alapkonceptiót pedig a szervezet feloszlása után „átmentette” a harmincas és negyvenes évekbe a „nagy realizmus” teóriája. Ez utóbbi tehát korántsem Marx és Engels esztétikai hagyatékának feltárása nyomán született – bár tény, hogy e hagyaték feltárása ugyanekkor történt –, hanem egészen más gyökerekre vezethető vissza. Minthogy a tanulmány jóval korábbi keletű, így természetes, hogy nem tükröződhetnek benne azok az új nézőpontok, amelyek *A pártosság, népiség, realizmus kérdései* című kutatási program – csak napjainkban publikált – eredményei nyomán sok tekintetben más megvilágításba helyezik ezt a témakört. A pártosság és a népiség kategóriájáról szólva azonban Köpeczi Béla írása a hatvanas évekbeli felfogást képviseli, s ez bizonyos mértékig már az említett kutatási program megindulása előtt is meghaladottá vált; különösen a népiség fogalma volt sokkalta ellentmondásosabb, összetettebb a 20-as és 30-as években, mint ahogyan fős szerepel.

Befejezésként nyilván fölsőleges szószaporítás lenne megismételni e kötet létrejöttének fontosságáról mondottakat. Inkább azt jelezném, hogy e munka már ma sem társtalan, és a jövőben egyre jobban gyarapodik majd azoknak az irodalomtudományi programoknak a száma, amelyek a szocialista országok többoldalú nemzetközi együttműködése révén érik el kitűzött céljaikat. Ez a tény rendkívül örvendetes, hiszen az ilyen munkák révén nemcsak ismereteink gazdagodnak, hanem önismeretünk is szilárdabb kontúrokat nyer; pontosabb képet kapunk arról, hol áll a magyar marxista irodalomtudomány a nemzetközi mezőnyben, mit kell elsajátítanunk s mit kell átadnunk, elfogadtatnunk annak érdekében, hogy a marxista elmélet egésze mind magasabb szintre emelkedjék.

Szerdahelyi István

OROSZ LÁSZLÓ: A MAGYAR VERSTANI ESZMÉLKEDÉS KEZDETEI

Bp. 1980. Akadémiai K. 154 l. (Irodalomtörténeti füzetek 97.)

„A felvilágosodás korával kezdődő mintegy fél évszázad verstani irodalmának gazdagsága” (11) tárul elénk ebben a tömören, hitelesen és világosan fogalmazott kis kötetben. Szerintem még fontosabb és átfogóbb jelentőségű téma ez, mint a szerény címből gondolhatnánk. Valójában nem az „eszmélkedés kezdetei”-ről van itt szó, hanem verstanunk történetének egyik legkiemelkedőbb korszakáról, melynek lendülete, gondolati telítettsége csak a jó másfél századdal későbbi *Horváth-Vargyas, Szabédi-féle* vitákéhoz mérhető.

Igaz, hogy könyvszertileg kimutatható verstani szakirodalmunk 1760 előtt alig-alig létezett. Ez azonban nem jelenti az „eszmélkedés”, a többé-kevésbé igényes elméleti érdeklődés hiányát. Bizonyos formák, metrikai hagyományok tudatos alkalmazásában, fordítói törekvésekben, egyes fogalmak (mint pl. *vers, ritmus, magyar versek, magyar ritmusok*) értelmezésében szinte a középkortól kezdve nyomon követhetjük a versújítás hirtelen kitágult látóköreinek történeti előzményeit. Egyetlen példa: *Sylvester János* már 1541-ben nem kis nemzeti büszkeséggel állapítja meg, hogy „a görög és a latin mintájára magyar nyelven mindenféle verset” lehet írni. (*L. Balázs János: S. J. és kora.* Bp. 1958, 294. l.)

A könyvben érintett írások néhány kiemelkedő darabja a közelmúltban jelent meg ismét, különféle célú és tartalmú kötetekben (*Pennaháborúk*, Szépirodalmi K. 1980; *Virág Benedek Válogatott művei*, Szépirodalmi K. 1980; *Csokonai*, ill. *Kazinczy* munkái a *Magyar Remektrókb*-ban stb.). Orosz László ezeket még nem használhatta: néha alig hozzáférhető régi kiadásokhoz kellett fordulnia. Szakirodalmi forrásként sem találhatott sokkal többet, mint *Négyesy László* két – csak részben azonos témájú – hajdani könyvét. Részben – mondom –, mert *A magyar verselmélet kritikai története* (1888) csak az ún. „magyar” versre vonatkozik, így *Fogarasi* (1843) előtti anyaga ugyancsak szegényes. *A mértékes magyar verselés története* (1892) pedig elsősorban a *költészet* gyakorlatát követi figyelemmel, elvi állásfoglalásokkal csak közvetve (és csak aktív költők esetében) foglalkozik. Ebből a szemléleti különbségből (és persze Orosz László filológiai alaposágából is) következik, hogy a *Négyesy*nél tárgyalt szerzők mellett itt más nevek is felbukkannak az iskolai versgyakorlatokat szorgalmazó *Losontzi István, Szenthe Pál, Bukovecz*

István és Papp Ignác; a verselés esztétikumáról elmélkedő *Kármán József*; az őt követő, rendszerező hajlamú *Teleki László*; a *Kazinczy* táborával verstani kérdésekben is összetűző *Somogyi Gedeon* vagy éppen a zongoratanár *Gáti István* és az irodalomtörténész *Pápay Sámuel*.

Szerzőnk jó érzékkel válogatta ki a mai olvasót is érdeklő, bemutatásra méltó nézeteket, elméleteket. Nem riadt vissza a korra oly jellemző nyelviszeti csetepaték mértéktartó ismertetésétől sem, de joggal mellőzte pl. a „prozódiai harc” szócséplésbe fulladó részleteit. A könyv külön értéke a korabeli hírlapok, folyóiratok verstani tanulmányainak, cikkeinek feldolgozása.

A terjedelmi arányokról persze lehetne vitakozni. Nem biztos, hogy a *Mondolat* szülőatyjának veszprémi kiadványa megérdemelte a maga ötödfél oldalnyi méltatását (124–129). Helyeslem viszont a maguk idejében hatástalan (mert pl. kéziratban maradt), de tudománytörténeti szempontból értékes munkák fokozott megbecsülését (pl. *Kalmár György, Révai Miklós, Földi János* esetében).

Az adott keretek között *többet* nemigen kívánhatunk. Más kérdés, hogy a feldolgozás *szempontrendszere* – mely már a tartalomjegyzékből is kirajzolódik – lehetne valamivel következetesebb, hozhatna több fogalmi, szemléleti újdonságot. Az egyes fejezeteket így *különbé* logikai szálak tartják össze (hol témakörök, hol szerzők, hol időszakok szerint). Kár, hogy a befejezésben vázolt „fő irányvonalak” (144) a tárgyalás során nem vagy alig érzékelhetők. Hiányolhatjuk a hazai „eszmélkedést” erősen befolyásoló *külföldi szakmunkák* tüzetesebb számbavételét is.

Szerencsére a részletek, a tudatos kiemelések így is sok figyelemre méltó értelmezést, mai vonatkozást kínálnak. A korabeli nézetek egyik pólusa *nyelviszeti*, a másik *esztétikai* jellegű. A „tudós csodabogár” *Kalmár György* és a tudatunkban nem egészen indokoltan egybekapcsolt „klasszikus triász” (*Baróti Szabó, Révai, Rájnis*) magán- és mássalhangzókkal, nyelvjárási sajátosságokkal, helyesírási és kiejtési szabályokkal vesződik. *Földi* szerint „a versírásnak fundamentuma minden nyelvben a nyelvkönyv” (48). *Kármán* és követői viszont a fogalmilag meghatározhatatlan „poézist” tisztelik igazán, *Berzsenyi* pedig egyenesen ízlésfejlesztő céllal fejt ki elméletét a „poétai harmonistiká”-ról.

A magyar vers eredetét (rég, szabad sorú énekversünket) Révai Miklós (Földit is megelőzve) bibliai összefüggésben említi (25). A rimes verset Kazinczy szerint (89) „a napkeletiektől vevénk” (török példát említ), Vályi Nagy Ferenc szerint viszont „klastromi és arabs izlés” nyomán alakítottuk ki (109). Az énekelt, lírai versformákat (carmen) Pálóczi Horváth Ádám (57) külön választotta a beszélt, epikai jellegűektől (oratio). A magyar hangsúly versbeli szerepéről is sejtethet valamit (Szenci Molnár nyelvtana óta kérdésessé vált az „accentus” hazai értelmezése), de a fogalomtisztázás első mozzanata Batsányi nevéhez kötődik (59, 117).

Meglepő időszerűséget tulajdoníthatunk Vályi Nagy Ferenc egy Kazinczyhoz írott levelének (110–111). A tudós pataki professzor és ódaköltő kitűnő ösztönnel vette észre az egyes beszédhangok, hangkapcsolatok és fonetikai jegyek (pl. zöngesség, zár- vagy résképzés, hangzóság) ritmusárnyaló szerepét. A „titok”, melyet keresett, ma már hozzáférhető, műszeres mérésekkel vizsgálható és igazolható (vö. MTA I. OK 1978. 3. 211–245).

Igen tanulságos annak megfigyelése is, ki hol húzta meg a határt (idestova 200 éve) a „még vers” és a „már nem vers” között. Rájnás (1781) szerint az ókori Pindaros „olyan elegyes versekkel élt, amelyeket némelyek verseknek se tartottak” (29). A rímtelen drámai jambus kapcsán Kazinczy „jambus liberrimus”-t, „pseudo-jambus”-t (89), Berzsenyi és Somogyi Gedeon „szabad jambust” emleget (127, 130). Ungvárnemeti Tóth László „pindaroszi himnusairól” pedig Kazinczy így nyilatkozott: „nem értem, mi teszi némely sorát verssé” (112). Íme, a kor szabadvers-problémája.

Orosz László kerüli a szélsőséges, kiélezett állásfoglalásokat, nem bonyolódik mai vitás kérdésekbe. Néhol azonban akaratlanul is nézeteket, fogalmakat ütköztet. Így pl. koriambus-értelmezése (Arany tizenkettőseire vonatkoztatva)

erősen vitatható (61). A „megmértékelés” ügyében sokkal találébb és rugalmasabb Babits metrikai magyarázata (Irodalmi problémák, 1917, 278–280).

Némi fogalomzavart érzékelek a „szóhangsúly” kapcsán is. Kölcsénynek „a germániai szavakra” vonatkoztatott „accent”-ja valóban ezt jelenti (137). A magyar nyomatékozásnak azonban sem hangtani rendje, sem nyelvi szerepe nem azonos a németével. Kazinczy – ha valóban németes szóhangsúlyt sejtett a magyarban – igen csak tévedett (94). Ez természetesen nem érinti a „bimetrikus értelmezés” feltételezhető, halvány valószínűségét (uo.).

Kazinczy „nyugatosító” szerepével kapcsolatban nem érzem helyénvalónak Németh László aligha tárgyilagos meghatározását (86). A „kardos kereszttvíz” koncepciója (87) – kritika nélkül idézve – ellentétben áll a könyv adatközlő jelle gével, tartózkodó hangvételével. Kazinczy nézeteinek taglalása – szerencsére – már mentes ettől az elfoglaltságtól, bár a Berzsenyi – Kölcsény-vita lezárásába is vegyül némi jambus-ellenes felhang (140).

Egy elírást (vagy talán csak sajtóhibát) is hadd tegyek szóvá: Verseghy az Ányos-féle „Szomorú tsillagzat...” első fél sorában természetesen nem egy, hanem két „rövid sillabát” érzékelt (74; I. az 1972-es szolnoki hasonmás-kiadás XIII. lapján!).

Csaknem száz éve (a Négyesyé óta) Orosz László könyve az első, kifejezetten *verstan-történeti* szakmunka. A nagyobb igényű – és terjedelmű – ,egységes szemléleti rendszerre alapozott kritikai feldolgozást nem helyettesítheti ugyan, a versújító csatározások tényeit és irányait illetően azonban könnyen kezelhető, megbízható és hasznos eligazításul szolgál. Tudománytörténetünknek minél több hasonló témájú és színvonalú, más korszakokat is felölelő munkára lenne szüksége.

Kecskés András

*

Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből. Sajtó alá rendezte és a szövegeket gondozta Kőszeghy Péter, Bp. 1979. Magvető K. 493 l. (Magyar Találkozó)

Az időközben címében is megnevesedett sorozat *Háló* címmel közöl válogatást Heltai Gáspár életművéből. A címadás indokolt, hiszen ezt az írást teljes terjedelmében olvashatjuk, s a további Heltai munkákból „kóstolót” kapunk. A

Háló teljes újraközlése aligha szorul indokolásra, s az egyéb művek (*Dialogus, Száz fabula, Krónika*) kiválasztásában az utószóban megadott méltánylandó szempontok mellett nyilvánvalóan érvényesültek Kőszeghy Péter további egyéni szempontjai is. (Ez utóbbi esetekben talán nem ártott volna feltüntetni mind a címek alatt, mind a tartalomjegyzékben, hogy részletekről van szó.)

A válogatás persze olvasat is. Így a *Dialogus* esetében a célbavett „legszelebb nagyközönség”

talán túlságosan is világi szöveget kap azáltal, hogy Kőszeghy Péter megkíméli őt a teológiai fejtegetésektől. Egyébként jól simulnak egymáshoz a *Dialógus* és a *Krónika* kiemelt részletei, s ügyesen adott a sajtóalá rendező egy-egy mutatványt a fabuláskönyv különböző típusaiból is. Vitatható megoldást csak egy-két esetben találtam: a 38. oldalon a „Nem használ a név semmit, a jóságos fi(r)fiu nélkül” mondatnak csak az egyik felét kapjuk az egyébként folyamatos szövegben. A 41. és a 48. oldalon pedig csupán egy-egy mondatot hagy el Kőszeghy: „Ahol pedig az ő kénecs(e)k, ott vagyon az ő szövek is”, illetve „Annak felőtte vaddá és béketelené teszi, hogy senki véle össze nem fér”. Míg szintén a 48. illetve a 49. lapon csupán a bibliai helyre való hivatkozástól tekint el.

A kiadvány céljának megfelelően, mai helyesírásra átírva adja a szövegeket. Azokon a helyeken, ahol Heltai keveri a zöngés és zöngétlen mássalhangzókat, illetve eltéveszti a tárgyastárgyatlan ragozást, Kőszeghy belejavít a kötetbe. Egyébként – különösen a *Háló* esetében – példamutatóan pontos a szövegközlés. A Heltai nyomtatványok sem túlzottan következtetések a központozás tekintetében, ezért a szövegbenyúlás indokolható lehet. Az utószóban talán azonban erről is szólni kellett volna, valamint arról – „népszerű” könyv esetében ez sem felesleges –, hogy az eredeti művekben a párbeszédnek nincsenek betördelve. Az eredetihez a bekezdések alkalmazásával is rigorózan ragaszkodó *Háló* esetében sem problémátlan ugyanakkor, hogy csupán „esetenként” tartja meg a nagybetűhasználatot, s így egy másfajta esetlegességet hoz létre. S bár a hispan alak téves etimologizáláson alapszik, talán mégsem volt szerencsés *ispánra* váltani.

Mint mondtam, a kiadvány gerincét alkotó Hálót szinte hibátlan kiadásban kapjuk, a további szövegekben azonban találhatunk egy-két hibát. Így a *Dialógus*ban Antal első megszólalásában kimarad a „de no stan, mint én látom beteges vagy, mert szíved azt mutatja . . .” rész, második megszólalásában pedig „mi dologod” szerepel „mi dolog” helyett. (13.) Derék Antalunk „Valahol egy magabíró . . .” kezdetű beszédéből is kimaradt egy mondat: „Ezt kedig az ő fő ellen-séget, a bort és az önne testét nem gyűlölök, nem kergetik, nem büntetik, hanem még hizelkednek néki, untolan töltik és terölgetik.” (22.) További esetek: Antal „Nám mondám: csüfolják . . .” kezdetű eszmefuttatásából hiányzik a „Mi is ismerjük azt a papot kit te beszélés” mondat (30.); a hetvenegyedik fabulában a farkas

panaszolkodásából is elmaradt egy mondat: „Ugyan méltán esett mindez e nyomorúság énrájtam” (69.); míg a *Krónikában* Hunyadi János táborba szállásának helyét hiányosan kapjuk: „Nádorfejevár közett” „Nádorfejevár közett és Szendrő közett” helyett (342.), s ugyanebben a műben Szilágyi Mihály híveinek felsorolása mellől hiányzik, hogy „az erdélyi urak és nemesek az alföldiek mind.” (345.)

A kisebb félreolvasások, tévedések közül is kiemelnék egyikét fontosabbat: a nemesrend nem a „mértéktelenségnek célját” hágtá meg, hanem „mértékletességét” (36.), *A nyúlról a kék-káposztáról* írott fabula értelmezésének elején is többes szám van – „E fabulák azt jelentik” –, mivel a címbe Heltai beleszövi a rókáról és a szőlőről írottat is, a nyolcvanhatodik fabula visszatérő motívuma, hogy a férj kétszer is alszik – egyszer az idősebb máskor a fiatalabb – felesége ölében. Az eredeti „a térdén allonéc” kifejezését nyilvánvalóan tévesen „a térdén állanék”-ra írja át. A híres kilencvenkilencedik fabula „értelmé”nek első mondata nem „Ennek a fabulának semmi szükség igen hosszú értelmét megjegyeznünk”, hanem „Ennek a fabulának sem szükség igen hosszú értelmet megjegyeznünk.” Ezt a lát-szólag jelentéktelen tévedést azért tesszük szóvá, mert az új szövegközlést az értelem tekintetében is kitérteltetett szerephez juttatja a méltán híres mesét, mintegy azt az asszociációt keltve, hogy a többitől eltérően itt nem tartotta szükségesnek Heltai az értelmezést. Az eredeti változat azonban a korábbi formulákra utal: „E fabulának nem szükség sok beszéddel az ő értelmét megadni” (Ld. a 62-es, 73-as és a 96-os mesét). Arról sem szabad egyébként elfeledkeznünk, hogy – mint a feltüntetett korábbi esetekben – természetesen itt is közli Heltai a szükségesnek vélt magyarázatot, sőt, ennek terjedelme egyáltalán nem mondható rövidebbnek az átlagosnál.

A kötet használatát tömör, de szakszerű jegyzetek, illetve szómagyarázatok könnyítik meg. A jegyzetelés ilyen szerteágazó anyag esetében nem könnyű feladatát felkészülten, olykor szellemesen oldja meg (pl. a Kuc Lovrente! megoldási kísérlete, cigányul: drága pénzen). Kiegészíteni valót csak ritkán találunk: az „állat” szó a szent-háromságáni terminológiában, s azon kívül is nem egyszerűen lényt jelent, hanem „lényeg”-et, a Heltai által Szapolyai Jánosnak tulajdonított szavakat: „. . . a két nagy bakot bocsátom immár össze: aki megnyerheti: megvállik” talán cél-szerűbb a törökökre és a Habsburgokra érteni, mintsem a katolicizmus és a reformáció híveire.

Praktikusan tömörek, ugyanakkor jól használhatóak a szómagyarzatok is.

A válogatott bibliográfia mellett előszót és utószót is tartalmaz a kötet, Tandori Dezső illetve Kőszeghy Péter tollából. Kőszeghy különösen elgondolkodtató határozottsággal hozza kapcsolatba a vallásos könyvekkel, a lelkipásztori gyakorlattal Heltai többek által megcsodált irodalmi értékeit. A tömör pályakép mellett biztos kézzel felvázolt értékelést kapunk a kiadványba felvett valamennyi műről. (Nyilvánvalóan előírás következménye, hogy Székely István *Világkrónikáját* históriás énekeknek nevezi.)

Tandori Dezső *Stilusteremtő polihisztorság* címet viselő előszavát pedig nem csupán a nagyközönségnek ajánlhatom, bizonyára haszonnal olvashatják a szakemberek is.

Befejezésképpen feltétlenül el kell mondanunk, hogy kitűnően illusztrált, jó képanyaggal dolgozó, izléses könyvet vehet kézbe az olvasó.

Balázs Mihály

Nemzeti Játékszíni Tudósítás. A hasonmás kiadás 16 számát felkutatta, a tanulmányt írta, jegyzetekkel és adattári függelékekkel ellátta Enyedi Sándor. Bp. 1979. Magyar Színházi Intézet, 154 l. *Egressy Gábor Válogatott cikkei (1838–1848)*. Válogatta, jegyzetelte és a tanulmányt írta Kerényi Ferenc. Bp. 1980. Magyar Színházi Intézet, 223 l. (Színház-történeti Könyvtár 10., 11.)

Két, sajtó-, művelődés- és színház-történetileg egyként fontos kiadvánnyal gyarapodtunk. Az első jóvoltából egy kizárólag színházi kérdéseknek szentelt lap újonnan előkerült számait tarthatjuk a kezünkben. A másik Egressy Gábornak kötetben még meg nem jelent cikkeit tartalmazza, amelyek nem csupán a kor színházi életébe engednek alaposabb bepillantást, hanem a liberális és a radikális tábor küzdelmeinek, színház- és irodalomszemléletének problémáiba is; illetve olyan kérdéskör elemzését teszik lehetővé, mint pl. Petőfi Sándor író-művész-elképzelésének és Egressy teoretikusan is megfogalmazott és színpadi alakításban realizált Shakespeare-felfogásának az eddig tudottnál mindenesetre szervezettebben összefüggő kapcsolatrendszere.

Ezért mindkét kiadvány nagy érdeme, hogy továbbgondolkodásra serkent. Enyedié azzal, hogy közreadott eddig lappangott értékeket (kísérő tanulmánya inkább elcsüggesztő, mint serkentő hatású), Kerényié azonban nem pusztán új

anyagával revelatív erejű, hanem finom elemzései, Egressy egy kéziratának a függelékben történt közreadásával, valamint egy színész-teoretikus radikális hajló álláspontja kialakulásának mintaszere rekonstruálásával is.

Mit tartalmaz tehát a két kötet?

Enyedi – Gyüre Lajos segítségével, tehát nem egész önállóan, ahogy a belső címlap feltünteteti – megtalálta az eddig töredékesen ismert, jórészt elveszettnek hitt „Nemzeti Játékszíni Tudósítás” 16 számát. Ezt a színházi, még hozzá kizárólag színházi lapot a dilettáns művészet- és színházrajongó Csáky „Theodor” szerkesztette Kassán, s az ott működő magyar színésztársulat előadásairól számolt be 1830. dec. 11-étől 1831. márc. 26-áig. A színházi lap nem az előadásokról szóló tudósítások magas színvonalával jeleskedhet, hanem avval a ténnyel, hogy létezett, hogy krónikás módjára hol részletesebben, hol szűkszavúan, hírt adott az előadásokról, néhány részletkérdésben olykor elmélyedve. Mellékesen jegyezzük meg, hogy nem ártott volna megemlíteni a következő tény: Enyeditől függetlenül, igaz, valamivel Enyedi után, ezt a lapot Berczeli Károlyné is megtalálta, az OSzK „Hungarica”-programjának keretében „felkutatta” és másolatban hazahozta.

Egressy cikkei jó ismerősként köszöntik a reformkor lapjainak ismerőit; ám így, egybegyűjtve a tudatos, a romantikus színjátszást gondolati tartalommal elmélyíteni igyekvő, a rendező és a rendezés jelentőségét világosan látó teoretikust állítják elénk: azt, aki tudta, hogy a színpadi előadás kollektív, szívós munka eredménye; a színház nem csupán morális, hanem kiváltképpen nemzeti, továbbá a radikális eszméket népszerűsíteni képes, „hatásos” intézmény. Kerényi a cikkekhez függelékként illesztette Egressy drámabíráói véleményét Czako egy darabjáról (s így a Czako-kérdést is fölvetette), valamint Egressy 1846. júniusi és szeptemberi rendezői naplóját. A kötet remek illusztrációi között találjuk Egressy külföldi útjának dokumentumait, rajzait, megjegyzéseit színlapok hátán, továbbá Barabás Miklós két rajzának másolatát.

E kötet kísérő tanulmánya számos problémát vet föl, új keretek közé helyezi Egressy tevékenységének egy szakaszát. Jegyzetanyaga alapos, követi a kritikai kiadások szokásos módszerét, a jegyzetek helykihasználása technikailag is mintaszzerű. A 180. lapon a latin idézet forrása: Horatius (*Ars poetica* 138.), a 198. lap idézeté: Ovidius (*Ars amatoria* II/13.). Téves, hogy Gans Eduard művei nem találhatók Magyarországon. Az OSzK-ban is megvannak: *Philosophische*

Schriften. Berlin 1971. E kötet 235–287. lapján Kerényi meglehelte volna az Egressy által is idézett szöveg német eredetijét. Enyedi kötetében az érték a *Nemzeti Játékszíni Tudóstás* 16 száma. Az viszont páratlanul nagy érték. Sajnos, a kísérő tanulmány jórészt közismert tények rögzítéséből áll. Emellett elég sok a hiba benne. Mindjárt az elején: nem beszélhetünk pl. „általános európai forradalmi mozgalomról” 1830-ról szólva; Kelet-Európában nem mindenütt a liberális nemesség a vezető erő ekkor (a szlovákoknál, a szlovéneknél, a szerbeknél például nem); egy sajtóörténeti munkától elvárható, hogy a Felső Magyar Országai Minerva címét helyesen írja le (84. lap). Miért idézi Katona Józsefet annak Válogatott Műveiből? (1953 óta nem volt más, jobb Katona-kiadás?). Stendhalmak nem Bayle, hanem Beyle volt a neve. Kisfaludy Károly színművének címe többféleképpen kerül elő: A’ Tatárok Magyar országban (3. lap, hasonmás szövege), Enyedi rosszul helyesbít a 142. lapon Tatárok Magyarországon-ra. A 151. lapon nyilván elírás Kemény *Zsigmond Simon* helyett; viszont nem helyesbíti Kisfaludy *A két betegjét A betegekre*. Általában, ha a színlapokon (melyeket megnéztet a műsor dokumentálásához) nem találta a szerző vagy a fordító keresztnevét, vagy nem találta meg a szerzőt vagy a fordítót, akkor nem közli. Nem közli továbbá az eredeti címet sem. Pedig Solt Andor, Staud Géza, Kerényi Ferenc (vagy korábbi kutatási eredményekre utalva), Pukánszky-né, illetve Bayer József és mások írásai nyomán ez nem ütközött volna különösebb nehézségekbe. Enyedi a hasonmásban közölt lap szövegéhez nem ad jegyzeteket, csak a saját tanulmányához; így kitér lényeges kérdések tárgyalása elől. Csak az egykorú véleményeket sorakoztatja föl a Kotzebue-kérdésben (103–104.), a színdarabok magyarításának problémáját a színházi lap is fölveti már (62–63.), Enyedinék erről az esztétikailag-elméletileg fontos kérdéstről nincs lényeges mondanivalója. Nem tudjuk pontosan, mit értünk az alábbi kitétlen: 1830-ban „A hivatalnoki apparátus útvesztőiben megbukott lapalapítási kísérletek sorozata (!) jelzi a nehézségeket”? Milyen tervezett lapokra gondolt Enyedi? Épp 1830-ban! Talán Rummy Károly György és Szeder Fábian közösen tervezett, és már a tervezeténél elakadt Polyhymniájára? Hogyan kerülnek egy mondatba, mint a polgárosodás és a magyárosodás egyneműnek vélt tünetei; „a magyar nyelvű hírlapok, divatlapok számának a szaporodása, a könyvkiadás fellendülése, a Magyar Tudós Társaság megalakulása”? Itt az 1820-as évek az 1830-

as–40-es évekkel vannak összemosva! (92–93.) Nem hiszem, hogy tudományos kiadványban elfogadható az alábbi kitétel: „De később (mikor később? F. I.), amikor már vannak színikritikai hagyományok, a színikritikus akkor sem lesz a mennyországba vezető út kikövezője a színész szemében . . .”. (113.) Nem valószínű, hogy eképpen kell-e a *Nemzeti Játékszíni Tudóstás* jelentőségét summázni. „A lap e reformkorban bekövetkezett polgárisodásnak (!), a megpezsztülő magyar nyelvű szellemi életünknek egyik korai előfutára volt” (127.). 1830-ban legalább is elkezdődik – egyes történészek szerint – a reformkor, mások szerint az 1825-ös országgyűléssel. Hogy bekövetkezett-e a reformkorban a *polgárisodás*, azt nem merném praeteritum perfectum-ban mondani. Hogy *korai* előfutár volt-e a NJT, erről sem vagyok meggyőződve.

A két kiadvány – mindezek ellenére – nyereség. Szigorúbb lektorálás a jövőben azonban még „nyereségesebbé” teheti a Magyar Színházi Intézet jeles vállalkozását.

Fried István

Justh Zsigmond naplója és levelei. Válogatta, sajtó alá rendezte és az utószót írta Kozocsa Sándor. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 794 l. + 32 t. (Műhely)

Justh Zsigmond naplójának újabb kiadása és leveleinek megjelentetése azt mutatja, hogy néhanapján az irodalom különcei iránt is fel-fellobban az utókor érdeklődése.

Justh Zsigmond hagyatékát Halász Gábor rendezte először sajtó alá. A *Nyugat*-ban viszont már két évvel a könyv megjelenése előtt, 1939 júliusában közzétette a *Hazai napló* nem egy részletét. Az irodalmi köztudat mindezek ellenére is alig jutott még túl a *Fuimuson*. A *homme de lettres* – „tanulmányainak” többszöri kiadása ellenére – is éppen csak hogy ismert, a publicista és az irodalomszervező Justhot viszont Elek László, valamint Pór Péter alapvetése (Elek László: *Justh Zsigmond*; Pór Péter: *Konzervatív reformtörékvések a századforduló irodalmában. Justh Zsigmond és Czöbel Minka népiessége*) óta és dacára is hallgatás veszi körül. Indokolt tehát, hogy Kozocsa Sándor szerkesztésében, a Szépirodalmi Könyvkiadó kiadásában, ismételtelen könyvpiacra kerülhetett Justh Zsigmond 1888-as *Párizsi . . .*, valamint a következő évből származó *Hazai napló*-ja, s közkinccsé válhatott szerzteágazó levelezé-

sének fennmaradt töredéke. Remélhetően nem csupán azt jelenti majd, hogy általa hozzáférhetőbbé válik az az értékes századvégi írásmű, hanem azt is – ami legalább annyira fontos, ha ugyan nem előbbre való –, hogy új vonással is gazdagítja egyoldalú, következőképp meglehetősen szegényes Justh-portrékat. Ezt – már csak a naplók korábbi ismerete miatt is – mindenekelőtt a Kozocsa gyűjtőmunkájának eredményeként közzétett, töredékeiben is igen gazdag levelezésanyag teszi lehetővé.

Kozocsa – egy, a Szabolcs-Szatmár megyei Levéltárban őrzött eredeti levél tanúsága szerint – már 1941. augusztus 27-én arról tájékoztatta Czóbel Minkát, hogy 41 karácsonyára tervezi könyve megjelenítését. Nem rajta múlt, hogy harminchat évet várt vele, de végül is egy igényes és színvonalas könyvet kapott kézhez az olvasó.

A naplók alapján illusztris névsor állítható össze. Munkácsy, Jókai, Feszty Árpád, Taine, Huysmans, Haraucort, Sarah Bernhardt, Jablonska hercegné, Comtesse Diane, Antokolszkij, Bourget és mások intimitása szerepel benne. Helyesen állapítja meg Kozocsa: „Nem is egy regény nyersanyaga zsúfolódott Justh gyakran sietős, zaklatott feljegyzéseibe, kifinomult, analitikus portrék, csipős nyelvű karikatúrák, bálók és furcsa, bohém éjszakák festői s egyszerűs mind kritikus megjelenítése, spleenes hangulatok bágyadt árnyfoltjai, s mindeközben egy jellegzetes századvégi világpolgár idegzetének, látásmójiának lenyomata, az önportré, ami e lapokon az író szándéka nélkül is megszületett”. Nincs okunk állítani a naplók Halász Gábor, Szalatnai Rezső, Elek László, Diószegi András és Kozocsa Sándor által megvont mérlegén. A fáradhatatlan irodalom-szervező munkássága viszont – Elek László monográfiáját leszámítva – mind ez ideig nem kapott kellő publicitást. Ebben a Kozocsa által összeállított könyvben jelentek meg első alkalommal a Justh sokoldalúságára fényt vető levelek. Irodalomtörténetünknek egy eléggé elhanyagolt, de érdekes fejezetét idézik ezek a dokumentumok.

Többek között Aggházy Károly, Bródy Sándor, Czóbel István, Feszty Árpád, Gozsdu Elek, sőt Kiss József, Reviczky Gyula és maga Vajda János is szerepel ugyan a címzettek listáján, de a több mint huszonöt megszólított között vitathatatlanul Czóbel Minka áll az első helyen. A levelek egyharmada szól neki. A Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár tekintélyes Czóbel-gyűjteménye őriz Justh 1893. április végi anarcsi látoga-

tásáról egy, az ismertetett könyv 205., 207. és 208. sorszámú leveleihez kapcsolódó írást. Ez önmagában azonban pusztán arra elégséges, hogy vele dokumentálhassuk a két művész közötti baráti szálak meglétét. A Kozocsa Sándor által – részben éppen Czóbel Minka közreműködésével: a hozzá írt Justh-levelek átengedésével – megjelentetett levelek e kapcsolat mélységére is fényt vetnek. A Justhtal kötött barátság Czóbel Minka hosszúra nyúlt életének egyik legnagyobb és legmélyebb nyomot hagyó élménye volt. Ha nem is köztudott, de tény, hogy Justh Zsigmond és Czóbel Minka egymásról is cikkeztek (Justh Zsigmond: Czóbel Minka = A Hét, 1892. 3. sz.; Uő.: Czóbel Minka és művei = Magyar Salon, 1893. 665–672. stb.; Czóbel Minka Justh Zsigmond Pesti Naplójáról = Békés, 1894. 41. sz. stb.). A múlt század 80–90-es éveinek fordulóján még épp csak pályakezdő költőnőt – mint arról maga Czóbel Minka sem mulasztott el egyetlen visszaemlékezésében sem írni – a Czóbel-családdal rokonságban álló Mednyánszky László festőművész ajánlására Justh vezette be az irodalomba, és ő hívta fel rá Jókai figyelmét is. Anarcon, a Czóbelek egykori fészkeiben úgy tudják és mind a mai napig azt tartják, hogy Justh Zsigmondnak – akaratán kívül is – része volt abban, hogy az iránta titkon gyengéd érzéseket tápláló Czóbel Minka pártában maradt.

A kötetről megjelent kritikák utaltak már a könyv fogyatékoságaira. Végezetül én is néhány sajtóhibát és tévedést teszek szóvá. A *Justh Zsigmond naplója és levelei*-nek két kiigazításra szoruló elírása a 751. oldalon fordul elő: a jegyzetekben Kozocsa pontatlanul hivatkozik Pór Péter művére. Néhány sorral lejjebb pedig Czóbel István halálának dátuma helyett elégedett meg egy pusztá kérdőjellel. A Szabolcs-Szatmár megyei Levéltárban levő nemzedékrendi tábla szerint Czóbel István gazdasági szakíró, a *Die Genesis unserer Kultur* című történetfilozófiai mű szerzője 1932-ben hunyt el. A 253. számú levélben említett Huszár bárónőről is kideríthető lett volna, hogy nem a fent nevezett Czóbel István felesége volt. Huszár bárónő Emma, a harmadik Czóbel-gyermek. Czóbel István húga és Minka nővére: Huszár Imréné. Czóbel István neje Mednyánszky Margit volt.

Justh gazdag öröksége és Kozocsa – a kisebb pontatlanságok ellenére – igényes filológiai munkája részolgaló figyelmünkre.

Tidrenczel Sándor

Schöpflin Aladár: Móríc Zsigmondról. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 312 l.

Schöpflin Aladár és Móríc Zsigmond 1900-ban ismerte meg egymást. Egy alkalommal a pályakezdő író valamiféle megbízatással felkereste a *Vasárnapi Újság* szerkesztőségét, ahol találkozott a „magas, fekete bajszos” segédszerkesztővel, akivel attól kezdődően szoros barátsága alakult ki. Schöpflin mint a *Vasárnapi Újság* kritikai rovatának vezetője, ügyelt arra, hogy a lap rendszeresen figyelje és értelmezze az irodalom jelenségeit.

Ekként nem véletlen, hogy Móríc Zsigmondról első sikeres jelentkezésétől élete végéig írt kritikákat, elemző tanulmányt, esszét. Függetlenül attól, hogy a lapjára konzervatív szemlélet volt a jellemző, Schöpflin mindig érezhető örömmel üdvözölte az újat, a változást a literatúrában. Mindezt csak alapos, távlatokat felmérő irodalomtörténeti jártassággal tehetette. Ezért látjuk azt *Móríc Zsigmondról* címmel összefűzött írásában, hogy ahol lehetséges, ott ott vázolja az irodalomtörténeti előzményeket, a korábbi állapotot. Schöpflin így *folyamatban* gondolkodott, tekintettel arra a gazdag kapcsolatrendszerre, amibe egy-egy alkotás elhelyezhető. Ez a nyilvánvaló megállapítás azért igényli azt a magyarázatot, hogy a kor irodalmi térképén nagyon is tarka a kritikai kép (a klerikalizmustól a szociológiai beállítottságig, az írók lelkiségét méricskélőktől az impresszionisztikus megérzéseikig, s akkor még nem szóltunk a „hivatalos” irányvonalról). S ha ezt a sokféle kínálkozó szempontot figyelembe vesszük, akkor az, hogy Schöpflin következetesen az előzményekből elindulva igyekezett méltatni, mindenképpen magasra értékelendő. A folyamatban nem csupán az időbeliséget érzékeltette, fontosabbnak látta az ábrázolásmód átalakulását, azoknak az eszközöknek a számbavételét, amelyek az írói egyéniségből következtek. Az természeteszerű, hogy voltak csak pillanatra érvényes summázatai, hogy a közvetlenség olykor eltakarta előle az egyes művek mélyebb értékeit.

Az író, akiről a kötet ötvenkét írása szól, melegen értékelte azt, hogy Schöpflin értő és megértő szemmel tekintett munkáira, életének, pályájának alakulására. Móríc elsősorban azt vette örömmel, hogy Schöpflin irodalomtörténeti jártasságával nem „lezárt életek” magyarázatának professzora lett, hanem odaállt az újat, a mászt akarók közé, részt kért és vállalt a küzdelmekből. Így lehetett a *Nyugat* kritikusává, s ebben a minőségében az egész új magyar irodalom bírálójává.

Móríc könyveihez elsősorban az vonzotta, hogy az író érzékeny volt a változások igényére, s aszerint dolgozott. A kritikus már a *Hét krajcár* megjelenése után arról írt, hogy az „újabb irodalom”-nak kell megteremteni a magyar falu életének, lelkének művészi és igazi képét. Úgy látta, hogy a romantikus színezet még azoknál is előtűnik, akik – mint Mikszáth, Baksay Sándor – a maguk szemével nézték a falut. Ebből következően dicsérhette és emelhetette magasra Móríc teljesítményét, aki a *Hét krajcárral* „a magyar falu életének szokatlanul pontos és elfogulatlan szemlélője és művészi kezű rajzolója” (16. l.). A nővumnak a felismerése és rögzítése nyilvánvaló. Így amikor húsz évvel később már a *Nyugatban* emlékezett meg a novelláról, nem kellett változtatni álláspontján, csak hangsúlyosabbá tenni azt. Nem lehet véletlen, hogy az utóbbi írás első bekezdésében mindjárt hét alkalommal szerepelt az „új” szó. S az sem, hogy arról meditatált, mennyire volt tudatos írói program abban, amit Móríc tett. Schöpflin úgy gondolta, hogy a kezdeteknél Móríc munkásságában több volt az intuíció, mint a határozott céltudatosság.

Azaz művész-felfogásában erőteljesen érződött a romantikus elmélet továbbélése. Ő is olyan Kolumbusznak látta az alkotót, kinek saját eszközeivel kell megteremtenie az új világot, illetve az ábrázoláshoz szükséges formát. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy az író csak önnön mértékéhez volt mérhető, vagy leginkább ahhoz. Mórícban azt az alkotót látta, aki csak a régi által emelt gátak lerombolásával találhatott magára. A hagyományok akadályai miatt kellett „harmincadik életévéig félsikerrel, haszontalanul” (189. l.) keresnie a maga útját. Schöpflin erőteljesen kiemelte, hogy amikor az íróban tudatossá vált mindaz, amire vállalkozott, akkor ezzel már egy másik váltás lehetősége is adottak voltak. Főként azzal a magatartással, hogy *személyesen* akart mindent és mindenkit megismerni. A vasúti bérletjegy mindig ott volt a zsebében és ki is használta. Szeretett harmadik osztályon utazni, mert szóba állhatott kubikusokkal, paraszttal, kofaasszonyokkal s érdeklődhetett életükről. Ezek nyomán állíthatja biztossággal Schöpflin, hogy a magyar falu társadalmi tagozódását, rétegződését Móríc fedezte fel. És a meglévő ellentéteket is. „Ezzel indított el Móríc új parasztszemléletet, s kezdője lett a ma népinek nevezett írói mozgalomnak” – írta a *Magyar Csillag* 1942. október 1-i számában (303. l.).

Schöpflin Mórícra szólva többször kiemelte, hogy az általa is fémjelzett irodalmi változás tár-

sadalmi átalakulás következménye volt. Azaz, kritikus munkájában alaptétel volt a művek *szociális gyökereinek* megkeresése. Ez nyilván következtetett abból, hogy bekapcsolódott a *Huszdik Század* körébe. Épp ebben a lapban írt hosszabb tanulmányt *Az új magyar irodalomról*, aminek alcíme két név: Ady Endre és Móricz Zsigmond. Azt fejtegette, hogy a társadalmi életnek és az író helyzetének az átalakulása miatt érződik szükségképpen az irodalomban (48–57. l.). S minthogy Móricz műveiben is mindig a szociális gyökereket kereste, egyáltalán nem foglalkozott a hibák és erények mérlegelésével. Móriczot, mint alkotót mindig megértette és így kerekedett írásából értékítéssel rajzolt portré.

A válogatás, ami *Réz Pál* avatott munkáját dicséri, természetesen azt is jelzi, hogy Schöpflin nem ismerte fel minden Móricz-kötet valós értékét. Egyes esetekben, mint például *Az isten háta mögött* című regénynél vagy a *Kivirradtig* jelentőségénél az utókor más-ként vélekedik. Arról sem feledkezhetünk el, hogy a *Móricz Zsigmondról* írásai végül is csak mozaikképet adnak. De Schöpflin munkái ilyen minőségükben lényegesek, mert dokumentálják, hogy az írói műhely és a kritika szoros, mondhatni alkotó, kapcsolata mennyire fontos.

Laczkó András

Mórától–Móráról. Összeáll. Megyer Szabolcs. Bp. 1979. Tankönyvk. 400 l., **Móra István: Hazamemlékezések.** Szerk. Péter László. Szeged, 1979. Somogyi Könyvtár 118 l.

A „-tól, -ról” sorozat ötödik kötete az olvasók meghatározott rétegének kíván szólni, a kiadó az általános iskolai tanulóknak ajánlja a könyvet. Nagy az effajta kötetek jelentősége, mert az irodalomhoz való közeledésnek bizonyára ez a legfogékonyabb életkori szakasza, itt dől el, hogy olvasóvá, irodalmat olvasóvá s értővé válik-e a gyermek. Nem könnyű azonban egy írói oeuvre-t pedagógiai, didaktikai kötöttségekkel megközelíteni, mert könnyen torzíthatja a mű értelmezését a didaxis. A legjárhatóbb útnak tűnik szabadon fölfogni az ún. életkori sajátosságokat. Móráról készítvén összeállítást újabb gond tolaakszik elő: hogyan lehet ifjúság számára létrehozni egy kötetet akkor, amikor hiányoznak az alapozó tanulmányok, amikor nincs Móra regényírói és kispikái módszereiről, stílusáról, szerkesztéséről megnyugtató írás.

A vállalkozás sikeres – a jelzett nehézségeken belül.

Az első három és a tizenegyedik fejezet életrajzi, a közbülsőek a témák és a műfajok alapján tekintik át Móra írásait, az utolsó címe: „Az író méltatása és kísérletek irodalomtörténeti helyének kijelölésére”; használati útmutató, szómagyarázat, irodalomjegyzék és a képek felsorolása zárja le a könyvet.

Az író műveiből és a tanulmányokból, emlékezésekből vett részletek legtöbbször vonatkozathatóak egymásra, azonban néhányszor nem találkozik a kétfajta szöveg, pl. a *Csilicsali Csala-vári Csalavérről* olvashatunk értékelést (111–112.), illusztráló idézetet már nem. A *Furfangos Támadt* (144–147.) Lengyel Dénes: *Móra előadasmódja* (147–150.) című írása követi, jól, mert előbb leljük Mórát s csak utána a róla való reflexiót – ez az elemzés azonban inkább a *Mujkóval* foglalkozik, ami viszont kimaradt. A Kiss Lajostól vett részlet (125.) megelőzi a rá utaló Móra szövegeket, pedig szerencsésebb a könyv tendenciája: előbb a mű(részlet) olvasható s csak utána valamelyik tanulmány(részlet). Történelmi mondákból többet elbírt volna a válogatás – a „Móra Ferenc az újságíró” c. fejezet rovására is. Fölösleges a tartalomjegyzék némelyik egysége fölött az öt–hat sorra is rugó cím.

A *Négy apának egy leánya* a regényírás technikájáról is beszél, ezt a válogatás nem tükrözi. Az *Aranykoporsó*ról (szólván Vajda László tanulmányát kihagyni (a szakirodalmi jegyzékből is) – nehezen indokolható).

A szakirodalmi válogatás – jellegét tekintve – olyan, mint a Móra-irodalom jelentős része: cselekmény-elmondás csekélyke értékeléssel, a tartalomra vonatkozó észrevételek mérsékelt, ámde az indoklást mellőző dicsérettel, pedig elodázhatatlan Móra (kis)epikai írásmódjának végiggondolása. Már ilyen kezdeményezés viszont pl. Lengyel Dénes: *Móra előadasmódja*, Lőrinczy Attila: *A mondókák alkalmazása*, Megyer Szabolcs: *Móra sajátos előadasmódja* és a spórolósan idézett Vajda László-írások. Az utolsó fejezet biztos érzékkel válogatott részletei szinte kijelölik egy megszűlni kívánkozó Móra-monográfia néhány elemzési szempontját: a Móricz, Kosztolányi jelezte humor, a Sőtér István megfogalmazta ironikus előadasmód, a Karinthy említette filozófikum, s a Bárczi Géza megdicsérte „lebilincselő” nyelvhasználat kifejtését. Kár, hogy a Móráról szóló részletek alá csak szerző neve került, a visszakeresés, továbbolvasás megkönnyítése miatt feltétlenül jelezni kellett volna az írások címét,

lelőhelyét, megjelenési idejét. Akad a kötetből visszakereshetetlen tanulmány is, pl. a már említett Lengyel Dénes írás. A Móra műveknek csak egy (s általában régebb) kiadását jelzi az irodalomjegyzék, pedig az újabban közreadott kötetekhez könnyebb hozzájutni, persze a leghasznosabb több megjelenés föltüntetése lett volna.

A szavak, kifejezések, nevek magyarázata a könyv gyakorlati hasznát hivatott növelni. Azonban maradt bent jópár lefordíthatlan idegen szó, akad néhány alig informatív szócikk (félvattos, Móricz Zsigmond...); az értelmezések egy-egy szó, kifejezés alapjelentését hozzák, pedig Móra sokszor stilisztikai többletjelentéssel ruházza fel őket, s éppen erre utalhatnának a szómagyarázatok.

Összességében a kötet eleget tesz pedagógiai céljainak, és jól szolgálja az irodalmi nevelés ügyét.

*

A szegedi Somogyi Könyvtár kiadványának szerkesztője Mórához más felől közelít: Móra Istvánnak, az újságíró-testvérenek emlékezéseiből közöl egy füzetnyit. A hat visszaemlékezést a Móra családfa követi, majd egy kiskunfélegyházi térkép tájékoztat Móra Mártonéknak a városban való vándorlásairól, jegyzet, irodalomjegyzék, utószó és névmutató zárja be a kötetet.

Az utószó szerint a válogatás célja az, hogy Móra Istvánnak azokat az írásait megmentsék a feledéstől, „amelyek öccséről és családjáról a hitelesség igényével születtek egymástól négy év-tized távolában” (116.). Ezt a hitelességet megszorítással kell kezelni; hogy nem szorosan vett filológiai értelemben szerepel, arról maga Móra István beszél vitázó *Függelékében*: „én nem történelmet írok, hanem visszhangot ad csak a szívem. Úgy, ahogy. Emlékek visszhangját. És nekem ez mind igaz, ha kalendárium szerint tévednék is.” (103.).

A szűkebb: várostörténeti, kultúrtörténeti, néprajzi jelentőség mellett a válogatás tágabb érdeklődésre is igényt tarthat. Egyrészt Móra életkorához, azon belül is *gyermekkora* éveinek rekonstruálásához nyújt néhány adatot, pillanatképet. Megsejthetjük, hogy Móra Márton tiszta, a „világ legoptimistább embere volt”, aki „kocsmában sose fordult meg”, hanem azért – részben a szülőért-borért – csak elhagyogatta a mesteriségét, s ha ősszel kiforrt a must, „tavaszig a vízben kevés kárt tett” (73.); hírt kapunk arról is, hogy a kis Feri „csodálatos emlékezőtehetségét”

(75.) sokszor tették próbára a családban. S jó azt is tudnunk, hogy Móránakhoz „szomszédok, jóbarátok a téli estében nemcsak a pohár borért, hanem hallani” is betértek, mert „nálunk mindig volt olvasnivaló” – írja –, a kalendárium mellett ott hevert az akkori ponyva, köztük a Toldi, a Nagyidai cigányok.

Másrészt egy-egy mű genesiséhez szolgál tényekkel a füzet úgy, hogy az életanyag, és a történet kapcsolatának egy-egy összefüggését vilantja föl. Néhány megfelelésre a jegyzet utal, ilyen a *Dajkám* (5–14.) és az *Ének a búzamezőkről* kapcsolata, vagy az, hogy a *Hatvan évben* szereplő Bátor cigány „a *Kincskereső Kisködmön* modelija” (109.). A *Feri öcsém ifjúságában* a *Szeptemberi emlék* alapszituációját találjuk meg, s azt is megtudjuk, hogy „Fercsi” mesemondója Messzi Gyurka volt, s „nem kitalált név az a Búzamezőkben” (82.).

A kötet olvasóknak, pedagógusoknak, irodalmároknak nyújthat segítséget Mórával való találkozásukban.

Kovács Kristóf András

Bretter György: *Párbeszéd a vágyakkal*. Esszék. Bp. 1979. Magvető K. 451 l.

A kötet írásai kronológiailag több évezredet fognak át és tematikailag is sokrétűek. Filozófiai, irodalmi tanulmányokat, társadalmi-politikai esszéket, recenziókat, filmforgatókönyvet találunk egymás mellett. Mégis, a sokféleség ellenére, a válogatás szerves egységé áll össze. Az összetartó mozzanat pedig: amiről az írások szólnak, a *vágy*, a *párbeszéd a vágyakkal*. A *vágy* pedig: egy tudatosan kialakított emberi-tudósi viszony a világhoz. Egy magatartáseszmeny, olyan, mely a történelem folyamán „kitalált” sok-sok eszménytől elérhetőségében különbözik. Mert nem új embert feltételez, vagy akar teremteni, netán harci célként felmutatni. Bretter György a mindenkor jelenben (a bármilyen jelenben) lehetséges emberhez méltó (egyetlen méltó) magatartást mutatja be a görög mitológiák világától kezdve. Ez az emberi méltóság pedig: az *autonómia* a Sorssal szemben, amelyre „reá kell borítani nevének burkát, hogy elveszítse kiszámíthatatlansága látszatát.” (Laokoón, a néma) Akkor is szembe kell szállni vele, ha az lehetetlennek látszik. Ez szinte minden esszé (ha még oly szaktudományosnak tűnik is néhány, címe alapján) központi gondolata. Maga a szembeszegülés a

fontos. Ez az, ami Bretter György számára optimista művé teszi Az ember tragédiáját. A szembezállás által ugyanis „az ember többé nem a történelem logikájának kiszolgáltatottja, hanem ő az, aki a történelem logikáját megteremti.” (Ádám harca Luciferrel . . .) Minden egyes ember – legalábbis lehetősége szerint. Nyilván a bukás, a pusztulás eshetőségével is. Hiszen a Sorssal vívott harcott nem feltétlenül kíséri (és nem is kell, hogy kísérje) siker. Lehet veszíteni, bele lehet pusztulni a küzdelembe, de legalább ne a történelem tárgyaként, hanem méltósággal, szabad akarral, vágyakkal rendelkező, önmagára reflektáló lényként – emberként.

A sors végtelen sokféleségben jelenik meg. Úgy is, mint természeti vézet: múltó idő, betegség, halál, egyszóval, mint a természetnek való kiszolgáltatottság. De megjelenhet, és gyakrabban is jelenik meg társadalmi végzetként. S ez utóbbiként hatalma még nagyobbak tűnik. Fichte észállama (lásd a Fichte-tanulmányt) éppúgy emberellenessé válhat, mint a személyi kultusz államapparátusának mindenhatósága, amikor a parancsot úgy kell fogadni, mintha nem parancs, hanem csakis az emberről való gondoskodás formája volna (Sinkó Ervin, avagy a csodálatos illúzió története). S az uralom elidegenedett formái közepette juthatnak uralomra az egyedül üdvözítő ideológiák, az ideologikussá változtatott tudományok. Az egyén egy számára külső-idegen világban a „világtörvények”, a történelmi „szükségyszerűségek” elszenvetőjévé válik, saját sorsának alkotó alakítója helyett. Sok más gondolat mellett erről olvashatunk a Lenin tanulmányban, a Molnár Gusztáv könyve kapcsán írt recenzióban, az Althusser bírálatban, de a legelvontabbnak tűnő nyelvfilozófiai esszéikben, írásokban is.

De mit lehet tenni, ha – mint a Madách-tanulmányban írja a szerző – a realitás rossz, és a jó csak eszmény. Akkor – sugallják az írások – az ember elemi kötelessége néven nevezni a rosszat. De ez nem minden, nem elég csak szurkolni a jó győzelméért. Cselekedni, tenni kell érte. De vajon minek a nevében? Néhány – sajnos, vagy talán a dolgok természetéből következően természetesen – általános választ találunk erre: a *humanizmus* nevében; vagy egy még nehezebben értelmezhető válasz: a reális *közösség* nevében (Berzsenyi-tanulmány) stb.

Bretter György művei az ember és a világ e dilemmáit a történelemben és a jelenben vizsgálják, hiszen ezek időtlenek. Ma főleg az értelmiséginek kell megküzdenie velük. A dolgát tevő, a metafizikára időt szakítani nem tudó egyszerű

ember elől el vannak azok zárva; csak szorításukat érzi ő is. Az értelmiséginek viszont (vagy, egyszerre tágabb és szűkebb kategóriával: a gondolkodó embernek) elemi kötelessége eljutni e dilemmákig, és keresni kell a feloldás esetleges lehetőségeit. Nem minden illúziótól mentes kívánalmak ezek. De hiszen a kötet minden írása párbeszéd – a vágyakkal.

Poór János

Kiss István: Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. Bp. 1980. Akadémiai K. 262 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár 35.)

Nem mindig könnyű a recenzens feladata, ha posztumusz műről kell írnia. Általában nehéz ilyenkor hibákról, hiányosságokról számot adnia. Az ELTE könyvtártudományi tanszéke korán elhunyt vezetőjének kötetével kapcsolatban nem merülnek fel ilyen problémák. levéltári és kézirat-tári forrással alaposan dokumentált, jól megírt művet hagyott emlékként maga után. Az Athenaeum történetének megírásával régi adósságot törlesztett s a műfaj természetes eredményeként új szempontok mellett, belülről világította meg a magyar irodalmi és művelődési élet egyik nem jelentéktelen szektorát. Elmélyülten mutatott rá arra is, hogy egy, a köztudatban irodalmiként elkönyvelt kiadóvállalatnak milyen számos más területen kellett üzletiesnek lennie ahhoz, hogy rentabilitását, tehát az irodalom támogatásának lehetőségét biztosítani tudja. Megvilágítja azokat a politikai erővonalakat is, melyekhez az Athenaeumnak – különösen a két világháború között – igazodnia kellett.

Bevezetésében általában szól a magyar kapitalista könyvkiadás jellegéről: az igényes olvasóközönség hiánya, a kiadó és a nyomdaüzem komplex szüksége, az üzleti haszonnal kapcsolatos minőségcsökkenés szabta meg a kiadók és szerzők viszonyának bizonytalanságát, s szüntette meg korábban szinte patriarchálisnak mondható kapcsolatát. Mindezek a szempontok fokozatosan érvényesültek az Athenaeum esetében; tudjuk hogy a tárgyalt korszakban a megjelent könyvek 10%-át adta ki, míg a maradék 90%-on 40 más kiadóvállalat osztozott.

Rövid, de tanulságos képet nyújt az előzményekről: az idősb Emich Gusztáv alapító tevékenységéről s arról a művelődéspolitikai misszióról, melyet az intézmény 1849 előtt és az abszolu-

lutizmus korában betöltött. Ekkor kiemelkedő volt a Petőfi-életművel való kapcsolata. A kiegyezés után két évvel Emich vállalata részvénytársasággá alakult át, melynek vezetőségében az akkori irodalmi és politikai élet kiválóságai foglaltak helyet. A vállalkozás alaphangját az „irodalmi Deák-párt” szabta meg s így lehetővé vált, hogy támogatója, kiadója lehessen haladóbb irodalmi irányzatoknak is. Az Athenaeum működését az I. világháborúig egyenletes gazdasági fejlődés, sikeres kiadói vállalkozások jellemezték.

A Tanácsköztársaság rövid életű terveinek ismertetése után tér rá alaptémájára, az Athenaeumnak az ellenforradalmi korszakban kifejtett tevékenységére. A hazai könyvkiadás és a Klebelsberg–Kornis–Hóman által megfogalmazott művelődéspolitikai irányelvek bemutatása után megismerteti az Athenaeum belső működésével, irányításával. Tanulmányok az igazgatóságok tagnévsorai, elsősorban azok a személyi változások, melyek a fokozatos jobbrtolódás eredményeként jelentkeztek. Kiemelten foglalkozik a sokoldalú Miklós Andor, a Teleki Pál belső köréhez tartozó Jellen Gusztáv, valamint Heltai Jenő és Sárközi György szerepével. Az igazgatótanács jól ötvált tagjai mellett az irodalmi tanácsnak szakértői-ajánló szerepe volt.

Bő teret szentel – s ezzel betekintést nyújt a kulisszatitkokba is – a vállalat gazdasági fejlődésének. Az Athenaeumnak már a húszas évek elején 11 vállalatnál volt érdekeltsége a 1925-ben teljes egészében megvásárolta a városszerzte közismert (akkor) Miksa-utcai háztömböt. Ezzel kapcsolatban szól „Az Est” lapokkal való kapcsolatáról s mutatja be számadatokkal az Athenaeum végig pozitív vagyoni- és nyereségmérlegét az 1925–1942 évek között.

A kiadványok részletes ismertetése során szól arról az üzleti „varázstánc”-ról, melyet a vállalatnak a rentabilitás, az irodalmi értékrend és a politikai kívánalmak között járnia kellett. Jól mutatja ezt annak a 150 kortárs írónak a névsora, akikkel az Athenaeum foglalkozott. Külön érdekessége ennek a résznek azok a fejezetek, melyek az Athenaeum, ill. Móríc Zsigmond, Babits Mihály, Karinthy Frigyes és Ady Endre (ill. örököseik) kapcsolatával foglalkoznak. Ezek a részek élesen világítanak rá azokra az anyagi gondokra, melyekkel az irodalom „nagyjai”-nak szinte állandóan küzdeniük kellett. De jól látható itt a vállalat ésszerű határokig elmenő nagylelkűsége is. A kortárs magyar írók és az Athenaeum viszonyát illetően jogosan állapítja meg, hogy – sokszor

bonyolult politikai és nehéz anyagi viszonyok között – „az Athenaeum a legigényesebb kiadók közé tartozott, azaz a kortárs irodalom legjavából válogatott.” A névsorból csak pár név: Krúdy Gyula, Déry Tibor, Füst Milán, Kosztolányi Dezső, Laczkó Géza, Pap Károly, Szabó Lőrinc, Tersánszky J. Jenő és sokan mások. A vállalat működéséről szóló részletes beszámolót a külföldi írók műveiről, a fordítókról és az ifjúsági kiadványokról szóló fejezetek egészítik ki. Tanulmányok az ismeretterjesztő és népszerűsítő sorozatokról mondtak is.

A kiadványok terjesztéséről szólva tér ki a kötet a hazai könyvkereskedelem bonyolult, részleteiben ma is feltáratlan problémakörére. Az Athenaeum stabilitását jelzi, amikor egy korbeli forrás alapján megjegyzi, hogy a harmincas években „a magyar könyvkereskedelem mintegy 3/4 része nem volt tökeerős üzlet... s ez... kényszerítette őket... a tisztességtelen versenyre, az árakkal való manipulálásra.” Az Athenaeum gyakorlata szerint legalább 1000 példány eladására volt szükség az önköltség megtérüléséhez. Ezért kiadványai meglehetősen drágák voltak, azokat csak szűkebb réteg vásárolhatta. A honoráriumok terén szigorú kalkuláció volt érvényben: a szerzők a kiadói tiszta nyereség 50% át kapták. Az ezirányú viták oka elsősorban az volt, hogy a szerzők nem vették figyelembe az üzleti kockázat tényét s optimisták voltak műveik kelendőségét illetően.

Az Athenaeumnak a könyvnapokon való szerepléséről, a szomszédos országok könyvkereskedelmével való viszonyáról, ill. a felszabadulás utáni évek átalakulásáról mondtak teszik teljessé a képet.

Tárgyi hibát egyet találtunk. Pasteriner Iván igazgatósági tag nem volt tagja a felsőháznak; Domanovszky Sándor viszont a budapesti egyetemet képviselte ebben a testületben.

Szerkezeti vonatkozásban: kár, hogy a szerző nem összefoglalásként adta az Athenaeum értékelését a két világháború közti időszakot illetően, hanem azt elszórtan mondta el, különösen a kortárs irodalomról szóló fejezetekben. Itt ui. megállapította, hogy az Athenaeum a Tanácsköztársaság utáni rágalomhadjáratban nem vett részt, szorosán tartotta magát Bethlen és (1938 után) Teleki Pál vonalához. Így vált lehetővé, hogy az „Athenaeum kedvencei” között megtaláljuk a polgári irodalom legjobbjait; azokat, akik nem szerepeltek az „Új Idők kedvencei” között. Ezeket a lényeges megállapításokat támasztja alá –

számszerű adatokkal és névsorokkal – Kiss István jól sikerült monográfiája.

Tóth András

Gedényi Mihály: Krúdy Gyula. (Bibliográfia.) Bp. 1978. Petőfi Irodalmi Múzeum, 474 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiái füzetei F. sorozat 2.)

A Krúdy-életmű bibliográfiai fölmérésének kezdetei messzire nyúlnak vissza. Az első bibliográfiát (Krúdy-disszertációja függelékeként) a költőként is érdemes Perkátoi László már 1938-ban, nyolc évvel az író halála után közzétette. Munkáját azóta többen folytatták, az utóbbi évtizedekben számos különböző jellegű, módszerű és értékű bibliográfia készült. Ma már, elsősorban Barta András és Kozocsa Sándor jóvoltából, a Krúdy életmű zöme regisztrálva van. A mostani, legfrissebb összeállítás, a Gedényi Mihályé, így számottevő előzményre épül, legnagyobb erénye-haszna is éppen az összegezésben, a szétszórt rész-bibliográfiák egységes rendbe szedésében van.

Gedényinek ugyanis hatalmas, eddig szinte áttekinthetetlen anyagot kellett földolgoznia. Saját „statistikája” szerint bibliográfiája 86 regény, kisregény, 2382 elbeszélés, novella, mese, 1780 cikk, publicisztikai írás, 30 színmű, jelenet, drámatörredék és 200 önálló kötet megjelenési adatait tartalmazza. Ha tudjuk, hogy a hírlapi közlésre alkalmas rövidebb írások (tárcák, cikkek stb.) nagy része nem csak egyszer jelent meg, s számos Krúdy-írás van, amely sokszor s sok helyen látott napvilágot, akkor elképzeltethetjük, hogy Gedényi Mihály mily hatalmas méretű életmű bibliográfiai regisztrálására vállalkozott, s mily nagy munkát végzett. (Kíváltkodhatunk, hogy nemcsak Krúdy írásait, de a róla szólókat is fölvette!)

Az anyaggyűjtés persze így sem (vagy talán éppen ezért nem) hiánytalan. Maga Gedényi is – nagyon helyesen – elismeri, hogy „a korábbi gyűjtésekhez hozzáadott pár száz adatom nem tette teljessé a Krúdy életmű bibliográfiáját” (13). Az olyan típusú író ugyanis, amilyen Krúdy is volt, s az olyan sajtóviszonyok, amilyenek akkortájt nálunk uralkodtak, az írói termést kiszámíthatatlanul sok helyre szórta szét. Teljes gyűjtés gyakorlatilag a teljes magyar sajtó szisztematikus átnézésével volna megvalósítható – vagy még úgy sem. Így áll elő azután az a helyzet, hogy Gedényi gyűjtését (bár nem vagyok Krúdy-

kutató) a régi Délmagyarországból, Szegedi Naplóból magam is is számos tétellel meg tudnám pótolni. (Nyilván más vidékek sajtójának ismerői is előállhatnának még néhány címmel, tétellel.) Hiányoznak pl. a bibliográfiából a következő közlések adatai is: *Ridég napok*. Délmagyarország (továbbiakban. Dm), 1910. 4. sz. 1–3. l., *Nyíri csend*. Dm, 1910. 15. sz. 1–3. l., *Az asszony imádkozik*. Dm, 1910. 40. sz. 1–2. l., *Luzsányi Mária Terézia királynő öfelseje gárdahadnagyának egy karácsonya*. Dm, 1910. 43. sz. 13–14. l., *A detektív*. Dm, 1910. 65. sz. 1–3. l., *Falu a nádasban*. Szegedi Napló (továbbiakban: SzN), 1912. ápr. 10. 1–2. l., *Tavaszi játék*. SzN, 1912. ápr. 24. 1–2. l., *A színészek*. SzN, 1912. máj. 4. 1–3. l., *A nők megjelenése. Egy megbízható memoárból*. SzN, 1912. máj. 30. 1–2. l., *A királyfi halála*. SzN, 1912. jún. 23. 1–3. l.

Úgy tűnik, Gedényi nem is minden általa megjelölt lapot nézett át módszeresen. Több helyen az az ember érzése, hogy adatait másodkézből vette. Ez lehet az oka, hogy a szakirodalomból érthetetlen módon hiányzik Perkátoi László Krúdyról írott dokumentumregénye (*Szinbád a hajós*. Dm, 1938. jan. 8–1938. febr. 13.), mely filológiai kutatásokra épül s Perkátoi már említett disszertációjával együtt úttörő mű.

A hiányok, a bibliográfiából kimaradt tételek azonban nem hatálytalanítják azokat a lehetőségeket, amelyek a hatalmas anyag összegyűjtéséből és időrendbe állításából adódnak. Mindenekelőtt azt, hogy most már hozzávetőlegesen pontos képünk van a Krúdy-életmű kronológiai rendjéről, az író folyóiratokkal, lapokkal fenn tartott széleskörű munkatársi kapcsolatairól, egy-egy téma, írás jelentkezéséről, formálódásáról, esetleg ismételt megjelenéséről. Gedényi ugyanis nemcsak regisztrál minden megjelenést, de jelzi a különböző közlések genetikus kapcsolatait is. Utalásainak ez a rendszere, melyet egyik kritikusa, Széles Klára is elismeréssel nyugtáz, leginkább Vajda László megoldásával (*Móra Ferenc vezércikkei*. Szeged, 1961.) rokon, bár Vajda teljesítménye sokáig utólrétegzett példa lesz.

A bibliográfia törzsét adó címleírásokat mutatók egészítik ki. Valamennyi mutató betűrendes (Gedényi fogalmazása szerint: abc-rendi); ezen belül külön címmutatója van a köteteknek, az egyes műfajoknak (regény, cikk stb.). Külön mutató segíti áttekinteni Krúdy írásainak különböző földolgozásait (film, tévé, rádió stb.) is. A fordításoknak ugyancsak külön mutatója van. Az egységes névmutató főleg a Krúdyról szóló irodalomban segít eligazodni.

Oly nagy életmű földolgozásában, mint amilyen a Krúdyé, a könyvészettechnikai megoldások, „fogások” nyilvánvalóan csak másodlagos jelentőségűek; a bibliográfiát a föltárt anyag mennyisége eleve nélkülözhetetlenné teszi. Nem hagyható azonban mégsem szó nélkül, hogy a címleírásoknál, a szerkezet kialakításánál Gedényi Mihály fölöslegesen bonyolult, az anyag áttekinthetőségét nehezítő megoldást alkalmaz. Rövidítései – Gedényi fogalmazásában: kulcsok – például értelmetlenül hosszúak, nehézkesek, nem eléggé helykímélők. Az olyan rövidítések meg, mint pl. a budapesti *A Cél* vagy *A Híd* rövidítése, kimondottan fura. Az előbbi rövidítése ugyanis *Acél*, az utóbbi pedig *Ahíd*. A *Lobogóé* – ez nem vics! – *Lobogó*. A rövidítések furcsaságainál, komplikáltságánál zavaróbb, hogy Gedényi a címleírásokkal is túlzottan sok mindent akart elmondani, ezért ezek is komplikáltabbak a kívánatosnál. Szándékát értem, törekvését méltányolom, de bibliográfusi tévhit azt hinni, hogy minél bonyolultabb rendszert dolgozunk ki, a bibliográfia annál jobb. Ezt már csak ezért is meg kell mondani, mert – mint a *Bevezetésből* kiderül – ez a végső forma már egyszerűsített szisztéma. Anyagát Gedényi „eredetileg kódrendszerben kívánta földolgozni” s ettől csak lektora, Horváth Tibor és szerkesztője, Botka Ferenc tanácsára állt el. Tanácsuk, megítélésem szerint helyes volt, sőt további egyszerűsítések is elkelték volna.

Összegezve a bibliográfia erényeiről-hibáiról mondottakat; Gedényi Mihály összeállítása hasznos, nélkülözhetetlen kézikönyv – önmaga lehetőségeit korlátozó könyvészet-technikai megoldásokkal. A használatot nehezítő megoldásokért kár, de örülünk a bibliográfia hozadékának: a regisztrált nagy anyagnak, az időrendnek, a mutatók biztosította keresési lehetőségeknek.

Lengyel András

A túri alma mater. Emlékkönyv a mezőtúri Dózsa György Gimnázium és Szakközépiskola fennállásának 450. évfordulójára. Összeáll. és a bev. tanulmányt írta: Szilágyi Ferenc. Bp. 1980. Tankönyvk. 410 l. + 97 kép

Az *Emlékkönyv* az 1530-ban alapított iskola első rektorára, Szegedi Kis István *tudós prédikátorra egyik költeményével, tanulmány és dráma-részlet közlésével, verssel emlékezik, s a nagy reformátor egykorú portréjával, amit tanítványa,*

Skaricza Máté készített. Ő írta mestere életrajzát, (Basel, 1585) és ráckevei sírja fölé a latin verset. Itt Faragó Bálint tanár fordításában olvashatjuk. A kötetben, – történelem, város- és iskolasors, tanárok és jeles diákok jellemzése – mindenütt jelen van az irodalom, versben és prózában. Ezen túl méltán keltheti fel az irodalomtörténészek figyelmét ismeretlen versek, írói levelek, kéziratos művek közlésével, túri literátorok, irodalom-szervezők és kiadványok bemutatásával, a helyi hírlapokban – *Mezőtúr, Mezőtúr és Vidéke, Mezőtúri Híradó, Mezőtúri Újság, Egyetértés* és a *Mezőtúri Hírlap* c. heti lapban elsőként megjelent versek, tanulmányok, emlékezések publikálásával.

Az iskola és a város tróvendégei c. fejezetben Petőfi, Arany, Jókai túri kapcsolatai mellett megismerjük Pétery Károly (1819–1877) helyi születésű regényíró, és híres ellenzéki újságíró munkásságát és a mezőtúri sírjánál 1884-ben elhangzott szép koszorúzási beszédet, amit Orbán Balázs mondott. Reviczky ismeretlen verse után korunk nagyjai következnek. – Kosztolányi, aki „műveivel mindig jelen volt”, a század elején járt a városban. Ő, a nyelv művésze megcsodálta a neves prédikátor, Gergely Antal szónoklatát. „Nem is pap, hanem káprázatos képzeletű, dús keleti álmú költő!” mondta róla. – Szép Ernő, mint diák, Mezőtúron adta ki egy kötetét *Első csokor. Költemények és műfordítások* – 1902-ben. Regényében, – *Hetedikbe jártam* – túri diákveire emlékezik. Az iskola 400 éves évfordulójára szívet melengető verset írt *Az öregdiákokhoz*, akik „szépséges szép magyar leckét” kaptak az Alma Matertől tudásból, emberségből. – Karinty Frigyesről Borsos István tanár 1929-ben tanulmányt adott ki helyben, s a következő évben szerzői estjét rendezte a gimnáziumban. Az író 1935-ben egy karcolatot küldött az *Egyetértésnek*. (Nem szerepel gyűjteményes kötetében!) – Áprily: *Pisztrángok kara*, a Benkő Gyula tanárnak ajánlott vers is az *Egyetértésben* jelent meg először 1939. febr. 19-én. – Móricz Zsigmond 1935-ben az *Egyetértésnek* küldte az itt újra közölt *Mezőtúri láda* – c. írását. Emlékezések, ismeretlen levelek és Várady Lajos, az iskola művésztanárának kitűnő Móricz-portréja teszi teljessé az író túri kapcsolatainak bemutatását. – Móra Ferenc 1931-ben tartott nagyszerű előadásának sajtóvisszhangját és Kun Zsigmondhoz, a jeles irodalom-szervező politikushoz intézet ismeretlen leveleit közli az *Emlékkönyv*. – Veres Péter és Darvas József 1942-ben tartott előadást a városban. A helyi lapok kelkes méltatását olvashatjuk és Veres Péternek Várnai Ferenc matema-

tikus-filozófus öregdiákhöz írott ismeretlen leveleit. – Ignác Rózsa is felolvasott a gimnáziumban 1947-ben, a Fehértó pusztaán együtt lakott Hajdú Mihályékkal, a túri paraszt családdal, hogy közlrol ismerje meg a tanyai életet. Irodalmi értékú szociográfiát írt *Mihályék* címmel. A máig kiadatlan kéziratból olvashatunk részletet s pár ismeretlen levelet. – Galgóczi Erzsébet mint a Színház- és Filmművészeti Főiskola ösztöndíjasa hat hetet töltött a városban. A kultúrotthonról írott riportja – *A hetvenezer holdas óceán közepén* – is gazdagítja Túr irodalmi emlékeit.

Erdélyi József mint túri diák tűnt fel első verseivel. 1978-ban a Megyei Könyvhét megnyitóján két kötetét dedikálta a „Dózsa György szak-

középkolásoknak.” Ez volt utolsó találkozása „diákálmai városával”. – Tamkó Sirató Károly első verses kötetét – *Az élet tavaszán* – mint 16 éves diák adta ki Mezőtúron 1921-ben. Hűséges „öregdiák”-ként *Köszöntőt* írt az *Emlékkönyvbe*. Biztató szavakat az 1970 óta Mezőgazdasági Gépészeti Szakközépkolaként működő MEZŐTÚR ISKOLÁJÁ-hoz: „*nevelj új harcos sereget! / Új gépek alkotóit! / Új géptitkok tudóit! . . .*”

Az *Utószó* tájékoztat a készülő II. kötet irodalmi emlékekben ugyancsak gazdag tartalmáról. A már megjelent I. kötet, Szilágyi Ferenc munkája példa rá: mi mindent lehet még feltárni irodalmunk múltjából.

Péterffy Ida

Barta János nyolcvan éves

Első találkozásaim Barta Jánossal személyiségének, magatartásának nagyon eltérő oldalait, szinte ellentétes vetületeit mutatták meg. 1946-ban eljött közénk, III–IV. éves Eötvös kollégista magyarszakosok körébe, hogy beszámoljon tudományos módszereiről, terveiről a kicsiny, de fölöttébb öntudatos és kritikus gyülekezetnek. A többi meghívott sem büszkélkedett, ám hozzájuk képest is feltűnt a már magántanárságra emelkedett jónevű szakember szerénysége, időnként kiütköző kemény önbírálata. Hibáztatta önmagát elméletek túlzott követéséért, számonkérte írásaitól a filológiai megalapozottságot, mélyebb történetiséget. Korábban olvasott, emlékezetes Kosztolányi-esszéje nyomán egyáltalán nem ilyennek képzeltem őt. Elvi, bölceleleti mércével mérő, magabiztosan szigorú bíróként állott előttem, akit a művek részletszépségei éppoly kevésbé vesztegethettek meg, mint a közvélemény felületes ítélete. A kettősség – úgy emlékszem – nem sokáig zavart, ösztönösen megéreztem, hogy a tudós alkatához egyaránt kell némi bálványromboló és elvi-elméleti hajlam, mint ahogy nélkülözhetetlen az empiria, az alázat meg a magunkon való felülemelkedés képessége a másik pótluson.

Egy emberöltő múltán is legjobban az említett kettősségben tudom felvázolni Barta professzor szellemi arcát, hatását. Mennyi haszonnal olvastuk polemizáló, vitatkozva teóriát kifejtő vagy döntően elméleti jellegű megnyilatkozásait! Küzdött fölnagyított alakok rangvesztéséért (pl. Tolnai Lajos), az ötvenes évtizedben háttérbe szorítottak elismertetéséért (pl. Kemény Zsigmond), elsősorban neki köszönhető, hogy a romantika korábban nem csupán a realizmus előkészítőjeként, szolgálóleányaként nyert bűnbocsánatot. Elérte azt kitartó esztétikai vizsgálódásaival, hogy irodalomtörténetész közvéleményünk a műlra vonatkozóan nem értékelő, hanem merőben történeti kategóriának tartja a realizmust. Ezzel egy tőről fakadt jelentős kísérlete a művészetek kifejező és alakító funkciója fogalmának bevezetésére a hazai marxista gondolkodásba. Úttöréséért sok gáncs érte két évtized előtt, nélküle azonban ma sem értenők a lírai költészet lényegi meghatározóit, el kellene ítélnünk az avantgard irányzatokat, mert eszük ágában sincs „ábrázolni”.

Nemrégiben újból megerősödött Barta János jellem- és lélektani, valamint ontológiai, értékelméleti érdeklődése. Mit élt át Vajda János az értékek kimeríthetetlen bőségéből? Az egyéniség milyen rétegei determinálják Ady líráját? Efféle problémák foglalkoztatták úgy, hogy válaszaiban ma sem retusált, szépítgetett. Szerinte Adyra a szubkorkális (= nem agykéregtől vezérelt) személyiség túlsúlya jellemző, Vajdából nem hiányoznak az alacsonyabbrendű indulatok, intellektusa némely tekintetben (pl. politikai érzéke) meglepően fejletlen. Kegelethiányról, távlattévesztésről van szó? Aki jól odafigyel e dolgozatainak bizonyítékanyagára, higgadtan boncolgató hangnemére, az semmiképp sem adhat hitelt az ilyen gyanúnak.

Ámde a sokoldalúság, kitekintésvágy mellett tovább élt benne a régi szándék: közelebb kerülni az anyaghoz, vállalni nemcsak az irodalomtudós, hanem az irodalomtörténetész kötelességeit, helyenként a filológuséit szintén. Így lett Bán Imrével, Czine Mihállyal együtt társszerzője a szerb-horvát olvasó számára készült magyar irodalmi szintézisnek, hosszú ideig állandó lektora Arany összes művei kritikai kiadásának, végül elvállalta a minden várakozást felülmúlóan súlyos terhet: az akadémiai Vajda-edíció sorozatszerkesztését. Immár nemcsak Vajda jellemképével törődhetett, a szövegváltozataival, a sajtóhibáival is! Tudom, tudjuk, olykor keserű és fáradt kifakadásokra kényszerítette Barta Jánost az aprómunka, a szervezői teendők túltengése, a munkatársak késése. Mégis erkölcsi énjének sztoikus alaprétege, amely valahol a mélyben az Arany–Kemény nemzedék etikájával érintkezik, túlszerezte a mindennapi válságokon.

Továbbra is erőt adhat néki a tudat, hogy annyi ellenfelének érveit söpörte el az idő, míg az ő megállapításai elterjedtek, sokszor személytelenné válva termékenyítették meg mások kutatómunkáját vagy középiskolai óráit. És nem igaz a közismert klasszikus mondás az istenek gyűlöletéről, amely a tanári pályára kergeti áldozatait. Könyvekkel, tanulmányokkal érhet föl a továbbhullámzó hatás, amely a professzortól a magyartanárok seregén át eljut a diákok tömegéig. Így a jövőnek szóló üzenet nemcsak a költők kiváltsága, elindulhat az irodalomtudóستól is. Hisszük, Barta János is a jövőnek üzenő tudós és tanár személyiségek közül való!

Nagy Miklós

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. márc. 2. – Terjedelem: 10,15 (A/5) ív
81.9394 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Rövidesen megjelenik:

MUTATÓ
AZ ETHNOGRAPHIA
A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
1940–1969. (LI–LXXX.) ÉVFOLYAMÁHOZ

Összeállította
TÁTRAI ZSUZSANNA

E kötet az *Ethnographia* 30 évfolyamának anyagában (1940–1969) igazítja el a néprajz hivatásos kutatóit és a szakterület iránt érdeklődőket.

A *Mutató* három fejezetre tagolódik. Az *Önálló művek mutatója* a szerzők ábécérendjében, megjelenésük sorrendjében közli az önálló tanulmányokat, kisebb közleményeket, híreket, könyvismertetéseket, végezetül pedig a szerzőkről az *Ethnographiában* megjelent méltatásokat, nekrológokat, megemlékezéseket. Külön vannak csoportosítva a névtelenül megjelent közlemények, valamint a Néprajzi Társaság hírei megjelenésük időrendjében.

Az *Ismertetett művek mutatója* c. fejezetben a „Katalógusok, atlaszok, bibliográfiák, szótárak, szójegyzékek”, „Tanulmányok, tanulmánygyűjtemények, monográfiák, szöveggyűjtemények” részletes bibliográfiai adataikkal a szerzők ábécérendjében, a „Folyóiratok, időszakos kiadványok” pedig a címek ábécérendjében található meg.

A *Tárgymutató* c. fejezet: tárgy-, fogalom-, személynév- és földrajzi név mutató, amely feldolgozza az *Ethnographia* 30 évfolyamának összes tanulmányait, kisebb közleményeit, cireit. Az ábécérendben összeállított tárgymutató az összefoglaló címszavak alá csoportosított tárgymegjelöléseivel, gondos utalórendszerével könnyíti meg a tájékozódást.

Kb. 450 oldal · Kötve kb. 116,— Ft

Kérjük, hogy rendelését az alábbi címre küldje:

AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT, Budapest, Váci utca 22. 1052

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Килиан, И.:</i> Общественно-критические аспекты миноритской школьной драмы	137
<i>Давидхази, П.:</i> Периодообразующий конструктивный принцип истории венгерской критики (1849—1867 гг.)	153
<i>Раба, Дь.:</i> Эмоция и видение в поэзии Милана Фюшта	163

Краткие сообщения

<i>Боронкаи, И.:</i> Письма и речи Яноша Витеза	174
<i>Бенце, И.:</i> Литературные амбиции Криштофа Шовари Шооша	181
<i>Сёрени, Л.:</i> Латиноязычное литературное общество «Аркадия» в Венгрии, в XVIII веке	184

Анализ литературного произведения

<i>Коцшики, Е.:</i> Стихотворение Януса Паннониуса «Ad animam suam»	192
---	-----

Матерская

<i>Фрид, И.:</i> Заметки по поводу романа Дьёрдя Бешшенеи «Путешествие Тарименеса»	210
--	-----

Обзор

Ференц Киш: Зрелых Костолани (<i>Тамаш, А.</i>)	221
Иштван Бичкеи: Гуманистическое образование и мировоззрение барокко (<i>Харгит-таи, Э.</i>)	223
Эндре Ади: Открытая книга моей жизни (<i>Варга, К.</i>)	226
Воскресенский кружок (<i>Лёринци, Х.</i>)	229
«Левый марш». Статьи о возникновении социалистической литературы (<i>Сердахеи, И.</i>)	231
Ласло Орос: Начало венгерской науки по стиховедению (<i>Кечкеш, А.</i>)	235

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114 Ft

1 szám ára: 19 Ft

Indexszám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 19 Ft

Előfizetés egy évre: 114 Ft

INDEX: 25 401
ISSN 0021-1486

SOMMAIRE

<i>Kilián, I.</i> : Les rapports de critique sociale des pièces scolaires des minorités	137
<i>Dávidházi, P.</i> : Le principe de périodisation de l'histoire de la critique 1849-1867	153
<i>Rába, Gy.</i> : Exaltation et imagination dans la poésie de Milán Füst	163

Bulletin

<i>Boronkai, I.</i> : Les lettres et les discours de János Vitéz	174
<i>Bencze, I.</i> : Les ambitions littéraires de Kristóf Sívári Soós	181
<i>Szörényi, L.</i> : L'Arcadie de langue latine en Hongrie au XVIII ^e siècle	184

Analyse d'oeuvre

<i>Kocziszky, É.</i> : Janus Pannonius: <i>Ad animam suam</i>	192
---	-----

Atelier

<i>Fried, I.</i> : Notes au roman de György Bessenyei intitulé Le voyage de Tarimènes	210
---	-----

Revue

Kiss, Ferenc: Az érett Kosztolányi. (Le Kosztolányi mur.) (<i>Tamás, A.</i>)	221
Bitskey, István: Humanista erudíció és barokk világnép. (Érudition humaniste et conception du monde baroque.) (<i>Hargittay, E.</i>)	223
Ady, Endre: Életem nyitott könyve. (Le livre ouvert de ma vie.) (<i>Vargha, K.</i>)	226
A Vasárnapi Kör. (Le Cercle de Dimanche.) (<i>Lőrinczy, H.</i>)	229
„Induló balra”. „Marche à gauche.” (<i>Szerdahelyi, I.</i>)	231
Orosz, László: A magyar verstani eszmélkedés kezdetei. (Les origines de la réflexion poétique en Hongrie.) (<i>Kecskés, A.</i>)	235

Chronique

